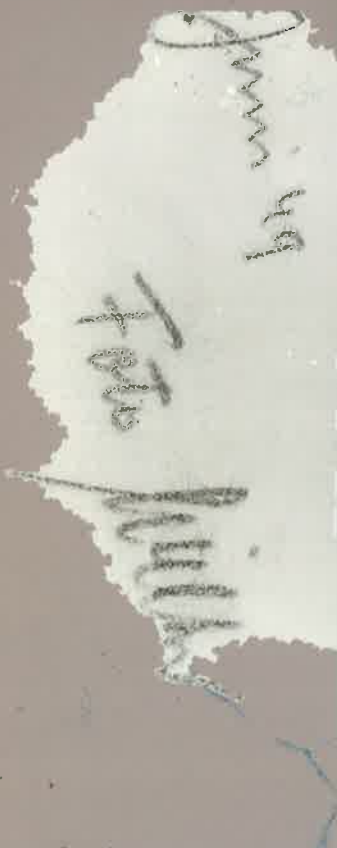

חנה הרציג

תמונות מהפשוט כותרת

ג. ציור
חנה הרש
תמונות מחפשות כותרת

חנה הרציג

תמונות מחפשות כותרת

הוצאת עם עובד

לזכר משפחות שטוק והרציג
שנספו בשואה

Hanna Herzig
Pictures Asking for Tiles

הספר רואה אור בטייע
הקרן על-שם יצחק לייב ורחל גולדברג ז"ל

עיצוב העטיפה: זיוה שליו
הדפסת העטיפה: גרפיקה אומנים

©
הוצאת ספרים עם עובד בע"מ תל אביב
סדר ועימוד ממוחשב "מחשב אות" מ. רכלין בע"מ
נדפס בתשנ"ז בדפוס הוברמן תל אביב
Am Oved Publishers Ltd Tel Aviv 1997
Printed in Israel • ISBN 965-13-1195-9

התוכן

בפתח הספר 9

ההתחלות 11

פרנאוולד 55

מינכן 73

סלבה 97

דרהוביץ' 116

ההתחלות 151

בפתח הספר

כשהתחלתי, לפני שנים אחדות, כתיבה זו, כך בניתי לבין עצמי, כלל לא ידעתי שיהיה לה המשך, וודאי לא ידעתי שיצמח ממנה ספר. הדבר שכתבתי עליו הוא שאינני מכירה את "סיפור חיי", ובכתיבה רצינית לבטא את המצוקה שבאידידיעה, שבאידיכולת לספר את סיפור חיי. אידידיעה, התלישות המוחלטת מהעבר, הייתה קשורה ב"שואה" שקטעה את ההמשכיות בביוגרפיה המשפחתית. אך היא הייתה קשורה גם בנסיכות הספציפיות של חיי ושל חיי משפחתי.

עם תחילת הכתיבה התגלגל הדברים בדרך לא צפונית: התחלתי במסע אינטנסיבי של חיפוש אחר מקורות מידע, קצוות של חושים, ואלה נמצאו לי במקומות שלא שיערתי. מה שהתחיל כסיפורה של אידידיעה הפך אט-אט, ואחר-כך מהר, לסיפור של גילויים, שהללדו תפוכות רגשיות משל עצמן. הכתיבה הלכה והתארכה: בתחילתה לא ידעתי את המשכה. והדברים שבו התהפכו במהלכה כדרכים שלא יכולתי לשערן.

כך או אחרת, הדברים נכתבו מתוך מבט אישי לחלוטין; זהו סיפורו של אדם אחד, והאופן היחודי שבו הוא מושפע מהמאורעות ההיסטוריים המשותפים. אני מאמינה, עם זאת, שהוא אינו רק אישי. באופנים מסוימים זהו גם סיפורו של דור: דור שגולד אל תוך מציאות לא טבעית ולא אנושית שתבעה למחוק את העבר. הריינו שבאו מ"שם", אחרי המלחמה או גם לפניו, נכנעו לתביעה הזאת ללא עוררין. ואנחנו כבר לא חשנו בשיבוש שהיא יצרה בהתפתחותנו. בשלב מסוים בחיי חשתי שעלי לדעת, שאידידיעה מנוגדת לטבע. רצייתי לתת שמות ופנים ומשמעות לבני המשפחה שנספנו, למקום שבו נולדו וחיו הורי, למקום שבו נולדתי אני, לפענח את הנסיבות שחוללו את ההתחלות. וגם זהו היבט כסיפורו של דור.

את הדרך הארוכה שעשיתי כדי "למצוא משה" עשיתי לרוב לבדי. אך לא הייתי יכולה לעשות אותה כלל, לולא עזרתם הנדיבה של

ההתחלות

א

כך זה היה: תחילה ילדות אידילית כפרית, רחוב עם שורת בתים קטנים ויער. זה לא היה "מתנה-עקוריים", אלא סתם מקום בקרבת מינכן. אחר-כך, כשהגענו לאיץ, לא הרגשתי שונה מכלום, והנחתי ש"המלחמה" היא חלק מחיי כל מי שהכרתי. לא היה בכך שום דבר מיוחד, ורק שם המקום הקטן שבו נולדתי עורר בי אי-נוחות. לכן אמרתי שנולדתי בעיר הגדולה, מינכן. הורי התכבאו בזמן המלחמה. למולם. למרות שהמלחמה הייתה משהו מובן מאלי, המתבשרתי בכך שהורי לא היו בין הנציגים האמיתיים, אלא מהמתנות. ואחר-כך חשבתי הרבה זמן שאני יודעת הכל, אבל הפחד היה גדול כל-כך שניסיתי לברוח מהידיעה. ורק הרבה יותר מאוחר התחילו להקוות אט-אט, בטפטוף שלא נגמר, אלא הלך והתעצם, סימני שאלה, שברי דברים, רמזים לא-מפוענחים. ועכשיו אני יודעת שהסיפור לא יושלם לעולם.

למשל: האם יכולתי להבין, האם משהו יכול להבין את המשמעות האמיתית של המלה "להתכבא". האם יכולתי להמחיש לעצמי פרט אחד מהפרטים המורכבים מציאות של "מתכבא". והיכן היו הורי לפני המתבוא, אז, כשכל השאר "נלקחו" ו"נספו", ומה אומר המשפט שאמי חזרה עליי, "אבא הציל אותי במלחמה". ולמה עברו הורי אחרי המלחמה לגרמניה, ונשאר בו. ואיך חי אבי את השנים המועטות שנותרו לו לחיות אחרי המלחמה, מלחמת העולם הנוראה הזאת שאל הלקסיקון המצמרר שלה נולדתי.

"המלחמה", "יונינה" בפולנית, הייתה אחת המלים הראשונות שרכשתי. ה"יונינה" הייתה בכל מקום והתקשרה לכל דבר. לא שזה נראה מוזר. הרי ה"יונינה" הביאה את כלנו לכאן, ושם נעלמו כל ה"נספים". המלה "שואה" לא הייתה קיימת, היא לא הייתה בשימוש אצל אלה שהיו שם, במלחמה. בפולנית לא מדברים על "שואה",

אנשים שסייעו לי מרצון טוב וכלי שהיו מחויבים כלפי במאום. רובם היו אנשים זרים לי לגמרי, אנשים שלא הכרתי אלא כשהתחלתי בחיפוי – כאלה שלקחו חלק במאורעות, כאלה שחקרו אותם – והם הזדמנו על דרכי לגמרי במקרה, וקידמו אותי עוד צעד. אחרים הם דמויות מרכזיות בסיפור, שעל קיומם לא ידעתי, או שחששתי לפנות אליהם בשאלות פותחות פצעים. לכולם אני רוצה להודות.

בראש ובראשונה לאייזיק וילנר, שהעלה אותי על הדרך; לאלכסנדר בן העיר דרוהוביץ; לבת-דודתי סטלה; לקר סטיפן מפרנוואלד; לרחל ממינכן ולזקלץ מפרנקפורט; ליהודית ממינכן שהייתה כה טובה; לדליה עופר שהאירה את עיני; להדסה ויגדני; למיכאל בן העיר דרוהוביץ; למר וייס מדרוהוביץ; למשפחת שוקף מבוריסלב.

ולחוד עומדת כאן זו שאין מלים שיביעו את שאני חבה לה – סליבה ולשונאסקי, המתגוררת היום בוורצל, האשה שהצילה את חייכם של הורי.

אני רוצה להודות גם לכנות דודותי, שולה והדסה, לחברתי, יהודית, שקראה ויעצה, ולבני, יונתן – שהיה שותף צעיר וסבלן. ולבסוף, לכל מי שסייע בהבאתו של הספר לאור – לאנשי ההוצאה וליוכל שמעוני.

שלי, בעיקר בגלל "פורנואלד", שבעצם לא ידעתי מהי.

היא זכורה לי, וגם נראית בתמונות הרבות שנתרו משם, כמו כפר קטן. האנשים בתמונות לא נראים כ"ניצולים". יש תמונות מטילים ומיערות, ויש תמונות רבות־רבות של אבי, שהיה עור־דין ועבד שם בקהילה. ואני מנסה להבין: מה מסתתר מאחורי המראה המהודר כל־כך של אבי כמעיל הגזר היטב וכמגבעת המוטה הצדה. אחי, היחיד מבני משפחתי ששוך וחי אוננו בפרנוואלד, התאבד שם, ואבי עצמו כבר היה חולה. והתמונות מראות גם מעמדים חגיגיים, עם דיוקנאות של הרצל ושל ז'בוטינסקי על הקיר, וכמות שבתותיו שלטים עם כיחובים לא מפורענים. לא ידעתי מה אומרות התמונות על פרנוואלד, ועל חייו של אבי בה.

מה אני כן זוכרת משם: בתוך המראות הנורמליים התקבעו בתודעתי הילדות כמה חריגים, אבל אלה לא היו "הנפסים" ולא האיש בלי הרגל. דוקא אירוע שהיה חלק משגרת החיים עורר את הפחד. זה היה הביקור הקופותי של "הקומיטֶה", שהיתה כנראה כעין ועד־נקיון שבדקה את הבתים. אני זוכרת היטב את הפחד שהיה מגיס אותי למצוא מחבוא מתחת למיטה, כאילו חיפשו אחרי להעניש אותי עונש חמור. דמות "השוטר המעניש" התגלמה בהם והפחידה, אבל את כל השאר נפשי הילדתית ניכלה בלי קושי.

אבל החוויה החריפה ביותר של הפרעה בסדר העולם קשורה בפֶּרְאָו לודוויג. היא היתה אחת משורה של נשים גרמניות שנשכרו לספל בי. מעולם לא הבנתי מדוע היו צריכים לשכור לי מטפלות, ודוקא גרמניות, אך גם המזרחות הזאת אינה נראית בתמונה שבה אני מצולמת עם מטפלת קשות־תווים היושבת ליד אמי על ספסל בגינה של ילדים, או בתמונה אחרת, שבה אנתנו מצולמות ביצר, אני בורועותיה, ואננו עומדים גם אמי ואבי. נראה אפילו שמאותן מטפלות למדת ערד "שפת אם" – הגרמנית שעדיין מצטלצלת לי באוזניים, למרות שאח־כך לא דיברתי בה אף פעם.

פראו לודוויג אינה מופיעה בתמונות. אבל דוקא פראו לודוויג חקוקה בזכרוני, ואני רואה אותה לנגד עיני: אשה נמוכה, מכותרת, שערה המאפיר אסוף. הלכנו יחד, אני והיא, למקום לא ידוע. אלי זה היה טיול שגרתי, אבל הפעם הגענו למקום שידעתי שהוא אסור לי. זה היה בית. היום אני יכולה לומר שזאת היתה כנסייה. אבל אז הייתי

[13]

ובעצם, רק בישראל הומצאה הכותרת רבת־הרשם לקה שממליא לא ייתפס.

וכך זה היה: הלא־רגיל נראה רגיל, המוות נראה כמוליד את החיים, הקיום התחיל מהאין. אף פעם לא שאלתי, לא חשבתי שיש מה לשאול. אבל כשהייתי ילדה, אבי יצא יום אחד מהבית ולא חזר. ואחרי שנים רבות, גילי עכשיו כמעט כגילו במוות, התעורר בי כל השאלות, כי כבר הבנתי שכשנים הראשונות הזן התערעכו אצלי כל המושגים, ורציתי מאוד לדעת מה באמת היה. ואז התברר לי שזה יהיה קשה מאוד, כי אבי היה האחד שיכול היה לעזור לי למלא את התמונה כך שתלכש סדר. ולכן העבר, שממליא אי־אפשר היה לצור לו צורה ממשיית, נעשה כמעט מומצא, כמעט דמיוני. כאילו באתי משום מקום.

במקום שבו נולדתי, שהיה מתנה־עקורים אבל אני לא ידעתי שזה מה שהיה, כל האנשים שנכללו בתמונת־עולמי התחלקו לקטגוריות: קודם־כל מי ש"נספו", או "נלקחו". הם לא היו אוננו, כמובן, אבל כך זה בכל מקום. אחר־כך היו אלה שכן היו אוננו, והם כולם "ניצלים", כי "התחבאו", או כי "חיו תחת ניירות אריים". את המלה "מלחמה" למדתי מוקדם מאוד, אבל לא יכולתי להבין מהי. פעם שאלתי מי קרה לאיש עם הרגל הקטועה שגר לידנו. וכשענו לי: "זה מהמלחמה", קיבלתי בעיני המלה משמעות מוחשית. המלחמה, שיוותי לי תמונה, היא שורה של גברים עומדים ורגלם פשוטה קדימה. מטוס עובר למעלה ומטיל פצצה. אדם זה או אחר נפגע באקראי. המלים לא הובנו, כמובן, אבל משמעותן הכוללת הובילה למשהו מעין זה: "המלחמה" היא חלק מחייו של כל אחד, וכל מי שחי בעולם היה שם. האנשים מתחלקים למי שלא חזר משם ולמי ש"ניצל". בעיני לא היה בכך שום דבר מיוחד. זה פשוט היה סדר העולם.

אחר־כך, כל האנשים החדשים שפגשתי בארץ, גם הם היו שותפים לסדר העולם הזה. הנחת, בלי להתעכב על כך, שכל כני־האדם באו מהמלחמה, והתייבשתי רק במקום שבאתי ממנו וכשמו הגלתי, פֶּרְנָנְאֵלֶד. אבל נראה לי מוכבד שונלדתי בגרמניה, ולא בפולין. לא שאלתי את עצמי מה זה אומר להיוולד דוקא בגרמניה, מקומם של "הרעים". נראה שהתקיים בתודעתי בלבול גדול, ובעת־זכרונה־אח־היתה המלחמה הן נחלת כל המין האנושי והן בעיה פרטית מבישה

[12]

האחרות הייתה חלוקה כזו ואבודתה בלעדית. אמי אמרה תמיד: "אבא הציג אותי במלחמה", ואני אינני יודעת בדיוק איך. אולי פשוט הניחה את עצמה בידני, שיחליט, שיכיוון, כי לבדה הייתה מנוחה לעצמה לצלול, חסרת ישע, ילדה שעברה מרשות הוריה המבוגרים לרשות גבר שטיפל בה. אבי עבד מגיל צעיר ועזר בפרנסת משפחתו מאז מות אביו. אני יודעת מעט מאוד על משפחתו, כמעט כלום. הוא עצמו היה רוויזיוניסט פועל, הדרך בתנועת הנוער ביה"ר, ושם הכיר את אמי, שהייתה תניכה שלו. אמי הייתה אז יפה מאוד וצעירה מאוד, הצעירה במשפחה של שמונה אחים ואחיות. כנראה נישאו מיד כשהמלחמה פרצה. ואן, תחילה היו "הזמנים של רוסייה", "רוסיסקי צ'אסי" בפוליטית, שאינני יודעת עליהם כמעט כלום, ואחר-כך הגטו, שלא ידעתי כלל שהיה, ואז הם מצאו מחבוא. על זה ידעתי. ועל המציל האוקראיני, ושהסתתרו במחבוא שנה וחצי. בני משפחתם הם הזמנו כנראה באקציות. אחרי המלחמה חיינו בפרנוואלד, אבל לא ידעתי שעברו עוד כמה תחנות, ושבררכס לגרמניה כבר הייתי ברחם אמי.

בפרנוואלד – היום אני יודעת שהמחנה הזה האריך ימים מכל האחרים – חיינו כחמש שנים. לא ידעתי במה בדיוק עסק שם אבי, "עוררדין" שעבד בקהילה". התמונות הראו כל מיני מעמדים פוליטיים, שבהם הוא נראה על במה יושב עם אחרים ליד שולחן, פונים אל קהל נסתר מהעין. הוא היה גם ספורטאי נלהב, את זה זכרתי (משיחות שבהן עודד אותי לשחק כדורגל בנבחרת הבנים, הוא עצמו היה "מגן ימני") ובתמונות הוא נראה עומד חבוק עם חבריו לקבוצה, או רץ במדי "מכבי" עם סמל מגן דוד. קשה היה לחבר בין הדימוי של המקום שאינני קיים לבין המראה הנורמלי שלו בתמונות, מראה של מקום שאנשים חיו בו. בכמה מהתמונות אבי נראה עוגב ללא בושם על מזכירתו היפה פאני היקל, ולחלוףין על אשתו החקית המסתירה את פניה במכונת מנשקות.

במלחמה, אבי חלה במחלת לב. אמי סיפרה שכשיצא מהמחבוא שקל שלילשים ושמונה קילו. שניהם ידעו שהוא לא יהיה זמן רב, ואכן הוא הספיק לחיות רק עוד עשר שנים לאחר שיצא משם. בתשובו פשוט, הזמנים הטובים בחייו היו מעטים מאוד. אחיו איזידור היה כן משפחתו היחיד ששוד, ואחרי שהתאבד לא נותר לו איש. אף פעם לא דיבר על בני המשפחה שאיבד, ואני אינני יודעת את שמותיהם. אולי

[15]

בת שלוש או ארבע, ולא יכולתי לדעת. גם לא ידעתי שיש אנשים שהם "נוצרים" ויש כאלה שהם "יהודים". הנשים הגרמניות שטיפלו בי לא התקשרו בעיני ל"מלחמה" ולכל מי שגברם לאנשים ההם להיטפוף. וככל-זאת, ידעתי בחוש שפראו לודוויג עושה לי משהו מזרז ורע.

בכנסייה פראו לודוויג נגעה בגבי וכלחיצה קלה גרמה לי לרדת על ברפי, לכרוע ברך מול הצלב. ואני ידעתי שזה דבר נורא ואסור, שזה חטא. בלי שהכרתי את המלה "חטא", בלי שידעתי שום דבר על אלוהים ועל איך עובדים את אלוהים, נתפסה כריעת הברך ההיא בעיני כחטא, ועוררה בי אשמה ופחד, אפילו יותר מ"הקומוסירה". אני חושבת שלא סיפרתי על כך לאיש, כמו כל ילד המקבל על עצמו את אשמתם של מי שפגעו בו, וכלכד שסודו לא יתגלה. פראו לודוויג הזקנה המשיכה להיות המטפלת שלי, כנראה האחרונה.

הזכרונות מתערבבים בתמונות, והתמונות מתערבבות במה שנודע לי מאוחר יותר. בתמונות יש בתים קטנים עם גג משולש, וילדים שאמותם מסיעות אותם בעגלות גדולות מסורבלות. ויש תמונות שלי מגן-החיות במינכן, וביער, בחורף, עטופה במעיל פרווה, עם אבי היושב ומביט בי מלמטה למעלה. זה מה שאני זוכרת, וזה מה שמספרות לי התמונות. חיים רגילים. אף פעם לא חשבתי על הפרטים הממשיים שהרכיבו את החיים שם, כי תמיד ראיתי את האבדות והאסונות שהשאיירו האנשים מאוחר כדבר טבעי ומוכן מאליו. לא הפרתי מושגים כמו "סבא" ו"סבתא", לא היו במקומנו סבים וסבתות. הורי איבדו במלחמה אחים ואחיות והורים, אך לנוכח המוני הנספים לא היה כמוות הזה שום דבר יוצאדופן. כשאבי מת, לא שמותו נראה לי טבעי, לא היה דבר פתאומי ונורא מזה בתי הצעירים, אך גילו כשמת – ארבעים ושמונה – לא נראה לי גיל צעיר למות בו. עוד שנים רבות אחר-כך לא האמנתי בעומק לכי שאנשים מבוגרים מתאבלים באמת על הוריהם. ראיתי את עצם קיומם של הורים ושאינם אחרים כוכייה מיוחדת, מתנה הניתנת לבעלי מזל.

הורי היו במלחמה זוג צעיר, שזה עתה נישא. זה היה בעיר דרוהופין, שכשביקלי הייתה תמיד מזוהה עם פולין, למרות שלא ידעתי עליה הרבה, לא ידעתי אפילו שהחלה להיות פולין מיד אחרי המלחמה. אבי היה מבוגר מאמי בשנים רבות, ובשל גילו ומידותיו

[14]

הבגדים "משם" – מעיל פרווה קטן בחורף, גרביים לבנים מכוערים בנולי' מתחת לברכיים, ומזוודה קטנה שמושם־מה' שימשה אותי כתיק־אוכף. לזן, וגם לכל מקום אחר, הלכתי לבד, כאילו מאז ומעולם חיתי כאן, במקום הפתוח הזה, מקום כל־כך בטוח שלא נדרשה בו שמירה של הורים. ואכן, אבא ואמא נשארו מאחור, ואני פלסתי לי דרך בכוחות עצמי.

את אבי אני זוכרת כגבוה והדור, את המצח המפורץ ואת הגבות שהצטיירו בעיני משום־מה' כירוקות. כמנהג אותם ימים נהג להדק את שערו כלילה ברשת שחורה, ששמרה כל שערה במקומה. בארץ כבר המיר את החליפת המכנסי האקי קצרים ובגרכי צמר ארוכים עד הברכיים, גם הם חאקי, אבל עדיין הוא ממשיך להצטייר לי בדמיותי המקומת, מתצולומי חויץ־לארץ. פניו הכחושות הממלאן, וגופו הדק איבד את מראה הספורטאי. לאחורנה החברר לי שהיה בעל תואר דוקטור, אבל הוא לא השתמש בו בארץ. נמנע ממנו לעבוד במקצועו, עד לסיום ההשתלמות בחוק העברי, ולמחיתו השתכר מעבודה כמנהל־השכונות ב"מס מותרות". יום־יום היה נוסע באוטובוס לעבודה, נושא אתו ילקוט צור כבד מהסוג שאין רואים עוד. ובתוך הילקוט, יום־יום, היה מביא אתו שני ספרים בשבילי מספריית "יכנה", החל מהיום שידעתי לקרוא. הייתי גאה בכך שהוא יודע עברית, ואהבתי לשוחח אתו שוחות ארוכות על דברים ברומן של עולם, כשאני יושבת על ברכיו וכוונת את גבותי הירוקות. אהבתי אותו כל־כך עד שלא הייתי מוכנה להתחתן עם איש, אלא רק אתו – או עם יוסף טרומפלדור.

אחרי מותו הזכירה אני כנאב וכמכחה את הספרים הכבדים, את ארבע הקומות שעלה מדי יום, אדם שהיה כל־כך חולה. לי הוא לא נראה חולה, להפך, כל שמחת־חיים הונרה לי בבית – חברים שבאו לחוגג, הפתעות קטנות בשבילי, הסתמרות עולצת בצוותא מפני התרגוניתיה של אמי – באה רק ממני, ובכוחו. לא הרגשתי אז שהוא חולה, שהוא נושא את המשא הכבד של "המלחמה", שהוא מהגר שצריך להתחיל הכל מחדש. זמן רב אחרי מותו מצאתי ביך תפציר המעטים טיטת מכבת. על גבו של טופס ניהול־חשבונות, הוא ניסה לגסס חלונה לרשות העירונית בעניין מדרכות לא מרצפות ומפגעים תברואתיים בסביבת ביתנו. בדין ירוקה, אני זוכרת את העש,

[17]

הוא רצה למצות עד תום את הזמן שנשאר לו, ואני, שלא ידעתי על המחלה, לא הרגשתי בשום צל שמורתה עלי. הארץ החדשה נראתה מסביר פנים, המקום שממנו באתי נשאר מאחור.

בתל־אביב גרנו בדירה משלנן, דירת שני חדרים, בקומה גבוהה מתחת לגג. כל ציוד הדירה נקנה עוד בגרמניה, והוא כלל את כל האבזורים שהרכיבו משק־בית בורגני ומטויר של שנות החמישים. שמכינות הפוך, למשל, עם ציפוי הסאטן בירוק־אדום, נראות גם היום כחדשות. רהיטי עץ האגוז כבר נפוצו לכל עבר, אך שרידיהם שבביתי שומרים על חינום ואצילותם. היה שם אפילו פסנתר, שהובא במדף גבוה, המיועד לכלים שאינם בשימוש יומיומי, אני שומרת את המערכת המושלמת של כלי האוכל מתוצרת רוזנטל, חרסינה מעוטרת בחרטובים מוזהבים. יש שם כלים לרוטב, קערות מרק בגדלים שונים, סדרת קנקנים לקפה ולחם, ספלים מלכותיים, וכמובן, צלחות מכל הסוגים והגדלים. יש גם בקבוקי קריסטל כחולים לזין, וגביעי קריסטל, וקערות לפירות. וכובות חרסינה, כאלה שעומדות על "בופטים" בבתים מזרח־אירופיים, ואלהן אני קשורה במיוחד, כי הן מילאו תפקידים מרכזיים בסיפורים הרבים שרקמתי בדמיון, בימים שהדוממים היו בשבילי חיים.

והיום אני תוהה מאין נמצא הכוח ומאין הרצון לבנות מחדש את החיים כך שייראו כחיים נורמליים לכל דבר. ההמשכיות הייתה כמין הפגנה, כאילו שיחורו הורי בית כהלכתו לכל דקדקיו ופרטיו. וככל הנגע לי, הצליחו בשחזור. רק שנים אח־כך מצאתי טעם לפגם בכך שהורי לא הגיעו ארצה בחוסר־כל, כמו האחרים, וככל התפאורה הזאת של ילדותי שהגיעה מהארץ ההיא, מגרמניה.

מן השנים הראשונות בארץ אני זוכרת את המהירות שבה המרתי את ה"שם" ב"פה", כאילו בעצם כאן התחילו החיים. ההתחלה החדשה נותקה לגמרי ממה שקדם לה, ומחקה אותו. באנטסניקט של ילדים, כנראה, בחרתי ב"כאן" שהיה של כולם והשלכתי מאחורי את המקום שהוא שנקשר בחריגות ובורות. כל־כך מהר התאקלמתי כאן, שאינני זוכרת זמן כלשהו שבו לא ידעתי לדבר עברית. עד מהרה נשלחתי לגן־הילדים, לראשונה בחיי, ולמדתי לציר ולריב ולהתחבר עם בני גילי, כלי שום היסוסים של זרות. הזכר היחיד לעברי היו

[16]

טבעיות לגמרי. להורים אין הורים, וככלל, הם לא באו משום מקום, ובעצם אין להם עבר: כל מה שהיה לפניכן נמחק, מעצבירים עליו קו, קורעים ומשאירים מאחור, זה לא ממש אמיתי או חשוב. ושום חסר לא הורגש.

שלא מתוך שיקול מודע – ודאי שלא הייתה כאן החלטה מתוכננת – הורי לא שיתפו אותי כמה שכנראה נראה להם קשה מדי. אני לא יודעת איך הצליחו בכך. איך הצליחו לא לפרוק עלי את מיעוניהם, אבל גם לא ליצור אווירה של סודות מפחידים. היום אני יכולה לומר שאי אפשר היה לעשות יותר. וככל-זאת. מה קורה כשילד קטן תופס את המחלת חייו כקטעה לשניים: מה שהיה שם, לפני שבאנו לארץ, שכולו מורכב מהמלים של "המלחמה", וההמשך, שבכלל אינו קשור לשום דבר שלפניו. וזו בשבילן התמונה הנורמלית של המציאות.

מה שלפני, שתמיד ידעתי, התאפיין במין כלליות, כאילו התמוגגו כל הדברים לגוש אחד. המלה "נספר" לא קיבלה צורה פרטית, אישית, אלא מיצתה כביכול את כל מה שקרה במלחמה להורים, לאחרים ולאחיות של הורי, ולכל משפחותיהם. לא ידעתי, וגם לא חשבתי שיש מה לדעת, איך ומתי, וששבביל הורי לא מדובר במשהו כללי ומופשט אלא בפרטים רבים שמתקצצים יחד למחלות המסוימות של כל אחד ואחד מהאנשים הקרובים ביותר, שבכל אחד מהם קשורים הרגשות המורכבים והאינטימיים ביותר. עד היום אני לא יודעת אם הורי ידעו איך מתו בני משפחתם, ואני תוהה איך זה לא התעוררו אצלי שום שאלות על כך עד לאחרונה. אני חושבת שלא יכולתי להמחיש לעצמי תמונה של כל זה, אפילו לא של פרט אחד, אבל מה הוא בכלל פרט אחד? הילדים הקטנים במשפחה, אולי תינוקות, איך הם "נלקחו"? כדי להמחיש "פרט" אחד כזה צריך היה להביץ שכמותו יש המוני פרטים שאפילו אי-אפשר להתחיל לנגוע בהם, ופירושו היה לאבד את מעט הבטחון שהיה בגיש האחד הזה, המונוליטי, של "המלחמה".

מי שכן עוררה בי התייחסות מוגדרת הייתה רק הילדה קרילקה, בתה של אחותי, המופיעה באחת התמונות היחידות שנשארו משם. ילדה שחרחרת, עם סרט גדול בשער, וילדה בת-דודתי סטלה, שהסתתרה עם הורי באותו מחבוא. לילדה הזאת היה דיוקן מוגדר, גם מפני שהייתה ילדה, כמוני, וגם מפני שראיתי אותה בתמונה. כשאני

[19]

בעברית מוקפדת ורצופה חיקוניים ("מאי" או "מייא", התלכט שם), בניסוח של מי שידע לעמוד על צדק ומכיר את לשון החוק, ניסה לעשות מאמץ אחרון לשמור על הכרת-ערך. הדת, שמתננסת עליו גם ציור של אשה עם כובע קטן וארנק על הזרוע – אני זוכרת איך חיקיתי אז ציורי אופנה של נשים מהודרות – הוא מהדברים המעטים המלמדים משהו על אופיו וחיי.

השאנונות שבה חייתי באותן שנים, בקרבה כה רבה למוות, מקבלת בוכרון צורה מחשית במעשה שובבות קטן שנהגתי לעשות. כשאבא היה חוזר מהעבודה עייף (עם ספרי בילקוט), הוא נהג לנח על כיסאות במרפסת הגדולה. אני שמרה בקפדנות על מנוחותו, אבל אני לא נשמעתי להוראותיה, וכל יום ניגשתי אליו ועוררתי אותו בדגדוג ככפות-רגליו. ואבי לא כעס. הוא אפילו מצא בו כוח להעמיד פנים כאילו המטרד היומי והמרגיז הוא בעיניו מעשה שובבות נחמד.

אני רואה בזושה הזאת מחווה גדולה של אהבה. שנים רבות אחר-כך יכולתי לשמוע על אבי מפיו של חברו הטוב, שכתב לי מכתב. זה היה עורר-דין שעבד אמו בפזנונאלד, והוא מופיע אמו בתמונות מהאפסות וממעמדים אחרים, שעד היום לא הצלחתי לפענח. הוא רצה לספר לי על אבי, כך כתב. אבל אני לא עניתי. וכשכבר התעורר בי הרצון לדעת, היה מאוחר מדי. חברו הטוב של אבי, האי היחיד שרצה לספר לי עליו, כבר מת.

משנות הילדות אני זוכרת את הורי כדמויות שנוכחותן הייתה חיונית לי, אך בלתי-נחפסת כשלעצמה. לא חשבתי שיש להם חיים משל עצמם, לא יכולתי לראות אותם בנפרד ממני. באנכיות של ילדים הייתי אני במרכז, ולהם לא היה קיום מחוצה לי. אני עצמי לא הקשיתי עליהם, כאילו ידעתי שעלי להסתדר כנוחות עצמי. בעצם, הם הסתירו ממני הכל, ואני, מצדי, יכולתי לחיות לי את ילדותי באין מפריע.

רק היום אני יודעת כמה הסתירו ממני, ואינני מבינה איך הצליחו. ליתר דיוק, הם לא הסתירו ממני. לכאורה ידעתי תמיד את העובדות הבסיסיות, שסופרו לי כנראה בגיל רך. לא, לא סופרו. הן פשוט היו שם כל הזמן, אבל לא יכולתי להביץ אז את משמעויות. ואילו העובדות עצמן – שוב, באותה הסתגלות מופלאה של ילדים – היו בשבילי

[18]

אחרים. כשסטלה, בת אחיה של אמי, סיפרה לי לאחרונה את הסיפור המלא, מה שזכרה מילדותה ומה שסיפרה לה סלֶבָה, אשתו של ה"אוקראיני" שלא היה אוקראיני, כבר באתי עם תמונה מפורטת יותר. כי אז כבר ניסיתי ומנן רב להבין מה זה אומר, למשל, לחיות שנה וחצי בלי שאפשר להדקף. והפרטים שאמי סיפרה לי התבררו כמדויקים, חוץ מהמציל "האוקראיני", שאמי זוכרת עד היום את שמו, אבל סטלה סיפרה שהוא ואשתו היו פולנים.

היו לי שתי תמונות משם: האחת תמונה של ילדה כבת חמש, עם דובי גדול בורעותיה. זו הילדה של "האוקראיני". שמה, התברר, אנה, והיום היא כבת חמישים. התמונה האחרת, שלאחרונה הוצאתי אותה מהאלבום, להראות לסטלה, ועדיין לא החזרתי, היא של, של המציל, והוא מצולם בה עם דודי ומשפחתו ועם הורי. אני חוזרת ומסתכלת בה הרבה. האנשים נראים רגילים לגמרי, אינם נראים "ניצולנים". שתי ילדות עומדות עמידה של ילדות מחונכות ומחייכות כמו שצריך בתמונות. המבוגרים לבושים כאופנת הימים ההם: אמי במעיל פרווה, ולרגליה מגפיים לבנים גבוהים. אבי במכנסיים מהדקקים מתחת לברכיים, מעין מכנסי רכיבה, ידי שלכונת מאחורי גבו בתנוחה אופיינית. על גב התמונה כתוב בעפרון: וולצל, מרס 1946. היום אני כבר יכולה להרכיב איזה סדר זמנים: השחרור, כפי שכולם קוראים לכן, היה באוגוסט 1944. אבל הרוסים שכבשו את האזור הכריחו את הניצולים, ולא רק אותם, ממה שהפך לברית-המוצאות אל תוך פולין. כך הגיעו לוורצל, שבה גרה עד היום סלבה. וולצל, הרי היא ברסלאן, היא אחד המקומות שהוזכרו הרבה בביטאון, ועכשיו אני יודעת למקם. ומה שאני יודעת עוד הוא, שבאותה תמונה מוורצל אני כבר ברחמה של אמי, העמידה בקרוב לנודד ערד הלאה, לגרמניה.

גם בתמונה שכתוב מאחוריה "קרקוב" אבי ואמי נראים אלגנטיים ונאים, בייחוד אמי, בתצאית קצרה ובמגעית גברית, זרועה כרוכה בזרעו ושומחת חיים קורנת ממנה. אפשר לראות בתמונה כמה כוח החיים גדול, כמה מהר אנשים היו מסוגלים שוב לחיות. אפשר ללדת ממנה שהם חזרו מהר לחיות, לקנות בגדים וחפצים לבית וללדת ילדים. ואך יכלו. גם זה מן הזכרונות שצריך להבין, ואני לא תמיד הבנתי. אינני זוכרת באיזה סדר התייצבו השאלות ונפתחו ערד ועד

[21]

כותבת אני קולטת שאני לא יודעת איד נראים רוב האנשים האלה, שקשה לי לקרוא להם סבא וסבתא ודוד ודודה. איז להם פנים כי לא נשאר מהם תמונות. לאחרונה מצאתי תמונה משם, של אשה צעירה, אני חושבת שזו אחותו של אבי. יש תמונה אחרת של ישישה צמקת: אמו של אבי. בעצם, לא ייתכן שהייתה אז זקנה כל-כך. כבת חמישים ותמונה של אבי-אבי, שגם הוא נראה ישיש, למרות שכנראה לא היה ישיש. יש תמונה – שלוש ילדים, שאני מזוהה בה את אבי, עומד במרכז, ואחיו איזידור. אבל אף פעם לא סיפרו לי שהיה אח שלישי. תמונות נוספות אין. לאבי היו כנראה שלוש אחיות שאינני יודעת עליהן כלום. גם לא שמות. ולאמי אח בכור, אוסקר, ושלוש אחיות. הן היו נשואות ואמהות לילדים, חסרי שם וזרות. אבי-אמי היה סוחר עצים, וכית-החורשת שלו הולאם בימי הרוסים. אמו של אבי הייתה אלמנה. אני מנסה לקבץ את מעט הזכרונות. נדמה לי שזה הכל.

וכתוך זה ישנם הדברים המעורפלים, הסותרים, שלא ראיתי אותם כמעורפלים וסותרים, ואף פעם לא ניסיתי לכרר מה הם היו באמת. למשל: האם אמה של אמי אכן מתה ממוחלה, לפני המלחמה. האם נאמר לי דבר כזה. הוצאתי אותה ממניין הנספים, ומוות שלא בנסיבות ההן כלל לא נראה לי ראוי להתיתחטות. לכן כנראה גם אף פעם לא חשבתי על כך שאמי התייתמה מאמה כשהייתה בת עשרים. וגם לא העלה ולא הוריד בעיני כמה אחים בדיוק היו לאבי. או מתי ואיך התייתם מאביו. מותו של אבי-אבי, כל-כך מזמן, עוד לפני המלחמה, לא שינה הרבה בתמונת המיתות האלה. המוות, פְּמוֹתוֹ הפרטי והרגיל של האדם האחד, בכלל לא נקלט כראוי להתיתחטות.

על הורי ידעתי תמיד שבמלחמה הם הסתתרו במחבוא, במרתף, שהמציל היה אוקראיני, שהם היו שם שנה וחצי עם עוד ארבעים יהודים. בזה הסתכמו ידיעותי, ולא חשבתי שיש מה להסיף על מה שידעתי. המלה "מחבוא", בדיוק כמו המלים האחרות שיתמצתו את המלחמה, גם היא לבשה צורה לא-מובנת, מלה שאומרים: אלה ניצלו כי ברחו לרוסיה, ואלה נלקחו באקציה, ואלה התחבאו. אחרי שנים רבות, אמי אמרה לי פעם משהו על כך שלמרות התנאים, "אנשים קיימו יחסים" במחבוא. אנשים, כלומר אבי ואמי. אני לא חושבת שאי-פעם חשבתי על אפשרות כזאת עד אז. ועל דברים רבים

[20]

שעל כוונות הספרים, מבוגר יותר, מעיל תלוי ברישול על הכתפיים בתצלום שעל שולחן הכתיבה. התצלום הראשון – לאחרונה פירקתי את המסגרת כדי לגסות למצוא תאריך או מקום – נראה כמעמד רשמי, אלי סיום לימודים. בפיון, היד על ספר פתוח מונח על השולחן. זו אחת התמונות המעטות ששודרה מהתקופה שלפני המלחמה, ותמיד היד לה מעמד מכובד, שכן שכנה במסגרת, ואילו שאר התמונות היו זורקות בערבוביה בשקית נייר. את התמונה האחרת העברתי לשולחן לא מזמן, כשדיפדפתי באלבום ושמתיו לב שאבי נראה בה ניווח במיוחד, ושחייכו פנימי ושמת. חוץ מהתמונות, ומערכת מסמכים קמטים בשקית, שרק לא מזמן פתחתי, נותרו ממנו: תיבת סיגירות מכסת, מלאה למחצה בסגירות מתוצרת "אריסטון", מסודרות במקומן כפי שהנחת אותן לפני כארבעים שנה; טופס המציין את מקום הקבורה (גוש... אזור...); אלבום אדום וכתוכו הכוללים שאסף בתמש השנים שהסקפה לחיות בארץ. לא מכבר הגיעה לידי טבעת הנישואין שלי, וכצדה הפנימי תרוט תאריך: היום והחדש ברורים, אך השנה מחוקה, לא ברור אם ספרת העשרות היא שלוש או ארבע. כאלו בעקשות מכוונת סירבה הטבעת לתת לי את המידע החשוב.

וכך זה היה: תחילה ילדות אידיאלית, שכל מה שיש בה "המלחמה" הוא המהלך הרגיל של הדברים. המתים ומה שהיה, אלה לא שייכים להווה. שום דבר לא חסר, כי מה שיש הוא הסיפור כולו. אבל מותו של אבי פתח את כל החוליות הרופפות, ולא רק ההווה חדל להתקיים, אלא גם העבר כבר לא יכול היה להיות גוש אחיד שפרטיו משוטשים. נדמה לי שאילולא מת אבי אז, יכולתי לחיות בעולם ללא-שואה.

מעגלים, מתי הבנתי שמה שהיה בעיני התמונה כולה אינו אלא קצה הקרחון, שמה שחשבת ליסיפור סגור אינו אלא הפשטה שאינה אומרת כלום. אולי אז, דווקא אז, התחילה התמונה של "קרקוב" לעורר בי אי-נוחות. שכן הכל הסתבר כל-כך, וכל פרט ותצלום ומלה שנאמרה לי נתפסו כפתיחים פתח לדברים שאולי מוטב לא לדעת, להגנטייות שהדמיון אינו יכול להקיף. כל דבר שנראה תמים התגלה כסימן שאפשר ללמוד ממנו, רמז המסתיר מאחוריו סיפור שלם. ולא יכולתי להסתכל בתמונה הזאת, ובאחרות, בלי שייפער מתחתיה מיד איזה בור.

אבל כל זה קרה מאוחר יותר. התודעה הילדית, שכבר הכילה דברים חריגים כל-כך בתוך סדר העולם, קלטה גם את ההתחלה הקטועה בלי שתפגם תחושת הסדר. אבל כשאבי מת לפתע, אז התערער הסדר בבתי-אחת, ומאוחר יותר, כשהבנתי את משמעות מותו, כבר התגלגלו הבורות שבסיפור כולו. ואבי כבר לא היה שם כדי, אולי, לעזור לי לאחות אותו מחדש.

אבי צנח ומת ב"נשף פורים", כך קראו לזה אז. הוא הלך לנשף עם אמ'י, וכאמצע הלילה, ליתר דיוק, בשעה שתיהם וחצי, אמי חזרה בלעדיו. הדודה ניגשה אל מיטתי, "אבא שלך מת", היא אמרה לי. הוא מת שם, ב"נשף", ואני מדמינתי שבידו הייתה כוסיית משקה חריף. בפרק הזמן שבין יציאתו מהבית (ילדה טובה ואמיצה נשארת לבד והולכת לישון, ילדה רגועה טובה ואמיצה) וכין היקיצה אל מותו ("אבא שלך מת"), העולם איבד את כל תוויו המוכרים וחדל להיות מה שהיה.

מעט לפני-כן, כשהייתי בת שמונה או תשע, חדרה לתודעתי לראשונה ההכרה בסופיות של החיים. אני זוכרת בבידור את הלילה שבו התהפכתי במיטה אחוזת חרדה שלבשה אופי מוחשי לגמרי – כולם ימותו, אבא אמא, ואני אישאר לבד. מורה בעיני הפתיאמיות של ההבנה הזאת, הרי המוות היה נוכח לידי מאז ומתמיד, והאם באמת לא חשתי במחלתו של אבא. אבל עוד יותר מורה היה לי לכחור הבחירה שהעמדתי בפני עצמי. היה זה כאילו משהו מורה לי לכחור כין אבא לאמא, זה לחיים וזה למוות. ואבא מת זמן קצר אחרי-כך.

השולחן בבית הזר היה מונח גליון של "העולם הזה", ועל השער היה צילום של אסיר במדים מפוספסים. זה הכל. ואני זוכרת שנפלה עלי האימה שאין לה מלים, זו שמצמזמת את הגוף, מקפידה את הזמן, ואין בורחים משם וחורים למקום של ההווה. ולא עזר שהרחקתי את העיתון מטווח ראייה. המראה כבר נחרט בתודעה ולא זו משם. אבל למה זה הפחיד כל-כך. אני חושבת שעוד לפני שניסחתי לעצמי את הברית, פחיתי מהמציאתי. פחיתי מהמצב של לא להיות אדם, ואותו ראיתי אפילו במדים המפוספסים, עוד לפני שראיתי את הפנים.

אני קוראת עכשיו וכוונות שעולה מהם תמונה שאפשר בכל זאת להביט בה, ספרו של אימרה קרפט, "ללא גורל". הוא כותב בהמור יבש שרק הוא מסוגל לו, ורק לכן אני יכולה לקרוא את הספר, אם כי אפילו כאן נופלת עלי לפעמים האימה ההיא, והספר מונח ומחכה עד שהאומץ יחזור. אבל כשאני מעזיה להביט, אני לומדת שהאנשים, אסירי המחנות, עדיין נשארו בני-אדם. הם שוחחו, היו להם שמות, הם החליפו אינפורמציה וניסו לחננו עתיד. היה להם אכפת מה גדול המור של קיבולן, שתיאמו איכשהו לגופם, ובהתחלה, לפחות, ניסו לשמור על נקיון הגוף. והם לא היו אדישים להשפלה, לנעורים שהולכים לאיבוד, להשתחלה. לא הייתי משערת שאפשר להישאר אדם במידה כזאת שם.

היום כבר יש מלים שיכול להחזיקם, אלא שלי הן אינן מתאימות. לא "הזוועה", ולא "האימה", ובעיקר לא המלה "שואה" שנעשתה התחלה מכולן. כש"דור שני", כל-כך ממסגר ונות, נכנס לשימוש, זה הרגיע, אך לא לזמן רב. המאפייני לא התאימו לי, לא בדיוק, כמעט קינאתי באלה שמצאו נוחם בשייכות הזאת, כי לי היא לא נתנה את המלים. המלים שחסרות לי הן אלה של הפרטים הקטנים, שהרכיבו כל אחד מהאירועים, של הרגעים הפרדטים, של היומיום הזה שנמשך שנים, חמש או שש שנים. וכל עוד חסרו לי הפרטים, לא היו לי מלים. למשל עכשיו, כשאני יודעת קצת על המחבוא, וקצת אני יכולה לדמיין, התמונה של המרתף שכולל דרגשי-דרגשים, וכל הזמן יושבים או שוכבים, עושה את ה"מחבוא" ממשי יותר. זוהי איוו

התחלה של משהו שיש בשבילי מלים.
זה מוזר כמה מהר התגלגלו הדברים בזמן האחרון, אחרי שנים שבהן לא חשבתי שמשהו – אינפורמציה, אנשים, סיפורים – מחכה לי

[25]

ב

בהמשך היו שנים ארוכות-ארוכות של שתיקה. שנים חסרות-צורה, שהנתיקו את כל ההתחלות, את מה שנותר מאבי, את הילדות, וגם את הגוש הלא-מוכחן של "המלחמה". עדיין לא חשבתי אז שש מה לדעת, לעבר לא הייתה שום משמעות בתוך ההתבררות, שבה הכי חשוב היה להיות "כמו כולם". לא הכחנתי אז שאני מאבדת את הטוב ואת הרע, את היקר ואת הכואב, את מה שנותן כוח אם ידעים ואת מה שמותיר בור אם לא יודעים.

ומתוך כל הלא-ידוע הזה, "המלחמה" נאחזה בי, והיא הייתה לי לפחד הגדול, שלא דמה לשום פחד אחר. לא שיערתי שיש לפחד הזה שותפים, לא יכולתי לחשוב אז על מה שהיום הוא מוכן מאליי. בישראל של אותם ימים אף אחד לא דיבר ולא הסביר, ואני, כמעט ילדות הארץ ודוברת עברית, מה לי ולדברים הרחוקים ההם, ראיתי בפחד בעיה פרטית, מווררות שאין לה הסבר.

אבל שנים רבות אחרי-כך, הפחד כבר לא נראה לי מזוה, להפך. כשהגעתי לגילם של הורי במלחמה, כשהיה לי ילד שצריך להגן עליי, התחילו חוויות משם לתפוס מקום לגמרי מוחשי בחיי. להיות אשה צעירה וחסרת ישע במלחמה. להיות ולתעשות אם ממש כשהמלחמה נגמרה, וכולם "נלקחו" ו"נספו". עם הגיל באה ההכרה כרפיפות המוחלטת של כל ההגנות, והיא עשתה בשבילי את ה"מלחמה" למשהו הכי נוגע, קרוב, תמציתי של התפלצותיות הלא-אישית האורבת לכל אחד בכל מקום. יותר ויותר עמדתי על היהירות שבה אנחנו רואים את עצמנו כמוכסחים מפני התפלצותיות הזאת, כמוגנים מפני האפשרות שמשהו ירמוס אותנו בשרירותיות, ולא ישאיר לנו כלום. להישאר פתאום עירום מכל הבגדים והפרטים והחארים והמהגים שמגדירים צלם אנוש, האפשרות הזאת נראתה לי מאוד מוחשית.

בזמן משפט אייכמן, כשהרדיו לא הפסיק להשמיע, והעיתונים נמלאו בתמונות, ולא היה לאן לברוח, והפחד שהיה קיים תמיד מלא את הכל, מצאתי את עצמי ערב אחד בבית זר, נערה צעירה שבידיה הפקדה תינוקת, בוגרת דייה להשתכר משמירה על אחרים. על

[24]

בינינו נותק לפני עשרות שנים. הוא הזדמן כדרכי במקרה, וכפגישת היחידה שהיתה לנו – שני אנשים מבוגרים וזרים – לא ידע, לא זכר. הרי היה רק נער; את היית ילדה חמודה ואביר היה, הרי את ידעת, הינעץ המשפטי (לא, לא דעתה). מוטק לא זכר, לא רצה לזכור. הוא התערה כאן והיה איש צבא קבע שנים רבות. אבל ממנו הבנתי לראשונה שפרונואלד איננה פיקציה, מקום מפורבק עם שם מפורבק, שנמחה מהמפה כשגמר להשתמש בו. הייתי שם יותר מפעם אחת, אמר לי. כן, זה עוד קיזים, למה שלא יהיה? עכשיו זהו פרוור כפרי, עשירים גרים שם. והייתי גם בולֶפֶלְפֶּאָנְז, העיירה הסמוכה. הוא טייל כתייר במקומות שתוכתי שהם מומצאים, ששמותיהם שקלסתי ואימצתי, הם רק בתור הראש שלי. ממנו התברר לי שהיו מקומות כאלה, שהם משותפים לעוד אנשים, ועוד יותר: שהם קיימים עדיין. המקומות הפרטיים שלי, הלא־שייכים, היום "גרים בהם עשירים". קשה לעכל, אבל טוב, כמה טוב, לדעת שבאמת היה מקום כזה בעולם. דרווהוביך נמצאת ליד לוב, עיר קטנה של כארבעים אלף נפש. היום היא בתחום אוקראינה, כמו חלקי גליציה האחרים שסופחו לברית־המועצות אחרי המלחמה. עכשיו, שהמפה כבר חקוקה בראשי, אני יכולה לצרף חלקי דברים, לשבץ כסיפור שמות של מקומות ששמעתי הרבה. לכתוב, למשל, או קטוביץ, שם גר אחי־אמי ולכן חשכתי ששם היה המחבוא. או רוצ'לב, התחנה האחרונה לפני גרמניה. אבל את המפה פתחת לראשונה רק בשנים האחרונות. אני, שמתודדת אל מקומות לפי שמותיהם ומשוננת את הדרכים אליהם כאילו רק ידעת שמו של מקום ומיקומו מעידה שהייתי בו באמת, אפילו לא טרחת לפתוח מפה. לא עלה בדעתי שאמצא משהו על המפה – לא רק מפני שאולי המקום נראה לי קטן, אלא בגלל אותה הרגשה לא הגיונית שהמקום פשוט איננו. העיר לא היתה בעיני מקום ממשי במרחב גיאוגרפי, ולכן לא חיפשתי אותה על המפה.

היחידה שידעה על דרווהוביך היתה אמי. רק היא היתה משם, כלומר, באמת משם. המקום הזה היה שלה, רק שלה. וכמה בדידות היתה בוה. כששמעתי לראשונה על ברנו שולץ, הסופר הפולני מדרוהוביך, באתי לספר לה: האם הוא לימד אותך בגימנסיה? אתה, "חנניות הקנאות" שתרגם לעברית הוציא מבידוד רכת־מים. היה לנו שותף, ועוד מוכובד, לדרוהוביך.

[27]

באיזה מקום. גם כשכבר ידעתי שהסיפור, לפחות בחלקו, מחכה לי, עשיתי רק צעד, ונעצרתי. ועוד צעד, ושוב נעצרתי. זה נמשך כמה שנים, שבחן הגחתי אבל מיד איבדתי את האומץ. יום אחד, לפני כחצי שנה, התרחש זינוק קדימה: היה זה אירוע מקרי שדחף אותי לפנות למשרדי נסיעות המארגנים סירות בפולין (כבר ידעתי אז שדרוהוביך אינה בפולין, שזה היה סיפור מסובך), לדלות שמות של מי שאולי יוכלו לעזור, כמה מהם שמות נשכחים מהעבר. ומיד, באותו יום, הדברים שעשיתי פתחו פתח לעוד דברים, שחיכו לי ממש בהישג־יד, ואני לא ידעתי. וכך, במהלך הזמן שבו אני כותבת, ההווה כל הזמן מתקן ומשנה את העבר שעליו ידעתי ושעליו כתבתי.

ועכשיו, אחרי זמן כה רב של אי־עשייה, כבר מצטברים דברים שדחוף לעשות. דחוף לקבל את כל המידע שאפשר. לקרוא חומר. להיפגש שוב עם ססלה, ואולי, בעזרתה, עם אשתו השנייה של איזידור, אחי־אבי, שפתאום גיליתי שהיא עוד חיה. אתמול ניסיתי לפענח את המאמר ביידיש שכתב אבי על בית־המשפט של פרנוואלד. אבל מן המעט שהבנתי לא הייתי בטוחה, וזה הבהיל, איזה מין אדם יוצא מתוך שני עמודי המאמר. נדמה היה לי שאני פוגשת אדם המדבר מעמדת עליונות, מי שתפקידו להחזיר אנשים לקויים לחיים נורמליים, לתפקוד בחברה. מה אני יודעת על אבי. מה אני עתידה עוד ללמוד. ועוד מצאתי במאמר שבין יושבי המחנה היו A.Z., פרטיונים, ומי שתייך "תחת ניירות אריים". את הכיטוי האחרון, בנוסח הזה בדיוק, שמעתי רק בבית, ופולנית. זה היה כאילו דיבר אלי אבי בשפה הפרטית שלנו. צריך גם לפענח סוף־סוף את המסמכים הרפואיים הכתובים בגרמנית, ואת המכתבים בפולנית: מכתב קצר של אבי בדיו הירוקה ההיא, ברכות לשנה החדשה. ותשובה מאדם וילק, ידיד יקר, אהוב. כך פנה אלי אבי. וילקן הוא שנתן לי את המאמר וגם הכיטוי לתרגם לי אותו ("חבל שאת לא יודעת יידיש"). הוא אמר לי שאדם וילק היה פעיל במפלגת הציונים הכלליים. ככל הידוע לה, אבי לא היה בריוויניסטים ("הוא לא מופיע ברשימה").

לפני כמה שנים נפגשתי עם מוטק, שהפך למרדכי ארז, קרוב־רחוק ממשפחתו של אבי. מוטק הנער מופיע בתמונות רבות מפרנוואלד, וכעיקר אני אוהבת את התמונה שבה הוא מחזיק אותי בזרועותיו, בחור יפהפה וחינוקת בלונדינית הנישאת ביידיש בטוחות. אבל הקשר

[26]

שרדו רק כמה מאות יהודים, רובם כאלה שהסתתרו, בערים שלהם וליד ביתם, שם הם התחבאו.

אחרי ברגנו שולץ, גיליתי את דוהוביץ' בפרק מתוך "ענין ערך: אהבה" של דוד גרוסמן. אבל זוכרת את העיתון שבו התפרסם לראשונה קטע מהפרק, וכמה הופתעתי שמישונו בחזונו, כאן בארץ, מתעניין בעיר הזאת, מכיר את פרטי החיים בה, מציין, אפילו, שמות של רחובות. זו היתה הפעם הראשונה שהשם הזה הגיע אלי מהמציאות, ונחותו הקרובה כל-כך היתה מוזרה ולא צפויה.

לפני שנים אחדות עלה בדעתי שאוכל להיעזר בתיעוד הרב המצוי בארכיונים ובספרים. בת-התפוצות, למשל, סמורד למקום עבודתי, אבל אף פעם לא עלה בדעתי לחפש בו, עד כדי כך לא האמנתי שיש מה למצוא. היה פשוט לקבל את דף המידע, שכמהו יש לכל קהילה, ובו כמה שורות תמציתיות על ההיסטוריה של המקום ועל קורותיו במחלמה. מידע מפורט על אנשים לא היה להם. אבל השורות המועטות, שהעלו נתונים מספירים בעיקר, דיברו בעד עצמן. למעשה, רק אז הבנתי שהיה בדוהוביץ' גטו, כלומר שהמלחמה לא התמצתה במחבוא, אלא היתה בה כל מה שהיה בכל המקומות האחרים. איך לא ידעתי שהיה שם גטו. איך ייתכן שלא יהיה. אבל לא דיברו על כך אצלנו, המלה לא נכללה בלקסיקון ההוא של המלחמה. היה שם גטו. ומיד התמונה הסגורה נפתחת והראש מתמלא בחומר חסר צורה אבל מפתח, מפתח להבטי, למרות שלא רואים כלום. מאוחר יותר, כשאמי כבר הזכירה את הגטו, וסיפרה שהגרמנים קראו לאבי בשמן, נפערו בתמונה עוד חללים שחורים ומצמררים. היה שם גטו, אבל מה היה בגטו אינני יודעת עד היום.

ברף המידע התמציתי סופר בתמציתיות גם על חיסולם של כעשרים אלף יהודי העיר (כמחצית האוכלוסייה) במחנות-דיכוח, היו מחנות בסביבה, וגם את זה לא ידעתי. ועל הרג המוני בעיר, ועל כך ששרדו רק מאות אחות, בעיקר מי שהסתתרו. גם כ"פנקס הקהילות: מזרח-גליציה, הערך: דוהוביץ', הושאל בידי ושם". כמה פשוט, סופר דברים דומים, ביתר פירוט. זו היתה הפעם הראשונה שקלשטי "השואה", על כל מה שהיה בה, התרחשה גם בערים של הרי. והרי אני ידעתי רק שהורי הסתתרו במחבוא, שנה וחצי, וכאילו לא ידעתי שסביבם היתה שואה.

[29]

אמא מספרת ומספרת על ילדותה, שם מעבר להרי החושך. היא מספרת על היערות ועל פירות-הבר ששמותיהם זרים לאוזני (אוכלוסיית?) דומז'ניו? השמות הספרותיים האלה אינם אמיתיים). על החגים בבית המשפחה הגדולה, היא זוכרת לפרטי-פרטים את הכלים המעוטרים של ארוחת החג. אבל מה שהיא מספרת שייך רק לה, ואין שם סבא וסבתא ואבא בשבילי. היא מספרת על עולם אחר, סיפור אגדה יפה שאין לו שום שייכות להווה. היא לא מספרת לי כדי שאדע ואזכור, אלא חזרת לשם, כדי להיות שם ולא פה. לכן גם לא נחשבו בעיניי שמות ופרטים אחרים על בני המשפחה, ו"מיישנה" ומי-הלדת. כל החריטות האלה שעושים בזמן, כדי לנסות לשמור, לעשות מעין סדר. פולין של הילדות, הימים שלפני המלחמה, הם היו הממשות החדידה בשבילי. היא נשארה שם, ולא ניסתה, לא היה לה צורך, לחבר את העבר אל ההווה.

אהבתי להאזין לסיפוריה של אמא, אך הם התרחשו במקום לא מקום, מעבר למציאות. אנשים יכולים ללכת בעקבות עברם. לאמי לא היה לאן לחזור. אין פולין. לא במחבא, לא במקום שאפשר לבקר בו. אבל בזכרון ונפש אין שום דבר מלבד פולין. ההתנגשות האת הכאיבה היתה בלתי-נתפסת.

כשפולין נפתחה למבקרים מהמערב, הרגשתי לא השתנתה. אנשים נסעו, וכתבו, ואני לא יכולתי לקשר בין המקום שעליו סיפרו וביין "פולין". החומר הרך, חסר הצורה, של פולין שלי לא השתבץ בתבניות חדשות. כשהתגבש כי לאחרונה הרצון לנסוע, וסיפורי על התכנית לאמי, תגובתה היתה משונה. מה יש לי לחפש שם, אמרה. היא נרתעה: מה שנראה לה מחוץ לתחום עדיף שכבר יישאר כזה. בזהירות וכחשש שבהם אני נוגעת לפעמים בנושאים האסורים – הרי היא המקור היחיד לעבר – שאלתי אם היא זוכרת את הכתובות, כתובת בית משפחתה וכתובת הבית שבו התחבאו הורי במלחמה. ולמרות הכלכל וההתרגשות והזמן היא זכרה. למעשה, רק אז התברר לי שהורי הסתתרו בדוהוביץ' עצמה. באותו רחוב עצמו שבו התגוררה משפחתה של אמא. בפנקס הקטן והירוק שבתיקי שמורות עכשיו שתי הכתובות שכתבה ביד רועדת אבל בלי היסוס: drohobycz, szaskiewicz, ובאותו רחוב, מספר 9, היה המחבוא, ולואקוואני קראו: איזידור ולזשנסקי. בדוהוביץ', שבה

[28]

מבריק, חם. מה עוד? לא הכרת, לא יודע". ולמה כרית בפניו או כביטתו, כשהיית צעיר וקינאת לאשתך, שאבא קירב וטיפח. בתמונות אנוחנו מופיעים יחד בטיולים בהרים, אמה ואשתך ואבא ואמא ואני, ידי בידכם, והנה פתאום אני נזכרת בעוד דמות, והנהג שלנו, מרכס. אני בטוחה שהכרת את אבי. אבל אמה לא רוצה לדבר על הזמנים ההם.

כל אותו הזמן רכז באחד ממגזנות הארון ספר עבה ארוז בעטיפת נייר חום, "ספר הזכרון של דרנהוביץ" ברוסקוב, שפחתמי ומיד סגרתה והנחתה בתחתית הארון. גם הוא הושאל מ"יד ושם". כשהספר הגיע, בידי מפר שמיילא את בקשת, הופתעת כאילו לא באמת התכוונתי. ובהלתי. נבהלתי מיד. הספר רכז בתחתית הארון זמן רב מאוד, וגם משם, מרחוק, המשיך להפיל עלי פחד. החזרתיו אותו סגור, בנייר העטיפה החום, לכחוכת השלח.

אחר-כך, כמה פשוט, פתחת את "ידיעות אחרונות", שנמצא בביט שנים. חיפשתי את העיר הגדולה, לכו, לא ידעתי אם במזרח או במערב, אבל שמה בלט. לכו, והנה גם "דרנהוביץ" מסורסת מעט, התגלע בעבר האחר של הגבול, כלל לא בפולין אלא באוקראינה. הופתעת שהעיר קיימת על המפה, זה קודם-כל. אבל מעיר פולנית היא נהפכה לעיר רוסית, ועכשיו לרוסית לשעבר. ההיסטוריה המסובכת של שינוי הגבולות באזור ההוא של העולם לא תאמה את הדימויים הגיאוגרפיים הפרטים שלי. למעשה, מזרח-גליציה עברה ידיים רבות, וכשאתי הייתה מספרת על אביה, ששרת בצבאו של "הקיסר הישיש פרוצ'ישק יוזף", לא ציינה, כנראה מתוך נאמנות, שלמעשה היא נולדה באוסטריה האוסטרו-הונגרית.

ומה עוד מצאתי באטלס. ב"מפת השואה" מצאתי את מתנות הריכוז הסמוכים כל-כך לעיר. ואני ידעתי רק שהעיר היו במחבוא, שנה וחצי. ולא ידעתי שהייתה סביבם שואה. המפה, שבה רואים את הקרבה, את הסוג, את הכמות של הנקודות המפוזרות המציינות מתנה, ציירה את העלילה במחשיות רבה. קודם-כל סוג המתנה, דרגת החמורה שלי: מתנות-ריכוז במשולש לבן, מתנות השמדה במשולש שחור, "מקום רצח המונים" בריבוע. סמור לדרנהוביץ' סומן במשולש שחור השם "פולין". מסביב היו ריבועים – גונסקה, סטניסלבוב, גרוזק – ומשולש לבן – רנהוביץ. והיה גם פלשוב, מתנה-ריכוז בעיר קרקוב, שעליו למדתי אחר-כך. ואני לא שמעתי אף פעם, איך לא הזכירו, שהיו מתנות על-יד עירם של הורי. הפחד היה קרוב כל-כך, ואני לא ידעתי. אבל בלי שסיפרו לי, כאילו כן ידעתי.

פעם, מזמן, הייתי ילדה קטנה, בלונדינית, שדיברה פולנית וכולם חשבו שהיא "שיקסיה". ואני לא ידעתי מה זה. אז, בגרמניה, הייתה אמו פאני היקל, המזכירה של אבי. היא הייתה יפה מאוד, ואני הייתי כרוכה אחריה. פאני הימל באה לארץ עם בעלה, ופעם, אני זוכרת, הוא בכה מרות בביטתו, מתוך קנאה, כך חשתי. עכשיו נזכרתי בו.

מצאתי אותו בספר הטלפונים של רעננה, מהנדס. הוא ענה לי בטלפון. כשאמרתי לו את שמי, שתק ואחר-כך שאל מה רצוני. כך אמר: מה אני מבקשת ממנו. מה בדיקת אני רוצה. האם אני שומעת חשד, חשש. אני שומעת מה את רוצה אחרי ארבעים שנה. מה את מעוררת מתיים. זכרונות לא רציניים. "אבא? היה איש

קייב מרשויות אזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. כל חפץ מאותה תפאורה שנקנתה בגרמניה קיפול בתוכו לפתע סיפור, סייע בפענוח מונחי העולם שלאחר המלחמה שלתוכו נולדת.

כך גם כלי הכסף, שחלקם, רק עכשיו קלטת, הם כלי קודש יהודיים. חנוכיה, פמוטים, גביעים לייז, וכעין מגדל קטן עם דגלים, שלא ידעתי מהו. בתערוכת חפצי קודש מגליציה המברר לי מהם "המגדלים": שמים בהם עלי הדס מכושמים. אבל על הכלים שבביתי, על כמה מהם, מופיעה החותמת Hans Gruss. בגרמניה שאחרי המלחמה, לפני עלייתם ארצה, הצטיידו הורי במערכת מושלמת של כלי קודש יהודיים, בבית-המסחר München, Hartmann. הם הצליחו למצוא חיקוי מושלם לתפאורת העבר, עבר יהודי ששוחזר פרט לפרט בארץ שחמסה אותה. ואני מרגישה שמה שבא משם מספר על המאמץ הגדול להתחיל מחדש, אבל אלה לא הדברים האמיתיים. הייתי רוצה מוכרת קטנה, הכי קטנה, מהזמן שלפני שהכל נטרף, מהמקום שמעבר להרי החושך.

בשכילי, עד לא מזמן, התמונות מילאו מקום של סיפורים משפחתיים. התמונות שהבאנו אתנו מגרמניה, ושככל שלב שלב של חיי היו בשכילי מלאות חיים ומשמעות. אני זוכרת שעוד בילדות המוקדמת, לפני שקיבלו התמונות את המשמעות המיוחדת שיש להן היום, אהבתי להוציא את השקית החמה הממורטטת, שבה נחו בערכוביה כל השנים, ולעבור עליהן, לא מסודרות ולא מתוארכות כשהיו. אני לא ידעתי מה חיפשתי אז. אני זוכרת שאהבתי במיוחד כמה מהן, אחת ממניכן, מגן-החיות, שבה אני מצולמת בחליפה הסרגוג בכחול-זורוד וחמור מציץ מאחורי, ותמונה אחרת שלי, לחי אל לחי עם ירד שקראו לו מארי-אנק, שאינני יודעת מיהו, אני זוכרת שאהבתי אותו מאוד, אבל התמונה אבדה. הכרתי על כל פרטיהן גם את התמונות של הורי מפרנקוואלד, בייחוד את אלה שבהן אמרי יפה ולבשה בהידור.

מן המעמדים שאבי צולם בהם כבר פענחתי את מה שנכתב בכרזות מעל הבמות: "בדם ואש יהודה נפלה בדם ואש יהודה תקום". או, ביידיש: "דאס בלוט פון די אייפערעאנגאפע פריידייטסקעמפער רופט צו נקמה". ואנשים שכבר זיהיתי כמה מהם הופיעו גם בתמונות של הרמת כוסית, או מסיבים אל שולחן ערוך בתגניגות, ובתחרויות

[33]

אבל מתי זה היה שהתחלתי ליהס חשיבות עצומה לכל פרט שקיב אותי במשהו לעבר. למשל, לתעודת-הלידה שהגיעה אלי מגרמניה באיחור של ארבעים שנה. היא הוצאה בולפֶּרְצֶ'האָוֶן, העיירה הסמוכה, ומישו רשם בכתב-יד מסולסל, באותיות כמעט גותיות, את כל הפרטים הישיבים ללידה, ובהם גם מקצועו של אבי, והדת של היילודה, המוגדרת כ-mosaisch, דת ההורים. תעודה למופת, על כל פרטיה ודקדוקיה, שהונפקה שנה אחרי המלחמה לילדה יהודייה שנוולדה ב-Hospital Föhrenwald, על ידי פקיד המרשם הגרמנים. והם שמרו עליה כל השנים, כמוכן, ולבקשתי שלחו אותה כלי עיכוב, לכתובתי שבישראל. זה היה פשוט. שכן כשגיליתי שלמעשה אין לי תעודת-לידה, כלומר, כשהבנתי שצריכה להיות לי, כמו לכולם, לא שיערתי שאפשר בכלל להגיע למשהו מהעבר ההוא של המציאות. והנה, כמו פרנקוואלד ופולין, גם הארכיון והמסמכים הקשורים לזמנים המוצמאים שלי עדיין קיימים.

ויש חפצים – תכשיטים, כלי נוי – שמלווים אותי מילדותי, חלק בלתי-נפרד מתפאורת הבית, חפצים שכבר קיבלו חיים משלהם, והם יקרים עד בלי די, אבל בלתי-מפוענחים. אגרטל קטן ועדין, ששמרתי בביתי ומשום מה האמנתי שהובא מפולין. והרי שום דבר לא הובא משם. חוץ מכמה תצלומים. מי ישמור אגרטל פרחים בשנות המלחמה וכמחבוא. וככל-זאת, כשהאגרטל נשבר, התאבלתי עליו כעל המזכרת היחידה שנותרה מהימים שלפני המלחמה. שום הגיון אין כאן, וגם לא, אני משערת, בחחושה שתמיד היתה לי, שהטבעת היפהפיה עם אבן התכלת, שאמרי לא הסירה כל השנים. ניתנה לה עוד בפולין, כמתנה מאבי. חשוב לי שתדויה מהזמנים שלפני המלחמה, ולא מגרמניה. מזכרת קטנה, הכי קטנה, מהזמן שלפני שהכל נטרף, מהמקום שמעבר להרי החושך.

אבל גם לחפצים שהובאו מגרמניה יש סיפורים. לאחרונה, למשל, הפכתי בהיסתה-הדעת את רקדנית החרסיה הערומה שעל הכוננית, מתפשת משהו כלי כוונה מוגדרת, ומצאתי בחתמת שבכסיסה את המלים U.S. Zone. הארי ברגר, U.S. Zone, כך חתום המכתב שאבי

[32]

כזה.

בשבילי, אם לחשוב על זה, התמונות לא רק שיקפו והנציחו מציאות שאינה קיימת עוד, אלא היו עדות כמעט יחידה לכך שהייתה. אבל העדות הזאת הייתה אילמת, מרובעים קטנים שחורים עם סיפורים שלא יכלו לצאת החוצה.

התמונות, שכבר סידרתי אותן באלבומים וניסיתי לשים בהן איזה סדר, משקפות חיים שדבר לא נותר מהם, מלבדי, ולכן הן נותרו תמונות בלי כותרת.

ספורט עם סמל "מכבי" על החולצה, או כשיט על אגם או נהר. ויש תמונות של הורי ושלי באחר-נופש למרגלות הרים מושלגים, שורעים בדשא, ברקע אגם ובקתת עץ, ובאחת מהן אבי מחזיק אותי ביץ ברכיו על גג הבקתה, שממנה משתלשלת אל הקרקע מגלשה. כל זה היה בגרמניה, זמן קצר אחרי המלחמה.

תמונות משפחתיות: ילדות, השנים הראשונות. אבל הן היו מוטלות בערבוביה, בלי שום סדר, בלי כיתוב, וככל שאני זוכרת, הייתי חוזרת ומסתכלת בהן לבד, בלי שמישהו יסביר לי מה יש בהן. כל תמונה הייתה עולם מלא, כל פרט ותנוחה ועם מי אני מחזיק אותי. באוכל, וחצי פנים של אבי בתוך המסגרת. אבי, סתוף וכחוש, מחזיק אותי בגאווה, תינוקת בת כמה חודשים, או מוביל אותי בעגלת ילדים מגושמת, ברחוב שתמיד חשכתי שהיה הרחוב היחיד בפברואר. ואבא במכנסיים קצרים וחזונו עירום, נאה להדהים, גוף של ספורטאי ופנים של גרי קופר, מחזיק אותי בורעותיו, ילדה כבת שנתיים. או מושך בידי – ילדה סוררת בבגדים סתורים, שצריך לגרור הביתה מהרחוב. יש תמונות רבות עם אבי, שפשט את בגדיו הרשמיים והתפנה, כנראה, לילדה שנולדה לו באיחור, שיכלה גם שלא להוולד בכלל. ותמונה שהיא סיפור: חדר, זוהי כנראה דירתנו (כבית עם הגג המשולש התגוררנו בחדר אחד, אני זוכרת). בפניה מיטת תינוק, ומעליה על הקיר מתוח בד לקישוט. על מיטה אחת יושבים שלושתנו – לבושים היטב, בריאים. אבל העישה: הדמיון בארשת הפנים, קפואות, לא שמחות, לא עצובות. גם אני כך, כאילו לא ילדה. והעיניים מקבלות את דין המצלמה. זו נראית לי תמונה של פליטים.

תמונה שלאחר ההלם, ועדיין לא חיים. כל פרט היה חשוב: החליפה הסרוגה שלי בכחול-ורוד ההולכת ומתקצרת מתמונה לתמונה; החולצה הלבנה של אמי, הרכוסה בסיכה, אולי סיכת המדליון שעכשיו היא שלי; החליפה של אבי, המופיעה בתמונות שונות ומלמדת שצולמו באותו מעמד. הכל היה חשוב כי מעצם מיקומם של הפרטים כביכול לכדתי גם משהו מהמציאות שבה הם שכנו. אם הצלחתי לפענח מתוך תמונות שונות רחוב אחד שצולם מחזיונות שונות, אולי גיליתי את הרחוב שבו גרתי, אולי התקרבת לי לחיים שנחיו בעבר. התמונות הילכו עלי קסם ביכולתן לשמש לי עוגן

חשבת שזוהי אחד מסוגי המתנות, ומשום־מה כך היה קל יותר. גם לא קלטתי מהם ראשי־התיבות המפורסמים A.Z. אבל מהר מאוד גיליתי מהם, רק הייתי צריכה לשאול. עמדו לקחת את יושבי B.L. למחנה ריכוז. הוא ברח כשעמדו לקחת אותם למחנה ריכוז. מחנה ריכוז. אפילו המלה הכתובה מופחזת. אני היה קרוב כל־כך לדברים האלה, ואני לא ידעתי. מוצפת בהלה, אני יושבת ומחזיקה את הנייר הדק והמצויב, שהטויר כל השנים את הסדר.

"כן, אלא מה, היה גטו ועברנו כל מיני דברים לפני שהתחבאנו, אמרה לי אמי פעם, כאילו כבר דיברנו על כך. (במלחמה התחבאנו. שנה וחצי. וכשיבילי עד לאחרונה זה היה הכל.) ואמא סיפרה אז: "אבא ואני הלכנו ופתאום ראינו גרמנים. ברחנו ועמדנו במקום מסתור. ושמענו את הגרמנים (נִימְצִי היא אמרה, בפולני) קוראים שוב ושוב בשמו של אבא. "בשמו של אבא. הגרמנים קוראים. אמי ואבי, שהגרמנים רוצים לתפוס לא רק כ"הידים" אלא כאנשים מזוהים בשמם. הם עומדים ושומעים את השם נישא בחלל האוויר, והם מתובאים. ה"נִימְצִי" רצו משהו מאבי, דוקא ממנו השם, שמו של אבי כפי הגרמנים, מצטלצל באוזני שוב ושוב, גם בחלומות.

אמא סיפרה גם: "הגרמנים תפסו את איידור ואבא הוריד אותו מן הרכבת." הרכבת. שם רכבת. אני חושבת שלראשונה עלה בדעתי אז שדורוהובי"ג גם היא הייתה על מפת הרכבות של מזרח־אירופה, הרכבות האלה שלא הפסיקו לנסוע. אחי היה על הרכבת. וכמהו רבים אחרים. הייתה שם רכבת והיה שם גטו והיה הכל כמו בכל מקום אחר. אלא שאפילו אז לא קלטתי. רק כשקראתי בפנקס־הקהילה את התיאורים המפורטים, על־פני עשרות עמודים, של כל הרחיצות והחיסולים שמחקר בהדגה את עשרים אלף יהודי העיר, ועל החיסול הסופי של הגטו, עד שנותרו בעיר רק אותם מאות ספורות שהסתתרו – רק אז נדמה לי התחלתי להאמין.

היה שם רציף, ולאורכו חנו רכבות שאספו את היהודים שנפתסו. איז"ר נתפס, אבל אותו, דווקא אותו ולא את האחיות והאם, "אבא הוריד מהרכבת". איך? איך הוא הוריד אותו? (ואחר־כך הביא אותו למחבוא, ואחר־כך טיפל בכמו אחרי שמת.) אין לי תשובה. המשפט הזה ("אבא הוריד את איז"ר מהרכבת") פותח סדק הצצה, מרמז על אפס קצתה של גיהנום. אם אבי כבר היה ליד הרכבת, והצליח לחלץ

לפני כחצי שנה התחיל השלב האינטימסיבי בחיפוש שלי, ובר־בזמן גם המשכתי לכתוב את שהיה ידוע לי על הסיפור שהחל בילדות אידיילית, במחנה־עקורים דמוי כפר. פה ושם נכנסו גיליים שגיליתי לתוך סיפור העבר, ודברים שנכתבו איבדו את תוקפם ומן קצור אחר הכתיבה. כשיסיפתי על המחבוא, עדיין לא ידעתי שאחזור לסיפור בפירוט רב יותר; כשכתבתי על סיוטי המלחמה שלי, עדיין לא ידעתי על המתויתותיהם של הורי, שאולי יצרי, בלי שידעתי עליהן, את הסיורים; כשכתבתי על פרנוואלד הפרטית שלי, לא יכולתי לשער שאני עומדת לפגוש אותה כמושא למחקר היסטורי, ואת אבי כדמות במחקר הזה. אבל הטעויות והחללים הם חלק מהעניין, הם אולי העניין כולו. שכרי דברים שנאמרו או שלא נאמרו, תמונות שותקות, דימויי ילדות ספק הזויים, הם שהרכיבו את העבר. ומה שהכניס בו מעט סדר, לרוב לא היו עדויות חותכות, אלא שוב, תמונות, מסמכים, וכן סיפוריהם של כמה אנשים, מהם אנשים שלא ידעתי על קיומם, או שקיומם היה מחוץ לתחום כשביילי.

תחילה היו המסמכים, ששכנו שנים, מונגנים בפפטיץ, בשקית הנייר הקמוטה, מסמכים שפעם הצאתי בהם ומיד טמנתי חזרה בשקית. הייתי זקוקה להרכבה אומץ, אבל הפעם האומץ היה. לחד מתעודת תושב פרנוואלד – שלוש תעודות המתחדשות משנה לשנה – לא נותרה מאבי שום תעודה. אבל בשקיות הנייר היו ניירות מצהיבים דקים ומקומטים – העתקים של מסמכים בגרמנית, שהודפסו במכונת־כתיבה של פעם – ומעט מכתבים בפולנית. פחדתי מהניירות הגרמניים, ובצדק, כפי שהתברר. כי הם גוללו את התפתחות מחלתו של אבי שחלה בה במלחמה, ולכן צוינו בהם פרטי המקומות ששהה בהם במלחמה. והם תיארו את השיפור שקיבל מאז ועד שמת, בשנת 1956, וגם אישור של רופא על המוות היה שם.

מהגטו הוא הועבר ל-"Beskindeslager", ומשם – כך נכתב – ברח כאשר עמדו לקחת את חושבי B.L. ל-A.Z. אחר־כך שהה "כתנאים לא אנושיים" במחבוא, ואז חלה במחלת־הלב שממנה נפטר. אז עוד לא ידעתי שפסקינדסלאגר הוא שמו של מחנה־עבודה כדורוהובי, לא

נפשנו נקטף מעמנו אחי היקר, בשנת ארבעים וארבע אחר חורבן הנאציזם על כלל ישראל, נולד בעיר דראהאביטש, השאיר אחריו בת שתיים-עשרה שנים, בן שלום שבנא ז"ל, נפטר בשנת תש"ח כ"ז לחודש תשרי בפרגול, כך בתמונת קברו שמצאתי. והנה עכשיו אני מוצאת בה גם את שם הסב. בכיתי גם על איזידור, שבתמונות הרכות שנוותרו ממנו נראה איש עצוב ועדין ושערו תלחלי שיבה, איש שנבלע אל השכחה.

השנים שבין 1943-1941, בין הכיבוש הגרמני למחבוא, הן עדיין מסה גורלית, שמתכווצת למלים "גטו" ו"מחנה עבודה", גם עכשיו, אחרי שכבר דיברתי עם אלכסנדר, שגם הוא היה שם, ועם סטלה, שהיתה אז ילדה. לעולם לא אוכל לדעת מה עבר עליהם אז, מפני שתמיד אמצא מיני מלים כלליות (ירון, ברחו, לקחו), ואף פעם לא אוכל לדמיין לי את היום האחד והיום שאחריו, איך חוו אותם באמת הגוישים ששרדו, ומסביבם כולם נתפסים ומובלים. תיקון: היום אין לי ספק שלא סיפרו לי כלום על התקופה ההיא מפני שבה קור הדברים הנוראים ביותר. ולא מפני שהמלחמה התמצתה במחבוא. להפך. למחבוא כבר היו מלים.

אל אלכסנדר, בן העיר דרהוביץ', הגעתי מיד כשהתחלתי בחיפוש. היה כל-כך פשוט למצוא אותו, אחרי כל השנים שבהן לא האמנתי שמהשווה משם עוד קיים. יש ארגון של יוצאי העיר (ולמה שלא יהיה, הרי תמיד ידעתי על קיומם של ארגונים כאלה), ויש י"ר, ויש פגישות שנתיות, ואפילו היו ביקורים מאורגנים בעיר. אלכסנדר אפילו מחזיק ברשימת שמות מספר הטלפונים של דרהוביץ', שלפני המלחמה. רגע, אמר לי בטלפון, מיד אחפש את שמכם. אבל הוא לא מצא, ולא, הוא לא הכיר את אבי. זו היתה עיר לא קטנה, רבים מתושביה היו בעלי השכלה גבוהה (בפנקס-דקדקילה כתוב שהיו מאה עורכי-דין בעיר). בפ. אלכסנדר העיר אמנם קיבלה נפח וממדדים, אבל אני התאכזבתי שיש "דרהוביץ'" בלי אבי. הרי עד עכשיו היא היתה רק שלנו, ואם מיישהו יודע עליה, הרי אבי הוא חלק בלתי נפרד מהדיעה הזאת.

ניסיתי לחקור עוד: האם אלכסנדר יכול לשער באיזו אוניברסיטה למד אבי? בלבוב? אלכסנדר אומר שהיו מוסדות להשכלה גבוהה בדרהוביץ', והיו שלמדו גם מחוץ לפולין. כן, הוא שמע על ברטו

משם את עצמו ואת אחיו, בעיני זה כאילו יצא חי מירי השטן (שהנהיג לו, לפחות לזמן-מה).

ה-24 בפברואר, גוש 8 אזור 2 שורה 27 מספר 25. הפתק המצויהב שהדבקתי באלבום התמונות. השנה אלף. השנה הלכת.

את הקבר של אבי לא פקדו-הקברות. ניסיתי. כל-כך קרוב, אני חולפת שם אפילו באשר לבית-הקברות. וניסיתי. כל-כך קרוב, אני חולפת שם הרבה. אבל מה יש שם, או יותר נכון, אולי אין? אולי הכל התפורר ולא רואים אפילו שם? ומאין לי שהמצבה נשמרה, שבכלל הקימו שם מצבה, שכתוב משהו ושלא אמצא אלא אדמה מצומצמת-כר, ואי-אפשר לזהות. לא האמנתי שאמצא משהו. גוש 8 אזור 2 אני נוסעת ועולה בשביל והולכת וסופרת שורות ומגיעה לשורה שלו ומתקדמת בתוכה כמה צעדים: השם מיד בולט לי, המצבה איתנה, שום דבר לא הרוס, יש קבר. ואני קוראת: "לזכר אמי שרה ואחיותי חנה ומרגלית שנספו בפולין בשנים תש"ב – תש"ד". הייתי צריכה להגיע לקבר של אבי כדי ללמוד את שמות אמו ואחיותי. האם והאחיות נחקקו כאן על המצבה, יחד אמו. גם הן נגאלו מעט. חנה ומרגלית הן, כנראה, אנה ומרגלית? עכשיו משהו צץ לי בזכרון. (לא היתה אם כן אחות שלי שית? או אולי מתה לפני המלחמה?) האם אני נקראת על שמו (שמי בפולנית המורכב משני שמות). מצאתי פתאום על הקבר הרכה לכך שהיתה משפחה.

ביום שבו פתחתי את המסמכים, בכיתי מרחמים. על האותיות A.Z., שהרעילו בנוחותן המבעיתה את הפרשה שסוכמה בינכם במסמך (כרת... עמדו לקחת...). על אבי שבפרגולאד חזר להכרת-הערך האופיינית, והנה הוא מפרסם בעיתון מקומי מכתב מתאה על ששיבשו את שמו. והרי שמו, כמובן, הוא כך וכך. ובכיתי על כך שבמסמכים הוא מקפיד להפיע בתואר דוקטור, תואר שהשמיט משמו בארץ, תואר שרק עכשיו נודע לי בוודאות על קיומו. ועל שני המכתבים מהרשויות האמריקאיות, הארי ברג, Field Observer, ונותרו אשורת כניסה חופשית לכל המתנות בשטח הכיבוש האמריקאי. ועל ההתכתבות ביני ובין גיסתו בקשר לבח אחיו שנוותרת יחומה מאם ומאב, והודדה האמריקאית מבקשת כל-כך לאמץ אותה. מותו של האח נראה לי ממשי כל-כך, אותו איזידור, שעל מצבתו כתוב: לדאבד-

קיומם של אלה אף שרק קור הפריד ביניהם, עד שהתחברו במקרה. אחד מהם, התברר לנו פתאום, היה ה"בונקר" של הורי. הנה, כך התקדמתי עוד צעד. אבל אלכסנדר נשמע כל־כך רגוע, והבונקרים נראים כמעט הרפתקניים, כך שאני לא יכולה. אני לא יכולה לשאול מה באמת היה.

אף אחד לא סיפר לי מה באמת היה. חוץ, אולי, מטטלה, אלא שהיא הייתה ילדה כשהדברים קרו. וגם היא דיברה רק פעם אחת ויחידה. מטטלה, בת־דודתי, הייתה במחבוא, זאת ידעתי. אך שנים רבות לא היה בינינו קשר, ולא חשבתי שאוכל לפנות אליה עתה. מטטלה היא שסיפרה לאלכסנדר על הבונקרים שהתחברו, והיא סיפרה לו גם על סלבה, אשתו של המציל האוקראיני, שאמה היא מקיימת קשר הדוק, במשך שנים. "סלבה אפילו ביקרה בארץ לא מזמן", סיפר לי אלכסנדר, ואני, שלא ידעתי עד אז על קיומה, הוצפתי שוב בהתרגשות וב־כבד בהרגשה של נישול, איך יש "סלבה", איך יש "מחבוא", בלי הורי, בלעדי. ולאחר שנים של שתקה חייגתי מספר טלפון והצגתי את עצמי: אני, בת־דודה שכבר מזמן אינה קיימת, שבאה לשאול על העבר שלפני חמישים שנה.

אבל עוד לפני־כן נפגשתי עם וילנר. וילנר הוא חוקר הכותב עבודת דוקטור על פרנואלד, אדם שהיהטטוריה הפשיטית שלי, הרצופה פערים, והתמונות הפרטיות שלי, שאין להן כותרת, כל זה הוא בשבילי אמיתי, כל אלה הן בשבילי "עובדות". גם הוא, כמו האחרים, היה שם כל הזמן: רק הייתי צריכה לשאול. בהיסוס נקבתי פשם שאיש דאי לא שמע, ונענתי בעניינות קצרה. השם שאי־לא־שמע החליק ללא התעכבות מיותרת, ועד מהרה הייתי מצוידת במספר הטלפון של וילנר. לחשוב שיימצא לי פתאום אדם שעושה עבודת מחקר על מקום הולדתו, שלא האמנתי שהיה קיים באמת. מקום שראיתי כמווהה עם אבי. המקום של התצלומים עם הבנות והאספות, עם היער והבתים הכפריים משולשי הגג. וילנר הזדמן על דרכי באופן שלא יכלתי לייחל לו, ונעשה למרדף ולשורה נאמן לדרך הארוכה שהתחילה בו.

בטלפון, הוא שמע בקולי את הציפייה המתוחה, רבת־השנים. אז עוד לא הבין: נזכרת מאוחר, אמר. למה חכית, למה לא יצרת קשר. "ההורים העידו" שאל. העידו. מלה מלקסיקון מוכן מאלי, "

[41]

שולץ, הסופר המפורסם שגורה ברחוב (על־ידי הגרמני שנקם בו משום שהמיתו את היהודי "שלי"). אלכסנדר סיפר לי על קורותיו במלחמה: הוא עצמו היה נער, והוא נכלא ב־Beskindeslager.

כשהוכיר את השם שהכתיבי מהמסמך כמעט פקע לכי. אני מדברת עם אדם שהיה במחנה עם אבי. במחנה שלא ידעתי אף פעם על קיומו. במחנה שממנו ברח כשעמדו לקחת אותו למחנה־ריכוז. ואלכסנדר סיפר: בסקינדסלאגר היה מחנה־עבודה בדרוהוביץ' (השם הערסילאי נעשה פתאום ממשי, לא "סוג של מחנה", הפחד החריף). היו שם משפחות, הורים עם בניהם, שהעסקו בעבודות שונות. הוא, למשל, היה עוד נער והעסק כשען. ביולי 43 חיסלו את הגטו והיו שמועות שעמדים לחסל גם את המחנה. היו אז בריחות רבות. הוא עצמו ברח אז. (אבי, לפי החשבון, ברח לפני־כן.) את האסירים היו מעבירים משם למחנה־ריכוז בשם פֶּלְשֹׁפ (וגם לֶפֶלֶץ, ככתוב בפנקסי הקהילה). במרץ־אפריל '44 ברחו רבים נוספים, והשחרור היה ב־8 באוגוסט. היו שם משפחות, אומר אלכסנדר. ואני לא יודעת אם גם אמי הייתה שם. הוא עצמו היה שם עם אבי ואמו. וגם הוא ברח למחבוא.

ואני רוצה, אבל חוששת, לשאול אותי: מה זה "ברחו"? איך בורחים ממחנה, מהגרמנים? איך מגיעים למקום מוגן? איך מוצאים "מחבוא"? כלומר, מה בדיוק היו מקומות המחבוא, איך הכינו אותם. והרי צריך היה לבנות, לתכנן, בפנקס־הקהילה קראתי שאת מקומות המחבוא בדרוהוביץ' הכינו כשהתגבשו מהגטו. וכעצם לא ברור לי עכשיו איך אביה של סטלה בנה להם את המחבוא במרתף. כשהיא סיפרה לי, נפלתי בפח הזה של האשליה שמדובר בכל זאת בעולם שהמלים שלו משותפות לשלנו. ועכשיו אני רוצה לשאול: מתי? לעיני השמש והגרמנים שמילאו את העיר?

ובכלל, תגיד, אלכסנדר – כך פניתי כלכי לאדם הור שמהעבר השני של הקו – מה זה היה באמת. תגיד באמת. כי שאתם מדברים, אהם מסתירים, ויש לכם מין דרך כזאת לדבר שהזכרים נשמעים שפויים. אבל איזו משמעות שפוייה יש למלים כמו "מחנה" ו"לברוח" ו"לחסל" ו"להתחבוא". אתה נשמע כל־כך אדיב ונעים, וככל־זאת, שקוע כל־כולך בפרויקט של שחזור "בונקרים", כמו שאתה קורא למקומות המחבוא. הנה סיפרת לי על שני בונקרים שאגשיהם לא ידעו אלה על

[40]

וילנר הוא ששם סדר, הוא היה הראשון שנתן לי כותרות.

אבל אז השתהה וילנר על המתונה, התלבט כינו לבין עצמו, ולפעם שאל אותי אם אני בטוחה שהאיש שבתמונה הוא "אבא". הפנים האלה, החיר הזה (הדעתני והסגור גם יחד), נראו לו פתאום מזכירים מתמונות רבות אחרות המצויות בידיו, ותמיד חשב שהדמות הזאת (דמותו של אבא שלי) היא אדם אחר, אחד מראשי הקהילה בפרינאוולד.

"את בטוחה שזה אבא?" השאלה המשיכה להדהד באוזני עוד זמן רב. במה אני בטוחה, מה אני יודעת. אבל דבר אחד אני יודעת, אל-נכון: אני מכירה את פני אבי יותר מכל מי שהכיר אותן אי-פעם, אני למדתי ושיננתי את הפנים האלה, כל תו וכל ארשת, מאותן תמונות שעכשיו, למרבית האירוניה, התחלפה בהן זהותו באחר. משהו טעם, יחס שם אחר לאבי, ואילו לא הצטלב במקרה החיפוש הפרטי שלי עם עבודת המחקר, היה דיוקנו של אבי נושא שם זר. הסיפור שלי רק מתחיל לקבל ממשות, וכבר אבי כמעט נמחק מהממשות הזאת.

וילנר הביא לי גם ספר בכריכה אדומה שכתבו שני היסטוריונים גרמנים, המגולל את תולדות פרינאוולד. התברר שנבנתה בידי הנאצים כמנזר-כפיה לעובדים זרים. למרבית האירוניה, אחרי המלחמה אוכלסה בפליטים יהודים, והיום היא שייכת לכנסייה. בהתאם להיסטוריה המפותלת, רחובותיה שינו את שמם, ובשתי מפות חופפות יכולתי לראות את הרחוב שבו נולדתי, שנקרא אז "פלוידה", כמו שאר הרחובות שנקראו על שם מדינות אירופה הברית, ובשמו הגרמני הנוכחי. בתמונות שבספר המקום נראה בדיוק כמו בתמונות שלי, ואפילו עגלת ילדים מסורבלת מופיעה בנו. אבל לא היה שם רק רחוב אחד.

וילנר ביקר בפרינאוולד ופגש שם את כותבי "הספר האדום". כן, הוא יכול להנחות אותי; אם אבוא לשם – האפשרות כבר מתחילה לקרום עור וגידים – יהיה מי שיראה לי את הקילומטרים המרובעים המעטים שהיו בשבילי כפר ילדותי.

בפגישתנו הבאה הביא אתו וילנר ציחון מקומי מפרינאוולד בשם "בדרכי", ובו מאמרים, מסמכים ותצלומים. תצלומים שבהם הופיעו הפנים שזהותן מוטלת בספק. והפעם ידעתי אני לומר בוודאות גמורה

[43]

שבינתיים הוא זר לי. במציאות שלאחר המלחמה נוצרו דפוסים שנמנו מלים – טקסים, ספרי קהילה, טופסי עדויות, ימי-זנרון. אבל אנתוני היינו אפילו מחוץ לזה. לאחרונה מצאתי בביד-התפוצצות טופסי עדות, שרושמים בהם בני משפחה שנספו. אלא שלא יכולתי למלא את הפרטים. אין לי שמות.

וילנר השרה הרגשה שאפשר לגעת בדברים בלי חשש. ואני רציתי לשמוע ממנו הכל – כל מה שהוא יכול לספר לי על מקום הנולדתי, על אבי. אבל שמו של אבי לא היה מוכר לו. ואילו אני, בשום אופן לא יכולתי לתאר לעצמי את פרינאוולד בלי אבי.

לפגישה עם וילנר הבאתי כמה תמונות, עונן אחר אינ לי. אבל הוא כבר מצא את אבי כמסמכים הרבים שבידיו, וגם אישר שהיה היועץ המשפטי של פרינאוולד. יותר מזה: הוא הביא לי מאמר ביידיש על ביד-המשפט בפרינאוולד, שאבי כתב לעיתון המקומי, וכמה מסמכים בתחיתמו המוכרת. זו הייתה הפעם הראשונה שאבי הגיע אלי בקיום נפרד ממני, מזכרונותי המעטים והמפוררים, שם שאומר משהו לאדם זר, המחזיק בידו מסמכים שאבי כתב, שלא ידעתי שהם קיימים עדיין, שלא ידעתי שהיו קיימים אי-פעם. זו הייתה הפעם הראשונה שהחזקתי בידיו דבר שאבי כתב, כשעד כה כל מה שידעתי שנתר ממנו היה נייר השיוטה בכתביד, בדין הירוקה, בעברית המשפטיות והרצופה תקינים. והנה, דברים שכתב בעידן אחר, שמכא לי היסטוריון, וכשבידו אלה "מסמכים היסטוריים", חומר למחקר.

וילנר ראה את תגובתי והושיט לי יד. ואני דבקתי באיש הנעים, איש שלא נשחק על-ידי עברו הקשה, איש הנותן תקווה.

הראיתי לו את התמונות: תמונה מזגדלת, מעמד רשמי בכיר, כמה גברים ליד שולחן מכוסה במפה כהה, מעיינים במסמכים. פאני הימל מעט בצד, ועל הקיר, מעל אבי, תמונה של הרצל. התמונה הזאת קיבלה כותרת ודאית: ישיבת ביד-המשפט. תמונה אחרת, שדומות לה מופיעות באלבום, הראתה שורת אנשים בתליפות מהודרות צועדת ברחוב, וברקע הבתים משולשי הגומת. אבי נראה פוסע מעט קדימה, ידי שלוכות מאחורי גבו בתנוחה אופיינית. מהו הדבר שהתמונות האלה מתעדות, מדוע צולמו. וילנר העיף מבט: "זוהי משלחת העורכת ביקור במחנה. אף אחד מהאנשים המצולמים כאן אינו תושב פרינאוולד. אביך הוא המלווה הרשמי של המשלחת."

[42]

רציתי לספר עכשיו על הפגישה עם סטלה, שהתקיימה כבר לפני חודשים אחדים אך עדיין לא הועלתה על הכתב, נדחתה בפני דברים שקרו לפני. אבל אתמול הייתי בפגישה השנתית, עצרת־זאזוכה, בעצם, של בני העיר דרהוביץ'. ושם, כאילו חזיתי להינות בעריסה, ילדה קטנה עם אבא ואמא ועם כל בני המשפחה, ועם החברים משם, מדרוהוביץ', ועם בני העיר כולם, וכולנו חוזרים אחורה ממישים שנה אל מי שהשאנו שם. "זו הבת של ג'ונק" (הגריסה האינטימית של שמו של אבי, שלא שמעתי ארבעים שנה), הציגה אותי שוב ושוב ואנדה, בתקווה שמשהו יכיר. ובאמת הרגשתי "הבת של ג'ונק", הילדה הבולנדינית הקטנה, "השקיסה", שהגדולים מקיפים אותה בחיבה, נותנים לה חסות, ילדה קטנה מדרוהוביץ'.

ואנדה, היום בת שבעים ושבע, הייתה בחבורה העליונה שסכבה את הורי באותם ימים רחוקים שלפני הנפילה. היא הייתה נשואה לקופה, ג'יג'י סוטר ופראי. ואנדה הייתה רופאה, ואני זוכרת אותה כאצילית ומעודנת. היה לה בן, אדם, מבטלה הקודם שנספה במלחמה, ובדימוי שלי נראו ואנדה ואדם כשייכים למשהו עצוב, שנגרר אחריהם. וחשבותי שואנדה נישאה לקובה הפראי והכדחן בגלל זה. בגלל העצב והצורך בחסות. משהו כזה חשבותי כלי לנסח במלים.

קופה ואחיותיו היו שכנים של אמי בדרוהוביץ', גרו באותו "פון־בונק", מלה שאין לה תרגום בעברית, אולי הצר גדולה משותפת לכמה בתים. אבל לא ידעתי כלום על ואנדה. לא חשבותי אז שכל החבורה של הורי מורכבת מיוצאי העיר (ואנדה אמרה לי אתמול, כן, מי שכבר נשאר בחיים חיפש אנשים משם). לא חשבותי להפיש משהו ממכריהם של הורי, כשם שלא חשבותי שלעבר, בכל צורה, יש קיום. והנה, גם אותם מצאתי כלי קושי, משרק התעניינתי. אבל לא לגמרי: כשמוצאים את האנשים, אחרי ארבעים שנה, אלה לא האנשים של אז. וקשה להחזיר אותם לשם, למורת שכל פעם מחדש אני מזמנה שבלחיצת כפתור יפתח לפני העבר, ואדע כל מה שלא ידעתי. ואנדה נשמעה בטלפון קצת קשה, מטריגת. היא התקשתה להאמין

שאלה אינן פניו של אבי. הוא יכול להיות סמור ובטוח, אני לא טועה. ובכן, הכעיה נפתרה, אין טעות במחקר. אבי הופיע בחמונות אחרות, כמה קל לזהות את שני המפצצים הלא־שוויים בשער, אמר עתה גם וילנר. "איש נאה, מרשים, מלא חיים", שמעתי לאחרונה מבת־הדודה שנכרה אותו מילדותה. כתב־יד של אדם אינטליגנטי, בעל כושר מנהיגות ומעורב בעשייה חברתית ואידאולוגית, קרוב לאנשים ובכלל בחור טוב, אמר הגרפולוג שקיבל את המכתב הכתוב בפולנית בדיו ירוקה, כלי שידע במי המדובר.

המאמר בידידיש תורגם לי עתה לי משפט־משפט. כן, יכולתי לצייר לי על־פיו קול, מחשבה, אפילו תפיסה מבנית, של האישי שכתב. אבל מה שחשתי שיתגלה כעמדה מתנשאת ("אבק־אדם", אמר בן־גוריון?) – עמדה של מי שחורף את דינם של אומללים שנאלצו לגנוב או לספסר – לא היה כזה. הקול היה קולו של אישי מפוכח; התגלה קול חכם, אנושי, קול שאני אוהבת. אני אוהבת את האיש שכתב את המאמר הזה, אמרתי לעצמי. ואני אוהבת אפילו את האופן שבו בנה את המאמר – הוא ידע לכתוב, אמרתי לעצמי.

ממקומות מחבוא. איך ניצול אבא ואמא שלך? אני יודעת, מיהרתי לענות. הם התחבאו, אני ידעת את שמו של המציל. מיהרתי למלא את החסר, שלא יישאר החלל המוזר הזה, כאילו כולם-כולם חברו יחד לקבור ולהשכיח ולשתוק ולהתעלם ולדלג מעל כל זה בדילוג גדול ובלת-אפשרי: אנחנו חיים, אנחנו כאן ועכשיו. מה זה חשוב מה היה. ובכל זאת, באזכרה השנתית נפגשים כולם, שהיו יחד בכל מיני מקומות, כמו ואנדה שנפלת בורעותיה של קשישה אחרת ואומרת לי: "היינו יחד במתנה האחרון, לפני השחרור", כמצינת מקום של געגועים. הסתכלתי על המוני האנשים שהתגודדו בחיבורים וברקאות שממה ניסיתי לזהות פנים מוכרות. הפנים של יוסק נראו לי מוכרים, ואמנתי את זכרונ מהיכן, מהמתנוונו: אולי הוא קשור? אולי האשה שליידו היא? ניגשתי ושאלתי. הצגתי את עצמי (הבת שלי... ושל... שוב הילדה הקטנה) ושניהם נרעשו. קרובים-רחוקים מצד אבי. יוסק לא השתנה הרבה. שמו לא "יוסף", כמו שניסה לומר, זכרתי משהו אחר, רך יותר. המתנוונו? יש לכם תמונות מפרונואלד? מי-מההולדת שלך, תינוקת בלונדינית. בתמונה שבה מצולמת משפחתו של אבי, מה שנשאר ממנה, יוסק אינו מופיע. עדיין לא היה נשוי לאיזה. איזה ואחיה מוטק נראים כבני עשרים, כורעים בדרך ומאחוריהם עומדים המבוגרים: אביהם שהוא כוזדורו של אבי, אבי מחנשא בפאתי הקבוצה, ולידו אמי, מחזיקה אותי בורעותיה. יוסק כבר היה בדרהובריץ' שלוש פעמים, ואולי יסע שוב.

בנאומים הזכירו את השמות שנתקלתי בהם בפנקס-הקהילה: יער ברניץ, שם הקימו גלעד לנרצחים, כל'ץ, פלשוב, לשם כמעט הובלו הזרי. היו באולם אנשים בני גילי וגם ילדים, קהילה שלמה שהתכנסה לזכור. פרנוואלד ופול'סקל'ב ולבוב – חזרתי ארבעים שנה אחורה, אל ההתחלות עם הקליסיקון הפרטי שלהן. ולמרות שאף אחד לא הכיר ממשי את ג'ונק, הרגשתי שחזרתי הביתה.

ואנדה כותבת אוטוביוגרפיה. אשה קשה, חזקה, מרתקת, אינה ממהרת לתת מעצמה, אפילו לא לכת של ג'ונק. כשחזרנו יחד מהאזכרה, דיברה פתאום: "את אדם ילדתי אחרי האקציה הגדולה של שנת 1942. אחר כך היו שנים של התחבאויות ובריחות. ומוזר, כשהגעתי לאושוויץ, הרגשתי... (אני: הקלה?) כן, הקלה. כל הזמן זה היה ללכת נגד הזרם. שם כבר לא היה מה להילחם. אמרתי לעצמי:

[47]

שאני זוכרת אותם. דיברה אתי עברית. "הייתי חברה טובה של גושה, האחות של אביד (גושה, מרגושה, מרגלית, ושמי בפולנית). אבל אבא היה האח המבוגר (הכל חדש לי), ורק בארץ התקרבת. ביקרתי הרבה אצלם בבית, הוא למד אז באוניברסיטה, לא הייתה אחות שלישיית, לא, אני לא זוכרת איך קראו לאחות השנייה. היו לו עוד אחים אחד או שניים? לא, אני לא זוכרת אחים בכלל. בעלה של גושה ניצל וחי באמריקה (בעלה הייתה נשואה. ניצל? לא הוכירו אותו. גיס של אבי ולא הזכירו). בארץ אבא ואני היינו מאוד קרובים. הייתי חברתו הטובה ביותר. במלחמה הייתי במקומות אחרים, התחבאתי, מחננת. אבל כאן התידדנו. הוא היה סגור, אבל חם מאוד לאנשים שאהב. היו לנו הרבה נושאים משותפים לדבר עליהם (איזה? כמה הוא התעניין?). המוות שלו היה מאוד דרמטי (פעם ראשונה שאני שומעת על זה מבחוץ, ועוד ממישהו שראה בעיני). הוא נכנס לדידה ואמר שלא יישאר זמן רב בנשף ("נשף", המלה ששמורה לי לאותו מאורע, והנה היא גם כפיה), הוא רצה ללכת לעוד מקום. ואז הוא נפל. ורקע הפספון, מהסוג הישן, את יודעת, המשיך לנגן. ואנחנו לא הבנו מה קרה לו. אני ועוד רופא שהייתה שם נישנו, וכבר אי-אפשר היה לעשות כלום. ואמא שלך עוד הייתה במדרגות." (אבל אמי חזרה הביתה כשתיים וחצי בלילה, היכן היא התעכבה אם זה קרה מיד כשהגיעו. תמיד ידעתי שהוא צנח ומת באופן פתאומי. אבל לא ידעתי שזה קרה מיד כשהגיע לנשף. כי הרי אמי חזרה הביתה כשתיים וחצי בלילה, אז העירו אותי: "אבא שלך מת", ואת זה אי-אפשר לשכוח. ועכשיו זו הפעם הראשונה שאני מדברת עם מישהו שראה אותו מת).

"את דומה לגושה", אמרה לי ואנדה כשנכנסתי לביתם הגדול והמוזר, משרתת פולנייה ושני אנשים זקנים בהרבה חדרים. לא זיהיתי אותה. ואנדה שבתמונות, יפה ואצילית, התייצבה מול עיני הפנמיית, אבל בחוץ נראתה שונה. כמו כפילות הייתה בדבריהם. הם ואני, לפני ארבעים שנה והיום. האנשים שעדיין מתקיים בהם העבר, הרחוק כל-כך, עד לעיר ולהררי-ההרים, ואותם אנשים שהם בעצם זרים, שני זקנים זרים. להורי-אבי, סיפרה ואנדה, הייתה חנות מכולת. אבי למד משפטים בלבוב, והיא כמעט לא הכירה אותו אז. אך ניצל בעלה של גושה? איך ניצל אנשים? מי שאל. יצאו מהמתנות,

[46]

סטלה תיארה לי את המכונה הפונקציונלית ששירת שלושים וחמשה אנשים במשרד כשנתיים: בכל שטח המרתף נבנו דרגשים לשונה, כך שאי-אפשר היה לעמוד בינם. וממילא אי-אפשר היה לעמוד, כי המרתף היה נמוך מקומת אדם. בינים היו גוללילים את המזנונים וישיבים על הדרגשים. דודי בנה גם שירותים וכיור (שלושים ותשעה אנשים בבית-שימוש אחד, האם התצו בכיור את כל הגוף? לעיני כולם? לדות ונשים במחזור?). והיה כנראה גם חשמל.

לאיזו היתה הכרה, סלבה. כשהיה הדידים התחיל להמקבץ במרתף הוא ביקש ממנה לבוא לגור איתו ולשזור לו. וככה בעצם הם נישאו (במקור כתבתי "ניצול"). איזו מת לפני שנים, אבל סלבה – סלבה בקרה בארץ שמונה פעמים, והפעם האחרונה היתה ממש לא מזמן. סטלה נתנה לי תמונה שלה: אשה נמוכה, שער שיבה קצר, משקפיים. היא היתה אז בת עשרים ושלוש, ובמהלך ההתחבוא נולדה לה תינוקת. זו הילדה עם הדוכן, עם הסרט בשער, שתמונתה היתה עד עכשיו כמעט כל מה שידעתי על סיפור המחבוא. הבת של האוקראיני. שלא היה אוקראיני אלא פולני. ועכשיו אני עושה הסכה בראש לסלבה, שעלה לא ידעתי. סלבה, לרווחת, רשומה כחסידת אמונת עולם ויש עצים על שמה ועל שם בעלה. הילדים שהחביאה גמלו לה כל חייה, וקשרי ידידות חמים נקשרו בין המצילה בת השבעים וחמש לבן-חסידות בני השישים. לילדה מהתמונה, אני, מלאו עכשיו תמישים. ובתמונה שסטלה נתנה לי שלושתן מצולמות יחד בוורשה.

"איך חיימתם ככה שנתיים," אני לא מעזיה לרדת לפרטים. "אפילו היו שתי לידות," אומרת סטלה. "האחת אצל הקבוצה מהמחבוא השני, ואחת אצלנו." (לידה, עם הציירים והדם, לעיני כל האנשים, והפחד שהצערות יישמעו. שהלידה חסכת.) "אבל כמוכן המתנו את התינוקות," אומרת סטלה. "הרי היה אתנו רופא."

"כמוכן," אני ממלמלת בתדהמה. ומה חשבת. שיצדלו תינוקות בני-נמס שם במרתף. אני באמת עדיין לא מכינה כלום. כלום. 'והיו מבשלים אצלנו במרתף. למה את מתפלאת? חשבת שסלבה יכולה לבשל בשביל ארבעים אישי? מספיק שהיתה קונה לנו אוכל. גם זאת היתה בעיה. היא היתה צריכה להתרוצץ בכל העיר כדי למצוא כמות מספיקה של אוכל וכדי שלא יחשדו."

[49]

אין מה לעשות ומה שיהיה יהיה. וגם היה קל יותר, כי קודם, אחר, ראקציות הכי קשות, אם כבר הצלחנו להישאר בחיים, היתה הכעיה של מי שנרצח. ספיר-מלאי. וזה היה הכי קשה. "ואנדה היתה באשוויץ שמונה חודשים ואחר-כך במחנה-עבודה, עד היום האחרון של המלחמה. לא נחסר לה אפילו יום אחד. והיכן היה המתניק אדם? לאלהים הטוב פתורנים. וכך ואנדה נקבעת בין 'מה יש לשאול', מה יש לומר," וכן ההשתוללות של כל זה בתוכה, האיזמלים של חמש שנים, שאיך, באמת איך, יוצאים מהן בחיים.

באזכרה פגשתי את סטלה, שוב מרחקת, כאילו לא נפגשנו לפני כמה חודשים, ואחרי שנים שלא שוחחנו, היא סיפרה לי את מה שחששתי כל-כך לשאול עליי. סטלה ואחותה שולה הן שתי הילדות המופיעות עם הורי ודודי, ועם המציל, בתמונה שכתוב עליה "רוצלב, מרס 1946".

סטלה היתה בת עשר כשנכנסה למחבוא, והיתה שם שנתיים. את יום השחרור – היום שבו הגיעו הרוסים לדרוהוביץ', השמונה באוגוסט 1944, היא זוכרת היטב, כמו כל מי שידוברתי איתו משם. היא ואחותה הגיעו למחבוא בספטמבר 1942, לפני הוריהן, שנשארו במחנה בסקינדס, המחנה שאבי ברח ממנו כשעמדו להעביר את יושביו למחנה-ריכוז. אמי היתה איתו. היא עבדה שם כסריגה. וגם הוריה של סטלה היו שם. כשהמצב התמזר (כך אמרה סטלה) שלחו את הילדות לבדן למחבוא. המחבוא ("קאפיאקוה") היה במרתף ביתו של איזו, פולני שלפני המלחמה עבד בנפחות עם דודי, אביה של סטלה. איזו הציע לדודי את המרתף להתחבא בו, והציע זאת לעוד יהודים רבים, כאלה שהכיר וכאלה שלא הכיר. לא, שלושים ותשעה היהודים שמצאו שם מקלט לא הכירו זה את זה. איזו פגש אותם באקראי, וכיוון ש"לא היה להם איפה להיות", הציע להם את מרתף ביתו.

דודי בנה את המחבוא, בעיצומן של האקציות, לפני חיטול הגטו. איך יהודי יוצא מהגטו, נכנס לביתו של פולני ועוסק שם בבנייה שמטרתה ברורה לכל: כמה שלא אלמד, כמה שלא אשאל, המציאות ההיא נפתחת כל הזמן לעוד ועוד סימני שאלה. כמה מטעה הרצאת הדברים הסדורה, השקטה, של סטלה. שלחו למחבוא, הציע להתחבא, אבא בנה. מה כל זה אומר באמת?

[48]

המפחדים ביותר נשארים תמיד כלילים) – הגרמני ראה את החלון ושאל את איזו מה זה. אולי יש שם יהודים. איזו נכנס חיוור כולו למטבח. ואז אנתוני, פשוט סתמנו את החלון. עד אז כל הזמן תפננו בקירות כדי להרחיב את המרחק. עכשיו לקחנו את האדמה שתפננו ומילאנו את השטח שלפני החלון, כך שאם מישהו יפתח ויבדוק, הוא יחשוב שהמרחק כולו מלא רק באדמה.”

והיה זמן שבבית של סלבה ואיזו התחבאה עוד יהודייה עם בעלה. היא יום אחד בעלה מת. והיתה לה בעיה מה לעשות עם הגופה. היא התחננה לפני איזו שיעזור לה, והוא קבר את הגופה בחצר.

”ואבא ואמא שלי? את זוכרת משהו עליהם?”

סטלה אומרת שאינה זוכרת כלום. לא משם, משנות המלחמה, וגם לא מהימים שלפני כן (“לא גרנו בדרהוביץ” אלא בקטוביצה”). אני לא דוחקת בה. רק שאני לא מבינה. מרגישה שלא נותנים לי משהו שאולי אפשר לחת, והוא כל-כך חשוב. בגטו. מה היה שלפני המלחמה, בגטו. מה היה בעזתי לשאול יותר. מה סטלה ידעה שהסבתא אכן מתה מתה לפני המלחמה. היא ידעה גם שהסבתא נלקח באקציה. לדבריה, במקום להסתתר הצוץ לראות מה קורה בחוץ (לפי גרסה אחרת, אחד מעובדי הסגיר אותה). גם אביה, אומרת סטלה, היה מצוץ החוצה בהפצצות, “היה מוכרח לדעת מה קורה.” אבל למרות שהכירה את בני המשפחה, היא לא זוכרת את שמות כל הדודים והדודות ולדיהם, ואינה יודעת איך הם מתו. היא משערת שלא במחנות אלא בדרהוביץ, אולי נרצחו ביצר (יער בדרוניצה, “מקום רצח המוניס”), לא, אף אחד לא רשם אותם ב”יד ושם”. כן, צריך לעשות את זה. צריך לכרר את השמות. את השם פרטי ואת שם המשפחה, ששונה אחרי הנישואין. לא, לדעתה אין רשימות של נספים מכל הקהילה. זה כמו ב”עץ-החיים” בבית התפוצות: אתה עצמך צריך להביא את האינפורמציה.

אמי בנעוריה טיפלה בסטלה התינוקת, את זה אני יודעת. אבל סטלה אינה זוכרת. וכל הזמן לי ברור כי מה היא מרשה ומה מורחת למארי. היא היתה ילדה, ולא ידעה אז שחשוב לזכור, היא אומרת. אנתוני לא יודעים דברים כאלה כשהם קורים, נכון? (כאלו מה שעבר עליה יכול להראות טריוויאלי, “לא די חשוב בשביל לזכור”). דרכי ההמלכות שונות ומשונות ולכולן משותף דבר אחד: אנתוני מדברים

[51]

כן, ומה חשבת. אוכל לארבעים איש. איך סלבה בכלל השיגה משהו לאכול. אכלתם מספיק? (“תנאים בלתי-אנושיים, סבל וחלה בלבד”, במסמך הרפואי; שלושים ושמונה קילן, סיפרה אמי. “אכלתם מספיק?”)

”אכלו כל מה שאפשר היה להשיג”, סטלה מקצרת. אני מנסה ולא מצליחה לדמיין מה אכלו ומה עשו כשחלו ואיך החזיקו את הילדים הקטנים ואיך ישנו ואיך לא נחנקו. בקיצור, אני מנסה ולא מצליחה להביין איך, בעיקר, שמרד על שפיותם.

”והנשים, הנשים שילדו, נכנסו להריון שם?” (פתאום תפסתי.)

”למה לא, שנתיים זה הרבה זמן.” (והרי אמי אמרה לי פעם משהו על זה. אבי ואמי היו זוג צעיר שזה עתה נישא. אמי היתה בת עשרים ואחת ומאוד יפה. הם לא התאפקו. מה חשבת? שהיצרים לא פועלים בתנאים של סכנת חייס? שמתביישים מתפומבות?)

”למה, בעצם, הוא החביא אותם ככלי? הם נתנו לו כסף?” (תמיד הטרידה אותי מאוד שאלת התמורה. כאילו הוריו זכו להינצל משום שהיה להם מה לתת בתמורה.)

”הוא החביא אותם מטובילב, ומלבד הכסף למחיה לא קיבל מהם כלום.” (איזו, איידור, באמת נראה בתמונה שלאחר המלחמה כאיש טוב. הוא עשה מה שעשה מטובילב, מטובילב סיכן את חייו ואת חיי אשתו הצעירה והתינוקות. האם מישהו יכול באמת להביין?)

”ותארי לעצמך, בקומה השנייה גרו גרמנים. (קפואה, אני לא מעיזה לשאול כלום.) אמנם המרחק היה סתום מכל הצדדים, כל הכניסות אליו נאטמו. הפתח היחיד היה אל המטבח של סלבה, משם היז מעבירים את המזון. וכלילת אחת מאתנו היתה עולה משם לעזור לסלבה. הרי היתה לה הרכה עבודה אתנו ועם התינוקות, והיא לא יכלה להחזיק עזרת בגללנו. המרחק היה אטום, אבל היה לו חלון אחד קטן שפנה לחצר. (חלון אחד קטן לראות את האור ואת החצר. ומה עם אוריר. איך נושמים.) החלון הזה, שאח יכולה לראות כאן בתמונה. (סטלה מראה לי תמונה של הבית, שצולם בביתקור בדרהוביץ) לפני עצמו עומד על תלו ואפילו שם הרחוב לא השתנה.) ופעם סלבה סיפרה לי שהגרמני (עדיין פרטילאי, עדיין תאמר “גרמני” ואין מה להוסיף. מי היו הגרמנים שגרו בבית הזה? אחרים, חילוסים או גרוע מזה? מעליהם גרו “גרמנים”. הדברים

[50]

אבל הכל מתחיל בתמונה הגדולה, המשפחתית. תמונה נהדרת, קלסית, אמר יורם הצלם, שנחתה לו לשחזור עותקים מהתמונה האחת והיחידה חסרת התאריך והכיתוב שנמצאה אצל בת-דודתי, שלא ידעה על קיומה, עד שבאתי אני. תמונה מדויקת, מזעזעת, מאז שנמצאה אינה משה ממי ביום ובלילה. הפנים השונות חוזרות ומופיעות לנגד עיני, בלי להביט בתמונה אני כבר מכירה אותן על כל תוויהן.

הם התכנסו כולם יחד להצטלם, אולי כדי להיפרד מהאח השנסע ארצה בזמן (ואצל בתו נמצאו התמונות היחידות שניצלו משם). דיפדפנו בהמוני התמונות שהתגלו יחד בלי שמשישה ראה אותן מאז מת האח ההוא, ופתאום התמונה קפצה אל מול עיני. כי מיד ראיתי במרכז את הסבא והסבתא מהדיקנאות הנפרדים שיש לי באלבום, אבל הם זהו מקפאונם ומחדפעמיותם ונראו יחד לראשונה, זה ליד זה וילדיהם סביבם. ומיד ראיתי את אמִי, כפי שלא ראיתי אותה אף פעם, צעירה כבת ששעשרה, לא ראיתי אותה אף פעם צעירה כל-כך. האשה שהכל התעקם בחייה הבוגרים ושבח כאן, זכה ותמה, חיוך קרן לעולם מתוך עיניים כחולות, זוהרת בתן ובכונות לחיים שמחכים לה. זה היה מפגש עם הבלתי אפשרי, עם מה שתמיד חיכה מאחורי חומה שלא הייתה דרך לעבור אותה. ופתאום, בשנייה אחת, התמונה נפרצה.

הם נערכו בקבוצה של שלוש שורות, כנראה בחצר הבית (ואולי זהו בעצם בית-החרושת). ברקע נראה חלק מהבית – קיר עץ והדלת עם השלט. לורים הכניסה אסורה. בשורה העליונה הדוד וולף, שעתידי לבנות את המתבוא. אולי עדיין אינו נשוי, או אולי, אשתו וסטלה המתניקת נשאר בקטוביצה ורק הוא בא להיפרד מאחי שננסע לארץ. לידו האח הצעיר, מִיילֵךְ, היחיד שהיה ציוני ממש, בתנועת "אחווה" שחבריה מופיעים בכל-כך הרבה מהתמונות שנמצאו אצל בתו. בקצה העליון משמאל עומד צעיר האחים, קְשִׁקוֹן, שגם הוא ניצל, אינני יודעת אף, מופיע גם בתמונות מפרגוואי, ואמי סיפרה אף היו שניהם הולכים יחד לגימונים בחורף והילקוּס היה נופל מדיהם הקפואות. כאן הזהוי המהיר נעצר ומתחיל היסוס: מיהו אוסקר, הכבד, מי מבין שלוש הנשים הצעירות והדומות כל-כך זו לזו היא האחות הכבדה שאמי אהבה כל-כך? שני הילדים, של מי הם התמונה מספרת סיפור שלם, מלא פרטים, האנשים מביטים מתוכה בעיניים

[53]

על דברים פחות או יותר רגילים. כוֹאֵן נשתתף יחד בדימוי של שיחה נורמלית, בין שני פרטנרים שלא מפרידה ביניהם באמת התהום ההיא). לא שאלתי גם אם סטלה אהבה לבוא לבית המשפחה, זה שבתצרו היה בית-חרושת לעצים, ושגרה בו גם משפחת האחות הגדולה, או האח. סטלה היא היחידה שהיו לה סבא וסבתא, אבל אני לא שאלתי. עברנו לשוחח על מעשינו היום ומה עושות בנותיה של סלבה ונכדיה, ואף בלז בארץ.

גם שולח, אחותה הצעירה של סטלה, אינה זוכרת. לדבריה, היא גם אינה רוצה לזכור את מה שקשור למקום ההוא של הרצחיות והגסטפו. ואני מבינה גם אותה. שולח מצאה בשבילי שתי תמונות, שתיהן לא חדשות לי, אבל אחת מהן קיבלה כותרת: היציאה מהמחבוא, 1944, כך נכתב בפולנית על גב התמונה. כותרת שדוככה את התמונה המוכרת שבה נראים הורי, עצובים ושפופים, כמעט דומים בארשת העצב. אני כובשת את ההתרגשות. לא רוצה להראות כמה חשוב לי כל הדבר הזה, שאולי נראה כמו היאחות לא-מוכנות בעבר שלפני המישים שנה, כמשפחה שלפני המישים שנה.

אבל בינתיים ראיתי את בית המשפחה. על הדלת היה תלי שלט קטן ובאותיות שקשה היה לי לקרוא נכתב בפולנית: לורים הכניסה אסורה. בחצר שלפני הדלת התקבצה לפני כשישים שנה קבוצת אנשים לתמונה משפחתית. הם עומדים, יושבים וכורעים במיטב בגדיהם החפורים בדקדקנות ובאלגנטיות שלא רואים היום; חליפות ועניבות לגברים, ולנשים שמלות באורך הכרד עם צווארונים וכפתורים, וכִּשְׁבֵן, רגליהן משובלות בתנוחה של חן טבעי, נגלות הגעליים עגולות-החרטום, עקב נמוך וכפתור בצד. רואים שהצלם בא וביים, אבל שילוב הזרועות של היושבים על כיסאות (שונים זה מזה אפשר לראות) ומנוחת הכריעה על הקרקע של שני הילדים נראים נינוחים ולא נוקשים כלל. תמונה קלסית, תמונה משפחתית כמו זאת שתמיד דימיתי שהיא קיימת באישה מקום, תמונה הלפני המלחמה של כולם: החיים והנעדרים וחסר-השם ובעלי השם הידוע ואלה שיש היסוס מי הם וילדים לא-מוכרים – לא מְרִיָּקָה ולא התניקן ההוא שאמי מחזיקה בצילום קטן ומתפורר, ועוד תינוק לא-מוכר יחד עם שני הילדים הגדולים שבתמונת המשפחה. כמה וכמה תמונות התגלו.

[52]

פרנוואולד

צינר-דירד: המקומות על המפה, הכרור איך מגיעים, שוב סידור של המתנות. לפני הנסיעה למקומות, שהיום אני כבר יודעת בודדות שהיו. כי בינתיים הייתי שם, בכל המקומות, והייתי שם שוב. אבל זו הייתה הפעם הראשונה: נסעתי עם בני, יונתן, אחרי שביקרנו בפראג, ואני ניצלתי את ההזדמנות כדי לבוא לא לבד – לגרמניה, למינכן, לונקֶנְצֶהאוזן, לפרנוואולד, לרחוב פלורידה ³¹.

ואז, באותה פעם ראשונה, מצאתי הרכה יותר ממה שיכולתי לשער: מצאתי בעצם הכל, כל מה שידעתי עליה, ועוד יותר – מצאתי את אבי במקומות שלא חיפשתי אותו בהם. מצאתי אותו בספר על מתנות העקורים בגרמניה, ובפגישה המקרית שבה נודע לי על כנס שיקתיים בנושא, ובסך-הכל בהכנה המפתיעה והחדשה שכל זה עדיין חי, שמה שגיליתי הוא רק תחילתה של דרך שיהיה לה המשך, ושבו כל מה שהיה לא-קיים אולי אפילו יזכה למשמעות.

המקומות על המפה, איך מגיעים: "את פשוט לוקחת רכבת לונקֶנְצֶהאוזן, ומשם מונית לואלדֶרם – זה השם החדש של פרנוואולד, את יודעת שהיום זה שיך לכנסיה", כך הדריך אותי וילנר, שהיה ושוב היה שם, ופגש את כותבי הספר האדום על "תולדות פרנוואולד" ואלדרם, 1939–1957, וגם צייד אותי בכמתותיהם. אבל אני לא האמנתי: זה לא יכול להיות כל-כך פשוט, לא יתכן שרכבות נוסעות על-גבי-לבן, על מפה מדויקת וברורה, ראייתי ש"ולקֶנְצֶהאוזן" מופיעה כתחנה מתחנותיה של ה-S-Pאן, רכבת הפרוורים של מינכן, ולא, לא תהיה שום בעיה לעלות עליה מכל מקום שאנר בו, ולא רק מתחנת הרכבת המרכזית, ה"קאופֶטְנֶהאוזן", ולא צריך לברר לוח זמנים ולהכנין בקפידה את המועד. וולקֶנְצֶהאוזן היא פרוור של מינכן, ואפילו במפה הגדולה של גרמניה נתנו לה שם. זו הייתה ההפתעה הראשונה – במסע שעמד כולו בסימן של "לא ייאמן, זה קיים על

[55]

גלויות ואינם יודעים איזה סודות הם מסתירים, כמה הרכה מסתתרת בהבעה של כל אחד מהם, בסדר עמידתם זה ליד זה, בתווי הדמיון שאני מנסה לראות בין ילדים והורים, בין אחים. הם לא ציינו אפילו תאריך מאחורי התמונה, לא ידעו שתאריך הוא גורלי כשהדברים קרו כפי שקרו וכשאין את מי לשאול.

לדעת שם, סדר זמנים, למקם, ולו גם בפרטים שאינם מובילים לכלום. העיקר כאן הוא המיקום עצמו ולא תוצאותיו. לדעת אם התניקות בת החדשיים וחצי, כתוב על גב התמונה "מרילין?" היא אכן הילדה כבת החמש קרילקה. חשבון מסובך שקשור בתאריכי לידה ושלא מסתדר, כמה מחסכל, כמה גורלי לדעת מי התניקות, איזה סיפור שיך לאיזה פנים. התמונה המשפחתית צולמה, לפי החשבון, באמצע שנות השלושים לערך. הילדים הגדולים היו כבר בגיל הנעורים כשמתו. התניקות היו כבני שבע-שמונה. אולי הם נמצאים עכשיו בתוך הבית, בהשגחה של אומנת. לא ידעו שתשוב לעולם את כולם יחד, משפחות-משפחות, כדי שאפשר יהיה פעם לדעת מי הוא מי. החשיבות העליונה של הזיהוי בשם, בפנים, במפה, בזמן, תמיד הכרחי לי למקם אנשים ומקומות, האם היא נובעת מחשש האובדן הזה, שאם לא אדע בשם – לא אדע?

אפריל 1994 – מרס 1995

[54]

הנאציזם". כשנסעתי, לא ידעתי בבירור היכן קבורים מתי פרנוואלד, אבל גם שם הייתי, בנאציזם. ולפי התמונה זיהיתי את הקבר. הייתי בכך המקומות מהתמונות.

כשהרכבת שהובילה את יונתן ואיתי מפראג למינכן הצתה את הגבול והיינו "על אדמת גרמניה" – מושג מפתח שמעולם לא שיערתי שיתמשש לגבי – לא הרגשתי כלום. הרגע שחששתי ממנו יותר מכל, עד כדי כך שכמעט ויתרתי על הנסיעה, עבר כאילו לא-כלום. וגם כשעלה בתחנה אותו אדון מבוגר, שהיפוש בקדחתנות אוזן קשבת, ומכל האנשים נאחו דווקא בי – לספר לי את קורותיו כוורמאנט וכשבי בצרפת – לא היה זה יותר ממטרד. לא "גרמניה", לא "גרמני". וכך זה המשיך, הניתוק, כמה בלתי-צפוי, ובעצם מזוהר. כולי מכוננת אל החיפוש הקדחתני של העבר, במקומות שבהם החרחש, אבל כל זה כמו בתוך כוועה, לא נוגעת כמה שלא שייך.

כך פילסתי לי דרך בכיכר המרכזית של העיר השאננה, הסתמית כל-כך, סביבי גועש נהר אדם, נעזרת מדי פעם באנשים האדירים והגנוחיים, כגרמנית שפתאום מובנת לי, וכדי עוד סימן דרך. על גב תמונות הרחוב שלקחתי מוטבעת חותמת: פוטו סאטור, מינכן 2, סנדלילנגטרפלץ 5. ודקות אחדות אחרי שהגעתי למינכן מצאתי את שבו דרכו רגליו של אבי, ממש ברחובות האלה ההולך, ואלי גם אני (מבקרים בעיר הגדולה, משהו זכור לי, ותמונת גודהאייט, ילדה בשמלה סרודה בכחול-זרוד, תמוץ מציץ מאחורי גבה). מה ההרגשה. עדיין אינני יודעת.

באתי למינכן כדי לראות את פרנוואלד. כמו עיני. יומיים, ואני צריכה למצוא הכל. הָרָ סְטִיפֶן, ממחברי "הספר האדום", היה אמור לעזור לי שם. והיו לי שתי מפות מהספר: מפת הרחובות כפי שנקראו אז, ומפת ואלדרס בהווה. עוד בארץ זיהיתי את מה שנראה כרחוב פלרידה (היום "גֶפֶסְטְאָטְשֶׁטְאָסֶה"), אבל את האישור הסופי היה צריך לתת לי הר סטיפן. והאם אמר לי משהו שמספרי הבתים לא השתנו? פלרידה 31. מימין – הכנסייה, שבעבר הייתה ה"קינו"/בת-הקולנוע, ומצפון – היער (שבו צולמנו, אבי ואני, ועכשיו אני יודעת שמה שחשבתי תמיד למכנסיים קצרים הוא בגדיים, משום שנהר האֵיזֶר עובר ממש בפאתי פרנוואלד, ליד היער). כך הדרכו

[57]

המפה".

כי, חוץ מהכל, גם הייתי במקום מהתמונה שבמסגרת, זו שאבי נשען בה ברישול על מעקה עץ, וברקע בקתה קטנה ועץ פורת, ותמיד ידעתי איכשהו, לפי ארשת הפנים הנינוחה והרישול הלא-דגיל (מעיל חלוי על הכתפיים) שזוהי חופשה. ולפני שנסעתי, כשעברתי שוב על התמונות, ולשוב ניסיתי לשים בהן סדר, וחופשתי רמזים, גיליתי רצף חדש: בדין הירוקה, בכתב-היד המוכר, מצאתי על גב התמונה שבמסגרת את הכיתוב "פֶּרְקֶטְטְאָדֶן, ספטמבר 47", והנה שורה של תמונות אחרות, נפרדות עד עכשין, התקבצו יחד – גם על גב נרשם בדין הירוקה אותו כיתוב. וכאמת זוהי חבורה עלילה בחופשה: ברקע הרים, לנשים כובעים שובבים, הגברים בחליפות מהודרות, ואחם גם אבי, המעיל עדיין חלוי ברישול על כתפיו. כולם היו יחד בכרכסטאדן, ספטמבר 47. ואפילו בכרכסטאדן הייתי.

ועוד רצף התגלה: "חופשה בפֶּרְאָריה", כך כיניתי בלבי תמיד את התמונות עם האגם, וקתות העץ, וההרים המושלגים ברקע. ואנחנו שלושחנו פעם טמונים בעשב ורק הראשים מציצים, ופעם הוריי חבוקים, פנים-אל-פנים, אבי בחצי גוף עירום ובמכנסיים קצרים, אמי בחצאית פסים ובחולצה לבנה. הכגדים שימשו כסמני דרך: תמונה נוספת התקשרה עתה לסדרת "החופשה בכוואריה", ועליה, רק עליה, היה כחוב, לא בדין הירוקה, אלא בכתב-ידה של אמי: "מיטנאוואלד 48". כל אותו לילה שלאחר גילוי "מיטנאוואלד" לא ישנתי. האם אניע לשם, איך אניע לכל המקומות בימים הספורים שהעדרתי לפרנוואלד ולמקומותיה. אבל הייתי גם במיטנאוואלד.

מה לקחתי למינכן: תמונות של רחוב, בלי כיתוב, אולי רצף ואולי לא, הרחוב שהתגלה – לא ייאמן – כרחוב פלרידה. תמונה מסדרת "פֶּרְקֶטְטְאָדֶן", החבורה העלילה במעלה ההר וברקע מציץ מבנה בעל שני צריחים, והמדריך כטיול, שהראיתי לו אותה ("אבי היה כאן לפני תמישים שנה"), אמר לי בפשטות, "הלווא זו הכנסייה המפורסמת, הנה, עכשיו אנחנו עוברים לידה". תעודת תושב פרנוואלד של אבי (מקצוע: ריכטר, מגדור, פלרידה-שטראסה 31), ושני מכתבי מניין באנגלית ("הארי ברגר, U.S. Zone"), שעליהם אמרה לי רחל, "ברור, בתי-המשפט", כאילו אלה דברים ידועים לכל. ולקחתי גם את תמונת קברו של אייזדור, אחי-אבי ("נקטף מעמנו... בשנת... לחורבן

[56]

ברחוב גבסאטל נעצמתי מול 31. אבל לא ידעתי אם זהו אכן הבית (שבו נולדתי, שבו עברתי עלי שנותי הראשונות, הבית שזכרתי ממנו רק חלון, ואני עומדת ליד החלון, נמנעתי מקרע, ועל החלון פרשה פרווה, קצ'ה-מיצ'ה). כל הבתים כאן נמוכים, בני קומה אחת, ומחבירים זה לזה במעין טורים. להמונות שהבאתי אין כותרת. האם אמצא את הכותרת. מומל, אנשים גווימים עץ. בידי החמונות, הסבר בנגמנית רצוצה: נולדתי כאן, פלורידה 31, האם אתם יודעים את שמו הקודם של הרחוב? מפנים אותי לבית הסמוך, כאן מתגוררת אשה מהימים ההם. בעלה (האשה אינה בבית) מכניס אותנו לחדר, תקרה כל־כך נמוכה, זה מתחיל להיות מוכר. האיש מראה לנו תצלומים: אשתו, שעבדה במחנה כטבית, מצולמת עם ילדים. ולראשונה אני קולטת שלא כל מי שחי כאן אז מופיע בתמונות שלי. שעד אז היו בשבילי כל פרנצואלד. לא, אינני מזדה אף ילד. האיש מעביר את דפי האלבוים, חומק ביעף על תמונה שבה נראה הוא עצמו במדי הצבא הגרמני ועובר מהר למראות של סקי. איש נחמד. פני סוס, שיניים בולטות, מנסה לעזור. מה עובר לו בראש.

כשיצאנו ופינו אל מה שמופיע במפה כ"Zanzenhaus", כלומר בית־החולים, זה שבו נולדתי (לידה קשה, הוציקו מנתי־דס ממניכנ, כך יטפלו לי מאוחר יותר), רץ האיש אחרינו, מבקש להעזיל: שני המבנים הגדולים, הנראים בדיקוק כמו בתמונות מהספר האדום, שימשו בעבר כבית־חולים שונים. האחד רגיל (ובכן, שם נולדתי), והשני – לחולי ריאה (אחר־כך גיליתי שפרנצואלד, והמחנות האחרים, היו מלאים בשכאלה, וגם בגאטינג היה מקום מרפא מיוחד להמני החולים, והם קבורים שם, בבית־הקברות שבו קבור דודי).

אני רוצה להגיע לאיר: לראות את הנהר (שלא ידעתי על קיומו) ואת היער (המופיע בתמונות כה רבות, אבי מחזיק בורעותיו את הילדה שהייתי, היער הזה הוא תמונת הילדות הטובה). אבל בתוך היער יש מגרש ספורט מודרני ענק, והנהר רחוק. יונתן צילם רק אותי בין העצים המעטים שנותרו, מבליטה ביד את התמונה של היער היפה מאז, וחורנו על עקבותינו. אבל עוד אראה את האזור בפיתוליו החוקים יותר, ותהיה לי תמונה מאזור מיטנזואלד, שעליה כתוב סוף־סוף: האזור.

אותי אידה ויוסף, שגרו מולנו שם, במספר 32. הר טיפן לא מדבר אנגלית: כשיחת הטלפון מפרג – מגיעה מישראל במיוחד, וצריך לתאם פגישה – תיווך בינינו בנו הצעיר. וכבר בערב היום הראשון במינכן צילצלתי אליו שוב, ושבו תיווך הבן, וקבענו פגישה למחרת לשעה חמש. אבל לא יכולתי לחכות. יצאתי עם יונתן כבר בצעריים, לא האמנתי שאפשר לצאת למקום הרחוק ההוא ופשוט להגיע.

ה־7 יצא מהמחנה שליז המלון. בשלט המחנה שלי שבו התחלפו יעדי הרכבות והחלכות ומתקרבות, ראיתי את "וולפ־האוזן", ולמרות שכבר ראיתי את השם על כמה מפות, צילמתי. ואחר־כך צילמתי גם את השלט שבמחנה הרכבת כשהגענו לשם, ועדיין לא יכולתי להאמין שזהו מקום רגיל, פרור מפרוריה של מינכן (כמו "דאכא"): גם היא הופיעה על אחת הרכבות, ולפני שעלינו על הרכבת שלנו פנתה אלי גברת חכיבה בגרמנית: את מחפשת את דאכא?

בוולפ־האוזן התגוררנו בסוף שהותנו בגרמניה, בבית שנקרא ה־i.r.o. האוס – International Refugee Organization. אבל וולפ־האוזן לא הוכרה לי כלום: עזירה ירקה ופהפיה, בחינם חדשים של אנשים עשירים, ובסוף אפילו שיכנע אותי יונתן לאכול ב"מקדונלד" המקומי. "מקדונלד" בולפ־האוזן. וכל־זאת שמרתי את הכרטיס שנתן לי נהג המונית שהסיע אותנו מה"מקדונלד" לוואלד־רם ("את יודעת, זהו החלק העתיק של וולפ־האוזן"). בתור הוכחה.

ישר אל הרחוב שזיהיתי כ"פלורידה" (אחד מבין כעשרים רחובות קטנים, בשטח של כמה קילומטרים מרוכזים, ועדיין בעיני רוחי יש רק רחוב אחד, "הרחוב הראשי" שבמחנות, שתמיד ראיתי בו את הרחוב שלי). הכל קטנטן, כפר קטן, שמבעד לשיפון החיצוני של הבתים אפשר, כן אפשר, לראות בו את "פרנצואלד". הנחישות למצוא גוברת על ההתגשות. בעצם, אין התרגשות. כפראג, לאחר שעברנו דרך־תחתים כדי למצוא את קברו של קפקא, רחוק וריים גשום, והייתי צריכה לשחד את שומר בית־הקברות, והקבר לא היה מסומן, שם פרצתי בכני. וינתן אמר לי בדאגה: ומה יהיה כשנגיע לפרנצואלד? אבל בפרנצואלד לא בכיתי כלל. זה היה כמו דיכוק: למצוא, ולדעת בבטחון שהגעתי. וכל כוחותי גויסו למשימה.

נראים זהים, יחידות דיוור בנות קומה אחת ועל־ית־גג, ככל בית שתי דלתות, הבתים הסטנדרטיים שבנו לעובדי־הכפיה. אם כן אולי אמצא ברחוב עצמו – אני עומדת עכשיו ממש בפניה שממנה צולם הרחוב הפרשי – את תוויו של הבית שבחזיתו ישבה, ביוני 49, הילדה שהייתי? מהפניה ספתי בית־בית, התקדמתי בתמונת הרחוב הפרושי וברחוב גבסאטל, עברתי על פני הכרפוב הלכן הבולט ומשהו הביא אותי למספר 25, שעכשיו עמדתי מולן, ועכשיו גם יכולתי לזהות במטושטש את הספרות – 25 או 29 – בתמונה שבה צולמתי.

בשחזור מהיר, שיחזקו ויחזקו, זה היה כך: הרחוב שבכל ארבע התמונות הוא רחוב אחד, והוא לא צולם במקרה; זהו הרחוב שבו גרנו בפרדואלד, רחוב פלורידה. הבית בעל הצדודית המשתרית הוא ביתנו, מספר 31, וגם הבית שבחזיתו אני נראית יושבת הוא בית בפלורידה, מספר 25. שלוש התמונות צולמו ברצף (על כולן כחוב "יוני 49"), במצלמה של אל.אבי. וגם בתמונת הרחוב הפרושי – פרומט שונה וכלי כיתוב – זהו "פלורידה", אולי צולמה עם האחרות, אולי במצלמה של מ'.

זה היה יום קיצי, יוני 1949, אני הייתי כבת שלוש. אבי בתלפיה מהודרת ובהירה; הוא וחברו מ' עמדו ליד מכונית, עכשיו ראיתי בתמונה מכונית ועליה לוחית זיהוי של ה־S. Zone; האם התכוננו לנסיעה? עם הנהג שלנו מרכוס? מ' צילם את רחוב פלורידה הפרושי לפנינו, אחרי־כך התרחקו מעט לפניה וצולמו יחד. מישוהו צילם אותם (אמרי?) במצלמה של אבי, שהמשיך כמה צעדים אל כחו. משיבה בשמש, כשמלה לבנה קצרה (היה שם קיץ?), על מכנה עץ מוגבה ליד הבית, אולי רצתה לשבת גבוה, בעצם התרחקה רק כמה צעדים מבית, הרי הכל כל־כך קטן. אבי צילם את כחו הקורנת אליו בחיור גדול ואחר־כך (כך יחברר מן הרצף שיצטרפו אליו עוד שלוש תמונות מהאלכום) הלכנו ליער, ואבי צילם אותי שם בורעוניתה של אמי, שלבשה שמלה מנוקדת, ואחר־כך צילם אותי עומדת לי בשדה של פרח־בר, ושם היו אתנו גם פאני הימל ובעלה, ומישוהו קישט את ראשי בור פרחים, וצולמו שלושתנו יחד. התמונות צולמו בודדאי במהלך שעה קצרה, דקה פה דקה שם, ביום פנוי של קיץ, סתם יום של חול. ולי נדרשו עשרות שנים, כמעט מהלך של חיים, כדי להגיע אל השעה הזאת, אל היום הזה, ללכת את הצעדים הספורים שנדרשו

[61]

שהבוארים מקשטים בה נרות. והיה שם כלב בשם ויקטור. וכשהתחיל לרדת גשם – את המטרייה שכחתי א־שם ברכבת – הציעה לי הגברת מביט־המקח להשאיל לי את מטרייתה. האם כך דימיתי לי את הביקור בפרדואלד? בכיכר הקטנה וזהיתי עוד מבנה ישן מהתמונות שבספר האדום, אבל היום הוא משמש כסניף דואר, ויש בו גם פאפ מקומי עם חצר וספסלי עץ, וערנוגות פרחים סדורות ומטופחות. שם ישבתי עם יונתן וחיתי לי שעה חמש, לפגישת עם הר סטיפן, שיראה לי הכל.

וכאן זה התחיל: הצדודית של הבית בגבסאטל 31 התייצבה פתאום לנגד עיני, והיה בה משהו מוכר. משהו מוכר מתמונות הרחובות חסרי השם שהבאתי אתי. בשתיים מהן נראו אבי, בחליפה קרצית בהירה, וחברו הטוב מ'. באחת מהן מ' נראה מפרש למלא אורכן, על כל פרטיו. רחוב. בתמונה נוספת נראה רחוב פרושי למלא אורכן, על כל פרטיו. זה היה בעיני תמיד "רחוב הראשי", הרחוב שלי. עכשיו שמתי לב שבשולש התמונות האלה בולטת צדודית של בית – גג משולש, קיר מושחר, מעין קימור מתרחב כלפי הכסיס, שני חלונות בעל־ית־הגג. משהו לא לגמרי התאים, התמונות צולמו מזוויות שונות. אבל הצדודית הזאת הקימה אותי משיבתי השלולה: רק עכשיו שמתי לב שהיא דומה לזו של הבית שזה עתה עמדתי מולו.

מיד ניצבתי שוב מול הבית, ואכן הצדודית שלו דממה לזו שבתמונות. הבית עם הצדודית המשחירה היה בית פינתי, ראשון בטור הבתים שבהמשך, ומעברו האחר רוח קטן. הבית שמולו עמדתי עכשיו גם הוא היה הראשון בטור, ומעברו האחר היתה סמטה קטנה ואיזו כיכר ריקה. סימן היכר נוסף נמצא לי: בתמונת הרחוב הפרושי ראיתי עתה בבירור כרכוב לכן וכולט מופיע גם בגג של אחד הבתים והנה, בדיוק אותו כרכוב לכן וכולט מופיע גם בגג של אחד הבתים ברחוב שכאן, במציאות.

הבאתי אתי תמונה נוספת: אני יושבת בה על מעין מבנה עץ, בחזיתו של בית שעליו לוחית זיהוי – שם רחוב ומספר – אך שניהם לא קריאים. גם עליה, כמו על שתי התמונות הראשונות, מוטבעת החותמת של הפוסט שבסנדל־גל־קפאץ, ובחתמתן כחוב בעפרון: יוני 49. שלוש התמונות צולמו ברצף. עכשיו ניסיתי למצוא בתמונה הרחוב הפרושי את הבית שבחזיתו ישבתי; אבל כל הבתים שבתמונה

[60]

מבנה ציבורי, לא ממוספר. זהו הבית שבתמונתו, שצדודיו הולכה אותי. היום הבית הזה כבר אינו קיים, ובמקומו הכיכר הקטנה, ואחריה הסמטה, וטור הבתים. היום עמדותי מול הבית שלי שמצאתי לפי תמונה של בית אחר, שאינו קיים עוד. הגעתי בטעות למקום הנכון. אילולא בלטה בתמונת הצדודית המושתרת של המבנה הגדול, לא הייתי עולה על עקבות רחוב פלורידה, שהכל התאים בו לכסות.

אבל הדבר שהולך אותי – הוא עצמו היה מוטעה.

עכשיו יכולתי לראות פרטים נוספים בתמונות, שבהן הזזתי את 31 לבית הראשון בטור. פתאום ראיתי: ליד ביתנו יש עגלת ילדים גדולה לבנה, אולי זו שבה הוסעתי פעם, ועל פני הכערה של כלואה בעל-כורחה. על החלון פרוש משהו כהה (קיצ'מצי'ה). בחזית מתוחים תבלי כביסה ועליהם לבנים לייבוש; הפרטים האלה חוזר בכל התמונות ואישרו שאכן צולמו ברצף. באחת התמונות נראית ליד ביתנו אשה מגבה, לבושה שמלה מנוקדת ועליה סינר. האם זו אמי הפונה לאסוף אותי ממקום מושבי הגבוה אל היער? הזכרון הראשון שיש לי: אני עומדת ליד חלון, קרוב לקרקע. על החלון פרוש משהו רך ומלטף עד מאוד. תקרה נמוכה. חדר לשלשתנו. מה שגיליתי עכשיו בתמונות, האם הוא מאשר את ההתחלת – פרווה על אדן החלון, ילדה משחקת ליד הבית, הכל קרוב וקטן, והנה הולכים אל היער?

ועדיין לא נרגעתי: אם אכן צולמו התמונות כולן במהלך שעה קצרה, הרי עכשיו אני יושבת ליד מספר 25 בתמונת הרחוב הפרוש. ואי אפשר היה להפסיק: זכרתי מגדלת מקצועית של גרפיקאים לא הועילה, ולא נראתה ילדה יושבת על מצבור קרשים מוגבה בתמונת הרחוב הפרוש. ובתמונה של הילדה היושבת על מצבור קרשים מוגבה אפשר היה לקרוא בודותק "25", אבל כשום אופן אי אפשר היה לזהות את האותיות הראשונות בכיתוב שנגמר ב"שטראסה".

נסעתי עם יונתן גם לברכסטסגאדל, באוטובוס עמוס תיירים מכל העולם, שווילי, המדריך הגרמני הבדחן-בנוסח"האירקאי קרא להם בשם ארצם ("פראו איזאל"). האוטובוס עשה את דרכו בגשם ולעפות ובערפל כבד, ובדרך, מבעד לשמשת החלון המנוקדת בטיפות, ניכסו אלי המראות מהתמונות: בעיקר נמשכתי בחבלי קסם אל הבתים שמרפסותיהם וחלונותיהם מקושטים באדניות גרניות, מפני

[63]

כדי להגיע מפינת הרחוב עד אלי, היושבת שם, ומשם אל היער הסמוך, וכל זה רגעים רגילים של יום רגיל, הרחוב שלנו והבית שלנו, ואין צורך לכתוב על גב התמונה כדי ידקה את פשר המעמד. ובכך הסתפקתי אני. אבל כשעמדתי וסקרתי את הבית מספר 31, ואפילו חשבת לנסות להיכנס, התקרב לדירה הצמודה (בכל בית שיתיים, שלנו מימין) איש צעיר וכיד מפותחות. פנתי אליו ושאלתי. כן, הוא חושב שפעם קראו לרחוב הזה פלורידה. לא, דיירי הדירה האחרת אינם בבית עכשיו. ובכל זאת עדיין רציתי באישור מהר סטיפן, שאותו אני עומדת לפגוש עכשיו. כי כינתיים כבר הגיעה שעה חמש, וכבר עברו שלוש שעות מזמן שהגענו. שלוש שעות שבהן – כך חשבתני אז – כבר גיליתי הכל.

הר סטיפן ומשפחתו קיבלו אותנו בחגיגות וברראה של מי שאינם רגילים לאורחים. הבן-המתרגמן, חרישי כמו אמו, וכמה בצל של האב, התגלה עד מהרה כמיותר. פתאום חזרה אלי הגרמנית. הגרמנית של המטפלות, של פראו לודוויג. דיברנו על הא ועל דא ואז שלף הר סטיפן את רשימת הרחובות בשמותיהם השונים, אבל את רחוב פלורידה לא מצאנו. ועד מהרה ירד החושך, וכבר לא יצאנו החוצה. וגם לא היה כשכיל מה: האיש הלכבי טייע בתיכת "הספר האדום" מתוך עניין גרידא, הוא דייר בוואלדרם כמו רבים אחרים ולא היסטוריון. היו לו מסמכים מעטים, והוא אמר שחזן מאלה שאצלו "אין שום תיעוד על פרנואלד". אבל אצלו זו הייתה רק ההתחלה. אז לא ידעתי שאמצא עוד, וחשבתני שהגעתי לכל מה שניתן להגיע.

במלון, בלילה, לא יכולתי להירדם. הרי ראיתי כל-כך מעט, רק שלוש שעות הייתי במקום שכסבילי עשיתי את כל הדרך לגרמניה. ולא הגעתי אפילו לאיור. אבל מה שטרד את מנחתתי במיוחד היה ספק שניקר בי בקשר לפלורידה 31 – משהו לא התאים. כשהוצאתי את התמונות והסתכלתי בהן שוב, הספק רק התחזק: הבית שבתמונה, זה עם הצדודית המושתרת, מופרד בסמטה מטור הבתים המחוברים, ראיתי עכשיו בכירור רווח בין תמונות. הבית שמצאתי לא היה מופרד מאלה שלצדו. הוצאתי את מפת הרחובות הישנה, שבה סומנו יחדיות הדיר הנפרדות, והתחלתי לספור: מתחילת הרחוב עד סופו הגעתי ל-31. אכן, זהו הבית הראשון בטור, הבית שמצאתי. עכשיו השלמתי את החסר: בפנית פלורידה עמד כנראה פעם עוד מבנה גדול, אלי

[62]

למהדרין, שעניינו אותם מחנות שכוח־אל. רחל סיפרה לי גם על אלבום תצלומים המתעד את מחנות־העקורים, העומד לצאת לאור. בעצם, יש לה כבר עותק אחד בבית, היא גרה מעבר לחתוב, ורק רגע, כבר היא מביאה לי אותו.

ושוב זה חוזר: הילדים, כולם לכושים כמוני, הבתים עם הגגות המשולשים, ועוד מראות לא מוכרים – גני־ילדים וכיתת בית־ספר ובתי־מלאכה – ללא הכרתי איש. עד עכשין, למרות הספר האדום, לא שיערתי שיש בעולם תמונות מהמקומות האלה חוץ מאלה שלי, שהיו במקומות האלה אנשים אחרים חוץ מאלה שבתמונות שלי. והרי במחנות־העקורים עברו כמאתיים אלף בני־אדם בדרום לתחנת־הקבע. רק בפרוואלד עברו אלפים. רק באזור הכיבוש האמריקאי שבדרום היו פזורים עשרות מחנות. וכשבילי "הרחוב הראשי" הוא כל מה שהיה שם.

רחל, החבר, נולדה במחנה אחר, ועברה לפרוואלד כשהיתה בת חמש. היא הגיעה בשנה שבה אנטו עזבנו, ונשארה עם משפחתה עד שהמחנה נסגר. "בית־המשפט", ידעה לומר לי כשהראיתי לה את מכתבי המיני של אבי, את תעודת־התשוב. אבל זה לא היה הכל. משהו ממה שזה היה למדתי כבר שם. ספרים באנגלית כמעט לא היו בתנות, ואני פתחתי ספר פה ספר שם, ולא מצאתי דבר מעניין. אולי בגרמנית? שאלתי את רחל, לא מצפה למשהו מסוים. משולחן הספרים החדשים שלפה רחל באקראי ספר שמכריכתו המבדה־לה נשקף המראה המוכר של המדים המפוספסים: זהו ספר חדש על מחנות־העקורים, אולי תוכלי למצוא משהו, מחקר של היסטוריונים גרמניים. מיד הזדקרו לעיני תמונות הבתים והרחובות המוכרים מפרוואלד, אבל כל־כך עירומים, כל־כך לא "כפר אידילי", כנראה צולמו במיני הראשונים של המחנה, כשהגיעו הפליטים הראשונים בצעדות מוות ממחנות הריכוז בגרמניה (והרי דאכאו כל־כך קרובה). לא רציתי להאמין שכך נראה המקום פעם, בעצם רק שנה לפני שנולדתי שם. על פרוואלד היה שם פרק גדול מאוד, כנראה שימשה כעין דגם מייצג ונתקרה יותר מכל מחנה אחר. האם אמצא שם תמונה של אבי. אין "פרוואלד" בלי אבי. דיפדפתי, מבינה־לא־מבינה את הכוחות הגרמניים, נרגשת מכדי לדעת מה אני מחפשת. רחל נלצצה לעזרתי: הרי יש כאן אינדקס, זהו ספר מחקר מסודר ושיטתי. מיד

[65]

שבאות המחנות שלי נראה בית כזה, וראשים מצצים דרך העיטורים שלא הבנתי מה הם. אלה קישוטי פרחים אופייניים לאזור בוואריה, הסביר לי וילנר. אבל לא עצרנו, וילי היה נחוש בדעתו להגיע אל היער, Eagle's Nest, הטירה שהיתה מקום מגוריו האהוב של הפיהרר, שם קיבל את אורחיו החשובים, שם בילה עם אהובתו וכלבו. בינתיים ניסיתי לחטוף מעט ממראות הדרך, וכשהגענו לכרכסטאדן עצמה, ועצרנו בתנות מוכרות, נתפזתי לחרו מעט בעיירה המקסימה, וחופשתי מול הנהר את מעקה העץ שאבי נשען עליו, מעיל מונח ברישול על כתפיו, חיוך נינוח אל המצלמה, כמעט לפני חמישים שנה.

"אולי כדאי לזוזר על הטירה, הערפל יסתיר את המראה הנפלא הנשקף משם, אולי לא כדאי", התריע עתה וילי, אבל עלינו. הגשם והערפל כיסו הכל, וכטירה מסורגת החלונות, המשמשת היום כאחר תצפית וכמסעדה, ואין זכר לפיהרר – על שלט העץ המגולף חרוט רק "קֶלְטֶיטְטֶהֶאָוס", 1834 – היה קר וקצר. יונתו השתעשע בשלג הבוצי, ואני קפאתי, קצרות־רוח. הגעתי לכרכסטאדן בעקבות אבי, ובטעות (לא הבנתי מהכתוב בתכנית הטיוול שיעדנו העיקרי הוא "קו הנשרים") הגעתי לאתר המרכזי של ההיטלרים.

לא ראיתי הרבה מכרכסטאדן, אבל בדרך לטירה לא התאפקתי והראיתי לוויילי – מה לו ולכל זה – את המחנה: אבי בקר כאן לפני כחמישים שנה, אמרתי. "הרי רואים כאן את הכנסייה המפורסמת, תראי, הנה שני הצריחים", ומבעד לחלון המכוסה טיפות גשם של האוטובוס הנוסע, צילמתי בחופזה תמונה מטושטשת: הכנסייה, זו מהתמונה.

רחל, בעלת חנות הספרים, נולדה גם היא בפרוואלד. במקרה נודע לי עליה, וכשטילפנתי אליה מיד כשהגעתי, סיפרה לי על כנס שיחסיים בעוד חודשיים במינכן, ושיעסוק במחנות־העקורים. תכנית הכנס אצלה, ואני חייבת לבוא לראות. ברחל התחיל רצף חדש, שהוביל אותי רחקק.

כשבאנו, רחל הייתה מסויגת מעט, אך הלכה והפשירה לנוכח הקדחתות שלי. בתכנית הכנס ("אולי נוכל להזמין אותך") צוין גם סיור מאורגן ל"מחנה פרוואלד", שיערך בסיום וילווה במדריך. כך אוכל לדעת בוודאות, חשבתי, נרגשת ומופתעת מהרעיון של כנס

[64]

הרכבה, אפילו לא מהפרק שעסק בכית'המשפט. ועדיין לא ידעתי כמה צוד עליל ללמוד, ואולי גם אחתי, אולי לא אניע למה שבשבילי הוא העיקר. ידעתי רק שיש ספר, וכו' מחקר על פרנוואלד, וכו' – לא ייאמן – מסופר על אבי. וכו', כשראיתי את שמו של אבי בספר, פרצתי בכני שהבד מעט את רחל, ואחר־כך אמר לי יונתן: בכית בטויל שליש פעמים. פעם ראשונה בקבר של קפקא, ואחר־כך כשמצאת את הספר, וככית בקבר בגאטנינג. אבל בפרנוואלד לא בכית.

גאטנינג: יישוב קטן, גם הוא בקרבת מינכן, גם שם היה מחנה, והיה שם גם בית־חולים לחולי הריאה הרבים שבין הפליטים. ושם, משום־מה, קברו את מתי פרנוואלד. לא ידעתי זאת בוודאות, אך כשכבר עמדתי לנסוע סיפקה לי המעטפה הצהובה שבה היו מונחות תמונות הקבר אישור נוסף. גיליתי עליה חותמת ברורה: פוטו היילבינגר, גאטנינג/מינכן מיננברשראסה 5. ותאריך: 31 במאי, 1948. אבי צילם את הקבר כשנה אחר מות אחיו. האם חשבתו אז לעזובי הבאתי אתי את תמונת הקבר, ורחל אמרה לי שזוהי חלקה קטנה, רק כמה עשרות קברים. האם אמצא. אני חייבת למצוא. לישקה, בתו של דודי, גם היא מתה בינתיים, ונכדיו שלא ראה גרים בבירוקליין. את הקבר הזה לא פקדו, ככל הידוע לי, מאז 1951, השנה שבה עזבו את גרמניה, ושם הוא נשאר, לבד. למרות שלא הכרתי אותו (ובכל־זאת אני קוראת לו "דודי") אני חייבת למצוא את קברו.

ה־s6 מוכריל לגאטנינג – עניין של שעה, אמרה רחל, זה קרוב – אבל נדרשה יותר משעה. כשיודעו מהרכבת המברר שבית־הקברות (ציריחי צלבים כדי להסביר לעוברים ושבים לאן אני מבקשת להגיע, לא הכרתי את המלה, "פרידהוף") הוא במרחק של כשעת הליכה, ובמקום הקטן והנרחב לא נראתה שום מונית. ומה עוד: לא הבאתי אתי כלום לשים על הקבר. וכל התנויות סגורות. בכבישים נסעו בעיקר אופניים, רבים רכבו בכיוון היציאה מהעיריה בדרך לבית־הקברות. הרי החלקה היהודית היא רק פינה בשולי בית־הקברות הנוצרי הגדול. ואחר־כך פגשתי שם רבות מרכבות האופניים, משפחות בתרצות את קבריהן, והכל כל־כך מאורגן, משפטים גדולים וצינורות מים לשמוש הכלל, וקברים פורחים ומקושטים, בית־קברות ליד הבית, שהוא חלק מחיי היומיום. ואולי כך חיים עם המתים יותר קרוב. כשנחזור, אמר לי יונתן, קולט את היפוי שבקֶרבה הזאת, נסדר

[67]

ראיתי את השם: שחור־על־גב־לבן, שמו של אבי באינדקס של ספר מחקר היסטורי, ולידו מספרי העמודים שבהם הוא מוזכר. בפרק על בית־המשפט בפרנוואלד נכתב עליי, ומיד נפלה עיני על שם מוכר נוסף: אדם וילק. זה מהמכתבים כפולנית, האיש שאבי פנה אליי כ"ידיד יקר, אהוב", ואני לא ידעתי עד עכשיו מזה: "רבים מן השופטים סיימו את לימודיהם לפני המלחמה, ובהם יושבי־הראש המאוחרים של בית־המשפט בפרנוואלד, אדם וילק וד"ר זיגמונד הרציג, האחד בלמברג והאחר בקרקוב." והרי אבי למד בלברג אבל לְמִפְּרָג הרי היא לבוב, העיר הגדולה שבקרבת דרזדוביץ'. רק אז נודע לי בוודאות היכן בילה אבי את שנותיו האוניברסיטאיות. מספר. אבל את רוב המלים האחרות לא פענחתי אז – רק עכשיו אני מתרגמת מלה במלה.

בערב, במלון, התפנית לנסות לפענח משהו מהפרק שיוחד לכית' המשפט של פרנוואלד (מאיין לי הגרמנית, איך בכלל אני מבינה משהו). בהערות ראיתי הפניית למסמכים שכתב אבי לשלטונות בענייני בית־המשפט (Subject: Area VI Gauging, fol 364 piro, Camp Courts and Camp Disciplinary Commissions, 21 mai 1948). הכל רשום כראה וניאות לביבליוגרפיות אקדמיות. אבל ההפניות לארכיונים שבהם שמורים כל המסמכים עדיין לא ברורות, ראשי־התוכנית הגורשים את הכתוב עדיין אל "המשקוף" מיסטר ההערות הפנתה באנגלית למסמך שכתב אבי אל "המשקוף" ועדיין סוריין, ויכולתי לראות שהוא מוצג כיועץ המשפטי של המחנה. ועדיין לא ידעתי מה פשר הכותרת הזאת, וכתורות אחרות שלא יכולתי לקרוא. רק עכשיו, שאני בגילן כשהוא מת, אני מתחילה לדעת על חיי שם; והיום, כשאני יודעת, איך עושים שזה לא ייטת. איך לא לתת לזה ללכת לאיבוד.

כספר סופר גם על ה"מאס אקסטרנס" – יציאת היהודים הגדולה ממזרח־אירופה אל גרמניה לאחר הפוגרום בקולֶצֶה, ביולי 46'. מתי יצאו הורי משם. הגרסות עתידות להשתנות שוב ושוב. כותרות הפרק על פרנוואלד דיווחו על מוסדות החינוך (ובכן, היה גן־ילדים ואני לא נשלחתי אליי), על העבודות במחנה, על העיתונים ("במזכר", זה שווילנר הראה לי, זה שבתמונותיו החתוכה זהותו של אבי עם אדם אחר), על הפעילות הפוליטית. לא הצלחתי לפענח

[66]

לא נשארו בה יותר יהודים?" (לא, לא יכולתי לדמיין בה עוד יהודים). מיכאל נולד שם אחרי המלחמה, אביו נלחם בצבא האדום, חזר לעיר ונשאר שם. הוא נולד כבר לתוך ברית-המועצות, והגיע אצלה לפני ארבע שנים. "עיר יפה", אמר מיכאל, "ואולי אני חושב כך כי זאת העיר שלי." "דרוהוביץ" כ"עיר יפה" זו ממש הפתעה. לא חשבתי עלילה עד עכשיו כמנוחים של יופי, זה פשוט היה המקום של הורי, ולמעשה לא היתה לי שום צורה.

מיכאל התרגש מהתלהבותי ושלח לי בדואר שי יקר, ספר ושמו "רחובות דרוהוביץ" העתיקה". אף פעם לא ראיתי תמונה של העיר, לא היו לה פנים. כשהספר הגיע, על הכריכה כבר נראים מגדלים וכרכובים, הכל בחום עתיק, כאילו שוב בשנייה אחת נפרצה חומה: מיד ראיתי את כיכר העיר (הרינק), ורחובות עתירי עצים, וכתים עם כרכובים מגולפים ומעקות מעשה-שכבה, ועגלות עם סוסים וחמשליות (ה"שטראמנזי", שאני הזכירה בסיפוריה), ואנשים לבושים בהדרור, ממבעות ומקלות הליכה, כל אלה מראות "דרוהוביץ" העתיקה", לפני המלחמה, שאחריה התנפץ הכל. אבל את שנכתב שם על תולדות העיר ועל רחובותיה לא יכולתי לקרוא, ציפתי לפלגנית, אך נתקלתי במחסום של אותיות קיריליות. זו לא היתה אפילו רוסית, אלא אוקראינית (הספר יצא לאחר השחרור מהשלטון הסובייטי, והרי היום דרוהוביץ' היא אוקראינה לכל דבר, אלא שאז עוד לא קלטתי, ועד היום לא מצאתי מי שימרגם לי את הכל, בינתיים רק מכר רוס, מכין קצת גם אוקראינית, תירגם לי במאמץ רב את כותרות הפרקים. פולנית, גרמנית, אוקראינית. הפולנית, למשל, הרי זו שפת אם, אך אני קוראת אותה, וצריך היה להעמיד זו מול זו את ההגייה המוכרת עם צירוף האותיות הכתוב כדי לפענח; ואפילו לכתוב מעט בפולנית למדתי, מכתיבים מעטים לאנשים מעטים שאתם רציתי להמשיך, ואפשר היה רק בפולנית.

גם את הסבר הקירילי פיצחתי איכשהו. איר, למשל, זיהיתי בכותרות הפרקים את "רחוב שיש'קביץ'", הרחוב שמשפחת אמי גרה בו, ואחר-כך גם את רחוב "וויטובסקה גורד". אבל כבר בשיחה עם מיכאל, הופתעתי. מהססת כרגיל (מי מכיר, מי יודע) הזכרתי באוזניו את רחוב שיש'קביץ', עדיין לא מאמינה בקיומו הממשי, גם אחרי שנאמר לי שעדיין הוא קיים בשמו. והפעם מיכאל הוא שהתרגש, הרי

[69]

יפה את הקבר של אבא שלך ונטפח אותו ככה.

בגלל השבת היה השער לחלקה היהודית סגור. חמקנו אליה דרך פתח בגדר, ועברנו מבית-הקברות הנוצרי הפורח והמטופח, המלא אנשים וחיים, אל החלקה הקטנה והשוממה, עשבי-כר והכל שבור ומחוק, וברור שאיש לא פקד את המקום זה שנים. בכניסה ניצבה אנדרטה "לזכר ששת המיליונים", וממנה הוביל שביל, שמשני צדדי פזורים כמה טורים של קברים, מרוכב נעקרה המצבה, על אחריים הכתוב כבר דהוי. התמונה בידי – כמה מהר זיהיתי את הקבר, המצבה כולה שלמה, הכיתוב ("לדאבונ'נפשונו נקטף מעמנו אחי היקר בשנת ארבעים וארבע אחר חורבן הנאצים") דהוי אך אפשר לקרוא, אבל השיש הלבן שבתמונה האפיר נוסדק, והפרחים המעטרים את הקבר סביב-סביב התחלפו בצמחיית-כר.

ואיזו אפלה שררה במקום. איזו בדידות. המתיים שרדו את המלחמה אבל לא המשיכו הלאה, ונשארו שם, דווקא בגרמניה, עזובים. האם אגאל אותם מבידודם אם לכל אחד מהם ואקרא את שמו ואת קורותיו? שכן היה אפשר לקרוא כאן ספורים שלמים – איש צעיר כן שבע-עשרה שמת ממחלת ריאה, ואחר, שאיבד במלחמה את אשתו וחמש ילדי, והנה מת גם הוא ממחלה: "בנימין רייזמן, נקטף מחולי במחנה-גרוסינג בחצי ימין, מאוהב באשתו וחמשת בנים, ישר הלכו ושם שמים קידשו, נשרפו באשורוין ושם נשאר, נפטר כן מ' והציג שנה לחייו, בחוליו אשר חלה, על-ידי הרוצחים במחנות אושוויץ-דאכא, שם אמו חנה ושם אשתו שרה-חנה, שם בניו הילד אלה, יוסף-דוב, יצחק-אייזיק, פנחס-חיים, שמואל. ת.ג.ב.ה." חיים שלמים הונצחו על המצבות. ואני צילמתי, מקרוב, את הכתוב, את השמות. ועל קברו של דודי הנתנו כמה פרחי-כר צהובים שקטפנו בדרך, ושמן, כמנהג, אכנים. וגם על האנדרטה (שמיישהו הניח עליה לפני זמן רב נרות-נשמה) שמנו, כמנהג, אכנים.

כשתזרתי, וכבר התחלתי להתכונן לנסיעה הבאה למינכן, לכנס, נכונה לי עוד הפתעה: איזה ויוסק, שפגשתי ביום הזכרון של ארגון יוצאי דרוהוביץ-בוריסלב, נוסעים לשם שוב. בטיול שמארגן מיכאל, מיוצאי העיר. בטלפון הופתעתי מקולו הצעיר, מהבטא הרוסי הכבד: "מה חשבת", ענה לי, "חשבת שאחרי שהורייך עזבו את דרוהוביץ",

[68]

מעטפה עם חידות: תמונה ובה אשה צעירה, אלי אחותו של אבי, ציור, פורטרט גדול בתוך "פאספארטי", גם הוא של אשה, תסרוקת משנות העשרים, האם זו האשה הצעירה שבתמונה, האם זו אחת מאחיותיו של אבי, כמה הרי. העניק: הבאתי את התמונה היחידה של אבי בילדותו, מצולם בה עם עוד שני נערים: איזידור אחי, שויהתי בבירור, ועוד ילד, האם היה עוד אח (או אולי זה ה"בן דוד", אביה של אדה, כך אמרה לי אמי כשהעזתי פעם לשאול). על-אבי המעטפה השמורה אתי היום כתבה ריטה בפולניתי: "וויטובסקה גורד", ואני הוספתי: "ליד הרכבת". ועל אותה מעטפה כסור, זה מתחת לזה רשמתי את השמות: איזו, אנדג'ה, קופה, אבא, גלישה. זה מתחת לזה – הם היו חמישה: הילד שלא זיהיתי בתמונה הוא האח קובה, "ליד מקסים ויפה" שמת בצעירותו "ממחלת דם"; אנדג'ה, הלוא היא אננה, הלוא היא "חנה" ככתוב על המצבה, וגלישה, הלוא היא מלגונ'שה, הלוא היא "מרגלית", ככתוב על המצבה. וזהו שמי בפולניתי, צירוף שמותיהן, שעכשיו התברר לי בוודאות מה מקורו. ועוד רשמתי שם: "האם, שרה, נמרצת וחריפה, ניהלה את החנות, לא זכור הרבה מהאב שלהם. איזידור, הכבוד, איש שקט (כך אומרים כולם, כך נראה קברו) רואה-השבונות. אנדג'ה – חריפה, כמו אבא, לא נשואה, גלישה – נשואה, בלי ילדים, יפה, בלונדינית. " כך רשמתי אז.

ריטה (הלוא היא מרגלית, כמו בת-דודתה שהיא דודתי גלישה, ושתיהן נקראו על שם סבתא משותפת), הסתכלה בתמונת האשה הצעירה וזיהתה את אנדג'ה. בפורטרט מצוירת כנראה אמו של אבי בצעירותה, אולי מהימים שעוד לא צילמו בהם. איך יכולתי לקשר בין האשה הצעירה והיפה מהפורטרט הגדול (איך נשמר במלחמה, כמחבוא) לבין האשה הקמוטה שהכרתי כאם אבי בתמונה האחת שהייתה לי. ולא היו ילדים. במשפחתו של אבי לא נספו ילדים. אבל בעיקר רצייתי לדעת איך היו החיים אז, לפני המלחמה, מה ריטה זוכרת. היא גרה בבירסלב, העיר הסמוכה, ובעי-הדודים היו באים לשם, אל בית הוריה. זה היה בית פתוח, סיפרה, בית שאהבו לבוא אליו. למשל, כשהוריי אבי ניסו להשתקע בארץ בשנות העשרים, פתחו קיוסק באלבני (משהו מצנץ בזכרון, מוכר), הילדים התגוררו אצלם. לא אבי, שכבר למד אז כלכלה. ריטה נראתה גאה מאוד בחסות שהעניקה משפחתה לאחיו של אבי, בהוריה, ובעיקר בעצמה. אבי

[71]

ברחוב הזה עצמו נולד, ושם עברה עליו ילדותו. מחסן עצים? כן, הוא מכיר את הבית, היום יש שם חנות. ואחרי-כך, בהשוואה אות-אות של זהג'יג'ה המוכרת והאותיות הזרות והמתעצצות, מצאתי את הרחוב בכותרת אחד הפרקים. אבל עד היום לא קראתי את הפרק, ולא את זה שבו מסופר על "וויטובסקה גורד", הרחוב של אבי.

על "וויטובסקה גורד" נודע לי מריטה, בת-דודתו של אבי, שנעלמה מחיינו לאחר מותו. אני זוכרת את "דודי", כפי שקראנו לאביה, איש זקן וחביב שהיה פוקד את ביתנו, אבל שניהם נעלמו. לאחרונה נודע לי שהיא חיה בתל-אביב, וציפיתי לפגוש אותה בעצרת-הזכרון, דמות מתוך האפלה שחזרה לפתע לחיים, שיתר מכל אני זוכרת את פניה דמויי הבולדוג. אך היא לא הייתה שם. וכשהתכונתי כבר לנסיעה שתהיה לדירהבויץ, מעט אחרי הנסיעה הקרובה לכנס במינכן, חשבתני שכדאי לפגוש את ריטה.

קולה בטלפון (כמה פשוט, רק לחייג מספר מקומי) נשמע צורמני וזקן. כמה היא שמחה שאני מטלפנת, כל-כך חיפשה אחרי כל השנים, ומה שלום אמא. כבדת-שמיצה, הראשונה בכבדי-השמיצה שאחאמא לקלות מהם את החשוב לי, הראשונה ביז מי שאינם בני-שיח אלא רק מקור אינפורמציה חיוני: העט ביז, נכונה לרשום, הכמות, שמות בני המשפחה, מה את יודעת שיכול לעזור.

וויטובסקה גורד, נדמה לה ששם גר הורי אבי, האם זה ליד החנות הרכבת הגדולה, לא, היא לא זוכרת קספר וגם לא חושבת שהרחוב עדיין קיים. אבל בספר של מיכאל הופיע הרחוב בכותרת אחד הפרקים. גם הרחוב של אמי וגם הרחוב של אבי הופיעו בספר.

"כמה נורא זה היה שאבד מתי. איזה אסון. הוא היה חולה והתעלם מהמחלה, אהב לשחות, לקרוד, לא שמר על עצמו. הוא היה בא אלי לשוח, חיפש עם מי לדבר: אמא שלך, את יודעת, לא הייתה אשה מתאימה בשבילי, היא הייתה שקטה מדי, והוא היה מלא חיים, חוש הומור. והיה בא אלי לספר על הקשיים. כל-כך אהב את חברתי, את יודעת, קצת פלפל ואלגנטיות. (את מסלפת, את ממציאה, רוצה להבליט את עצמך, כתף תומכת לאבי המסכן, אבי ואמי אהבו זה את זה, איך לי שום ספק בזה). תבואי, אני אדאג לך כמו אמא, אפנה אותך." (את לא נשמעת לי כמי שארצה לתחליף לאמא).

לכית הגדול והריק, אשה זקנה, פני בולדוג קמטות, הבאתי

[70]

מיניכּן

במאָגה שבּעולחן חדר־העבודה שלי מונחת מעטפה חומה ועליה כתוב: תמונות לשלוח. על שולחן־הכתיבה השחור הגדול שבבית מונחת מעטפה נוספת, קטנה יותר: העתקים בשבילי. בכמה מקומות בביתי תלויות תמונות וגדלות וממוסגרות בחומים עתיקים, תמונות שצילמתי בכל המקומות. בכל המקומות ההם, שהיו מעבר להרי החושך.

את התמונות מפרוואל, את התמונה של הבית שלי, פלורידה 31, לא הגדלתי ולא תליתי. אבל את התמונה של בקתות העץ הזרועות בעשב למרגלות ההרים המכוסים שלג, אם כי כלי האגם שהיה אז, במקור, את התמונה של מיטנאולד, מ"מיטנאולד 48", מה"חפשה בכורארה", אותה הגדלתי ותליתי בחורי.

התמונות שבמעטפה שכתוב עליה "לשלוח" הן אלה שהתגללו כל השנים בשקית הנייר החומה; אלה שהרכבתי מהן רצף כלשהו, רצף לא גמור, מחורר פה ושם, קורא למשמעות. עכשיו אני יודעת את המשמעות. כמעט את כל המשמעות. עכשיו, אחרי שקראתי, ואחרי שפגשתי אנשים שחוקרים את החיים הללו שאבי חי בפרוואל, ואחרי שבצעמי התקיתי אחרי כל החיבורים האפשריים, ואחרי שהראיתי וחזרתי והראיתי את התמונות הפרטיות שלי, את העדות לכך שהחיים האלה אכן נחיו פעם, לעיניים של מי שיודעים יותר ממני, עכשיו אני יודעת כמעט את כל מה שאפשר לדעת מתוך תמונות. לא יותר ולא פחות.

בהתחלה, כשהתכוננתי לנסיעה לכנס במינכן, הכין לי יורם הצלם פילמים מכל התמונות, שמא יקרה להן משהו בדרך. אחר־כך הציע יורם להכין תמונות מוקטנות, קונטקטים, שאוכל לקחת אתי ולסמן את אלה שיבקשו מהן העתקים. וכשחזרתי, אחרי שאלה רצו, ואלה לא יכולו, ואלה נימקו מדוע לא לתת לאחריים, וכבר התגבשה בי דעה – אז בקישרי מיורם לפתח חלק גדול מהתמונות. עכשיו, שידעתי

[73]

התמסמט א־ישם בין "כמה אהב לבוא אלינו" ובין "איזה אסון שמת צעיר כל־כך". ואני היטלטלתי בין דחייה ובין רצון להיאחז בחוט שהתגלה: הלווא היא משם, הלווא היא הכירה אותו מנעוריו, אבל מה לה ולי היום.

פתאום עלה עוד שם נשכח: אניה, אשתו של מ', חברו הטוב של אבי, זה שרצה לספר לי עליו ואני השלכתי את המכתב. כן, ריטה פוגשת את אניה, תוכל להפגיש בינינו. והנה, הטלפון מצלצל, ואניה מעבר לקו. (הכרתי אותה, אני זוכרת את האשה הנאה, מלאת החיים.) כן, היא רוצה לדבר עם הבת של ג'ונק, בואי, קחי את השפופרת. צחקן מצלצל, דיבור קופצני כשל נערה צעירה: כמה מצחיק, אבא שלך ממש הציל אותנו פעם (הצילי?), לקחו לנו את הבגדים, את בטח מבינה, וכאנו אליו חצי עירומים לבקש ממנו בגדים בשביל מ'. זה היה נורא מצחיק, כן, ברצון אבוא את התמונות של מ', הנה אני רושמת את מספר הטלפון שלך.

באותו לילה חזרתי הביתה בהכנה החדשה שאולי כל זה לשווא, שכל אחד נמצא במקומו ועברו ארבעים שנה, שאבי הוא רק דמות בסיפורים שלהם, לא הדמות שאני מתפשת. מוטק: את יודעת, הוא היה היועץ המשפטי, הימלי: מה בדיוק את רוצה לדעת, ריטה: הוא אהב לדבר אתי, אניה: כמה מצחיק, הוא הציל אותנו. לא הייתי מעלה בדעתי שהאנשים האלה עדיין קיימים, שאפשר להגיע אליהם: אבל עכשיו, כשהגעתי אליהם, קשה לעכל את המרחק, כמה כל זה לא שייך, כמה א־אפשר להגיע. אבי נשאר האיש שאהבתי ולא הכרתי, ואני אכיר אותו רק בכוונותי שלי.

ימים ספורים לפני הנסיעה לכנס במינכן התקבלה הודעה: הטילול המאורגן לדרוהוביץ' התבטל. אם את רוצה, כך הציעו אידה ויוסק, את יכולה להצטרף אלינו. אנחנו נוסעים לבד. האם אסע. רק שבויעיים אחרי שאחזור ממינכן. ודאי שאסע. לא תדויה הזדמנות אחרת. לאגור כוח, להתגבר על העייפות שכבר מתחילה, להמשיך במשימה.

יוני 1995

[72]

והתפלל כאן, בבית־הכנסת שפעם ניצב כאן בין הכתים הקטנים, בתוך הכפר, בפולין ששוב אינה פולין?

כשהזמנתי לנסח, ואחר־כך הגיעה גם בקשה לראיון־ידידא ב"מוסד להיסטוריה של בוואריה", הרגשתי כאלו כל זה אינו מציאות: נקראתי לתת עזרת היסטורית, ולא יאמנו, ההיסטוריה הזאת היא חיי. ליתר דיוק: חיהם של הורי, ובעיקר של אבי. אני, שהמקומות שלי היו פרטיים וידועים רק לי, שהרגשתי כאילו בדיתי מלבי עבר לא קיים, תמונות ושמות של מקומות מומצאים מתרצינים בראשי כל חיי, אני נקראתי לספר על כל זה, כי הדברים ראויים להיחקק בהיסטוריה.

בקפידה רבה הכנתי, לפי בקשתו של המראיין הקורקטי (שחתם על המכתבים ה"ר שמידלפואר"), את מה שקרא לו "מהלך חיים". על־פי מהלך החיים, כתב לי, יוכל להכין את השאלות לראיון. ואני הכנתי מהלך חיים שהורכב מתארכים, שמות, עובדות, גאז ביכולת החתשה לצרף את הרסיסים לסיפור מסודר, מקפידה שלא לגלוש אל מעבר לעובדות היבשות, מאושרת לגאזל את החיים האנונימיים, שעכשיו מקבל כל פרט מפרטתם ("אמי... לבית... נישאו בשנת... הסתרו אצל משפחה בשם... עזבו את דרוהוביץ" כשגונסו אליה הרוסים...). מקום ייחודי, נוכחות.

הקפדתי גם להשמיט את עצמי מתוך הסיפור, למרות שבהנחיות הכלליות שה"ר שמידלפואר שלה לי הוצגה גם השאלה: "ומה היתה ההשפעה הפסיכולוגית של נסיבות הולדתך ורקעך על מהלך חייך שלך". אני לא מבכירי של הסיפור הזה, הרגשתי. הגיבורים הם אמי, אשה שהביטה בעיני יודעת דבר, רק שמת בגיל ארבעים ושמונה, איש שעליו כמעט אינני יודעת דבר, את מה שניחן בו, את האוויר החיים ושלא מיעה, זאת אני כן יודעת, את מה ארבעים ושמונה – כך שפעמה בו. "אבי מת בתל־אביב, בגיל ארבעים ושמונה" – כך חתמתי את "קורות החיים", וכיצד אפשר בכלל לומר יותר מזה, ואינני רוצה לומר יותר מזה.

בספר שמצאתי במינכן קראתי על "היציאה הגדולה של יהודי מזרח־אירופה לגרמניה", וניסיתי, בניסיון של העובדות ההיסטוריות, לשחזר מתי בדיוק הגיעו הורי מוורוצלב לגרמניה. הם הגיעו לשם

[75]

מה הן מספרות, כבר ידעתי להצביע בבטחון: את זו אני רוצה, ואת זו, ופה זה חשוב כי האנשים האלה, היוצאים מאיזה שער, צועדים כאן בהפגנה ליד ה"ראט־האוס במינכן, יולי '47, הפגנה נגד ההחרתה של אקסדוס מחופי הארץ. ופה, למרות שזה רק אנתנו בבית, זה חשוב כי נאמר לי שאין כמעט תיעוד של "אינטירורס", של תוכי בחיים. וכך הצבעתי בבטחון על עוד תמונה ועוד תמונה, וקובצתי לי סדרה מייצגת של "היבטי החיים השונים במחנה־העקורים", היבטי החיים שחי שם אבי, פעם במדי "מכבי", פעם במשרד בשעה של הפוגה וכולם צוחקים, פעם על בימת בית־המשפט, פעם ליד דוכן התרמה ברחוב, ועוד כגון אלה.

כשהגיעו לידי התמונות המוגדלות, שלא איבדו מחזותן ונראו עכשיו על כל פרטיהן, נעתקה נשימתי. החיים שאבי חי בפרגוואי, ולא רק חייו שלו, כמו יצאו מתוך התמונות והתממשו בשלמות, ניתנים לגמרי למישוש. האנשים האלה שקראו להם בכנס "שארית הפליטה", ושידברו עליהם מ"ההיבט הפוליטי", ו"ההתרחבות", ומעוד היבטים, האנשים האלה חיים בתמונות המוגדלות, שפועות הפרטים. "תכתבי", אמר לי חוקר ממכרי, כשהראיתי לו אותן, "תשמרי", אמר לי יורם, "זה נכס"; אבל מקומן, אני יודעת, לא רק אצלי. הן שיכרות גם ל"עם היהודי". ולשם, למקומות של "העם היהודי" הן גם יגיעו יום אחד. כשאמצא את הכות. כשהדבר הזה שאותו כי וסחט, כמו חכטה בבטן, ירפה קצת. ואין זה יקרה ומתי כבר.

בחדר־העבודה שלי תלויה תמונה: גלעד לביט־כנסת כלבו של כפר ליד בוריסלב, שליד דרוהוביץ, תרנגולות כלבן ובאדום ועצי פרי (תפוחים) רוכנים מהצדדים. זו לא תמונה בשבילי, אמרתי, זה עצוב מדי. זה בשביל כולם. כשווילנר אמר לי, שמעי, בתמונה הזאת קלטת את החיים היהודיים של פעם, יש בה מה שצייר לא היה מצליח להביע, מה שאי־אפשר להמציא בציור, ואני נשטפתי בדמעות – אלה היו דמעות חודה. שמעי, עשיתי משהו גדול, משהו בשביל העם היהודי, אמר. עשיתי משהו בשביל עצמי, אבל זה גדול ממני, הרבה יותר גדול ממני. ומי יראה שבתמונת הגלעד מוקף עצי התפוחים בכפר טוסטוביץ־ה שליד בוריסלב, שליד עירם של הורי, דרוהוביץ, משוקע כל הכאב על החיים ההם שאבדו מן העולם, על הורי ומשפחתיהם וכני עירם, ועל כל האחרים בני־בלי־השם ש"חיו

[74]

להיכנס לכל המתנות והמבנים שבשטח הכיבוש ככל שעבודתו דורשת. על החתום: Eucom Liaison Charles H. Jones, jr., ושליליים מופיעה חותמת: "פרטנאלד, ולפרצ'טאוון, היועץ המשפטי של המחנה". התאריך: 7 בספטמבר, 1949.

אחר-כך, כמה יפה, גיליתי שכל הזמן הזה הייתה שם בין המסמכים הזמנה – אמנתית ממש – ל"קונגרס השלישי של שארית הפליטה באזור האמריקאי בגרמניה", שנערך בבאד רייכנהאל, בין ה-30 במרס לאחד באפריל 1948. סמל שארית הפליטה – מפת ארץ-ישראל מוקפת בענפים והובים, ונוסח ההזמנה ("הזמנה", "איינלאנדונג", "Invitation") מופיע שלוש פעמים, בשלוש שפות: עברית, יידיש ואנגלית. ואחר-כך – אבל מה זה, אינני מסוגלת לקרוא את המונח העמדי המודפסים בפולנית רשמית כל-כך, וככל-זאת ברור לי שזהו "מסמך" טעון פענות, והנה הדיו הירוקה וכתב-ידו של אבי בת-יקונים ותוספות, כתב בעט-הציפורן ובדיו הירוקה כבר אז ועד שמת. המסמך, כך התברר לי אחר-כך, הוא "דקאט", כלומר, חוק שעבר בטיים, ונושאו הוא "רכוש שגזול מאזרחים פולנים על-ידי הגרמנים". למה שימש החוק את אבי, עוד בפולין, מיד אחרי המלחמה, מרס 1945, הכניס תיקונים בדיו ירוקה בעמודים הרבים, מתפתלים כספיים וכספיים-ספיים ממוספרים כידם של משפטים.

ועוד משהו טעון פענות, משונה – טופס גרמני רשמי, שבו אבי מבקש, כנראה, לעבור לעבוד במיננץ ונכתב בן, משום-מה, שהגיע לגרמניה בנובמבר '45. בטופס מופיעה כתובת מגוריו בפרינצ-אלד (גרים שם: אשת... בת...), ועוד כתובת במיננץ. האם גרתי אי-פעם בעיר הגדולה, זו שאני זוכרת רק מהביקור בגן-החיות, המתועד בצילום (ילדה בתלילה כחול-זרוד, ומאחורי גבה מצוין תמונה).

ומה עוד: אמנם לא תיעוד, אולי רק אישי, אולי רק שלנו, שלוש המכתבים, כתבי-יד מעוגל, ששלחה רחל ל' על נייר דקיק שטיפק לה ארגון ה.י.א.ס. היהודי-אמריקאי, לאבי, בעניין דחוף, בעניין אחרי שמת פתאום, והיא, גיסתו, רוצה כל-כך לאמץ את בתו לשקמה. רק עכשיו שמתי לב לתאריכי המכתבים, הרוזמים כמרווחים שביניהם על הסיפור הנורא. 20 באוקטובר '47 – מכתב בידיש ל"איוורור היקר", הישמה על הידיעה שהוא וכתו נשאר בחיים. ב-31 באוקטובר – עשרה ימים אחר-כך – וכבר היא פונה לאחיו של איזידור, אבי,

[77]

בין מרס 1946 (התאריך שבו צולמו בוורצל עם "האוקראיני", המציל), ובין אוגוסט, החדש שבו נולדתי אני, כבר בפרינצ-אלד. ביולי '46 החלה "היציאה הגדולה" של יהודי פולין אל שטחי הכיבוש של בעלות-הברית בגרמניה, אחרי הפוגרום בקלדז'ה. האם הורי עזבו כבר במרס, והתמונה שבידי היא תמונת פרידז'ה או אולי רק אחרי יולי, שאז כבר תפח הריינה של אמיז האם נמלטו על נפשם, כשקרבה שעתה של אמי ללדת, והדרך קשה (וכור לי במעומעם, ואף פעם לא הבנתי את המשמעות הגיאוגרפית וההיסטורית, סיפורה של אמי על הנסיעה ב"משאיות צבאיות", דרך צ'כיה, כשאני כבר בבטנה), או עדיין יכלו לכוור את המועד ולהתכונן לחיים שלפניהם. על השאלה הזאת, כמו על רבות אחרות, קיוויתי לקבל תשובה בכנס במיננץ.

אבל לא באתי לשם רק כדי שמצפה לתשובות. באתי גם כדי שיכרלה לסייע במתן תשובות. מלכד התמונות, שעכשיו ידעתי שסיפקו, בפרטיותן הנסתרים מעיני בניתיים, סיפורים משמעותיים לאחרים, היו לי מה שקראתי בניי לביני "המסמכים". נאמנה למעמדי החדש כ"עדה", חדורה התרגשות לנוכח ערכם הלא-צפוי של הניירות המצוייבים, המסמורטטים, שהתגלו לי עשרות שנים בין ערמות כרלים (שאבי אסף באהבה לא מחוורת) בין איגרות "שנה טובה" נשכחת, חזרת שוב אל "המסמכים".

הפעם, מצוידת במעט יותר ידע, פחות מפותחת, כבר היטבתי להבין את מה שמצאתי שם לפני כחצי שנה, כאשר ריפרפתי, מבוהלת, לא מפענחת את משמעות ראשי-התבות למיניהן, את השפות השונות, את מה שעכשיו אני יודעת שהוא "היסטוריה".

עכשיו כבר ידעתי לשים סדר בכל זה, והפרדתי כך: קודם-כל, שני מכתבי המיני שקיבל אבי. על האחד חתום הארי ברגר, "משקיף-שטח, ולפרצ'טאוון", ובר כתוב: ד"ר ז.ה. התמנה ליועץ המשפטי של מחנה פרינצ-אלד... מוערך כאדם בעל אופי, אמינות ויכולת מעולים... נבחר על-ידי אוכלוסיית המחנה גם לתפקיד יו"ר ועדת המשמעת... עבודתו זכתה תמיד לאישור מלא של יושבי-ראש צוות (Umta peiro). התאריך: 14 ביולי 1947. והמכתב האחר: ד"ר ז.ה. הוא שופט ב-cour of honor של ה-Central Committee of Liberated Jews in the U.S. Zone... מסמך זה מתיר לו לקיים קשר עם חברי הוועדות המקומיות של המחנות השונים ועם תושביהם... הוא נכאי

[76]

זיכרו שם. מי כאן יהודי, מי לא, זה לא היה ברור, וגם לא באמת חשוב. לא באתי למינכן כדי לחפש "גרמנים רעים" (למרות שמינכן השולחה, הנייטרלית כל-כך, "כפר של מיליון תושבים", תחילה לי בפניה שלא חפשתי, שלא רציתי לחפש). לכן לא שאלתי את ג'ון – כך הציג את עצמו הגבר שישב לשמאל, צגלגל, מזוקן וסימפטי – מיהו ומה מעשיו בכנס. אבל עד מהרה התברר לי שהוא יהודי מאוסטריה, ששורשי משפחתו בגליציה, נולד באנגליה, לשם ברחו ההרי אחרי ה"אנשליזם", ושבקיך בדרוהוביץ, ואפילו פעמיים. הוא קרא מאמר מעצין על העיר, וישלח לי אותו לישראל. הנה, כאן יכולתי לגלות את ההתרגשות, מספרת ומספרת, איך הורי התחבאו בדוהוביץ, איך מלחמה הראשונה של סלבה בטלפון היו: "כמה אמד היתה יפה, כמעט הלכו מכות בגללה במרתף", ושואלי גם אני אסע לשם בקרוב, סוף-סוף. ג'ון סיפר בהתלהבות על הביקור, סירר מאורגן, כנראה מטעם מכון המחקר שבו הוא עובד בווינה. והתרגשותו, ועיניו שאינן מסתירות דבר.

ג'ון היה "הנפש הקרובה מהבית", וכשחזרתי מהכנס כבר ציפה לי המאמר שהבטתי, ושלח, למעשה מכתב שגולל את קורותיהם של יהודי דרוהוביץ' במלחמה, ושנכתב על-ידי איש בשם שמואל רוטנברג לקרובי, באפריל 46'. ושם, בגרמנית לא מוכנת ברוכה, לבש הרצח ממדים מפורסמים וברורים, והרי הייתי צריכה לדעת כך את הדברים כבר מזמן. ג'ון הבטיח וקיימם, ועכשיו אני יודעת.

התערובת המורוה: יהודים דוכרי גרמנית, חלקם "עברו דרך ישראל" כשילכים שונים של חייהם, אבל נשאר בפדנקפורט, בווינה, במינכן; וכיניהם יהודים "וצאי פרווואלד", כפי שהם קוראים לעצמם. וישראלים שגרים במינכן שנים רבות, מדברים כיניהם עברית ואוהבים את הארץ שבה בילו את נעוריהם. וגרמנים צעירים, שלא חטאו אלא בעצם היותם גרמנים, ועל כך הרי צריך לכפר כל החיים, בהערכה נחונה מראש, אפילו עיוורת, ל"עניין היהודי", ואולי כך תבוא כפרה.

בהפסקת הצהריים באחד מימי הכנס ישבו אחנו זוג גרמנים צעירים, את שמותיהם לא קלטתי. רק בהמשך התגלה לי מיהו ולפגנא, וכמה הטענה הזוהר הנייטרלית שייחסתי לו ולמינכן כולה, עד כדי כך ש"וולפגנג" נהפך בעיני לשם נרדף לאשליה שמה שאני

[79]

בפולנית, וכ-2 בנובמבר היא כותבת שוב לאבי, באנגליה, ומביעה זעזוע עמוק ממותו הפתאומי של גיסה, שבזמן שכתבה לו אולי לא היה כבר בחיים. "מפליא עד כמה יכולה הנפש האנושית לספוג, זעזוע אחר זעזוע", היא כותבת. "אנא עשה כמיטב יכולתך שבקשת ההגירה של לוטקה לא תנוח על המדף, עכשיו היא יתומה משני הוריה ואין מניעה שאאמץ אותה, אך קודם-לכן עליה להיות על קרקע אמריקאית, ואנא, אין דבר בעולם שאני רוצה יותר." ואת סופו של הסיפור אני יודעת, לוטקה הגיעה ל"קרקע האמריקאית". אבל המכתב השלישי כמו נשאר בלי מענה. שלושה מכתבים, ניירות דקיקים של ה.י.א.ס., ששרדו מכל מה שאבד.

כל הדרך עד המלון במינכן נשאתי בתמריליגב של ילדים, שלא מש ממני לרגע, את כל האוצרות הללו: אלבום התמונות שעכשיו הן מסודרות בקרב הסדר נח בשקית ניילון מפוספסת, מהודרת, שאינה יכולה להיעלם מהעין כך פתאום; ו"המסמכים" בשקית נוספת, תרמיליגב השחור, הילדות, היה צמוד אלי במסוס, ברכבת, ולפתע, במלון, מצאתי את עצמי במעלית בלעדיו: ושאתי אותו בחדר-הקבלה. רק כשהנחתי אותו בחדרי, חדלתי לדאוג. מכאן, ידעתי, אוציא אותו רק לצרכים חיוניים. והרי אז יהיה מוגן.

לעבור, ומהר, מהלך-רוח אחד לאחר; ללבוש חזות מתאמה, להחביא את הילדה הקטנה מפרנוואלד שבאה לחפש את אביה, להלכיש עליה את מה שאני אמורה להיות כאן: מי שבאה לחרום את חלקה לכנס מדעי, והיא כבר לא ילדה, וכבר השתתפה בכנסים, והיא יודעת איך מתנהגים בנסיכות כאלה. כך נשאתי פעמי אל קבלת-הפנים החגיגית שנערכה למשתתפים במוזיאון העירוני של מינכן, ובה – כך צוין בהזמנה החגיגית, שחידתה לי יחד עם כל החומר הנחוץ על "חדש יולי במינכן" ועם הכרטיסים לארוחה "המשפחתית" במסעדה היהודית "מעון" שתנעל את הכנס בערב-שבת – יקחו חלק אישים שונים מטעם "מדינת בוואריה" ומטעם המכונים שאירגנו את כל המפעל הזה.

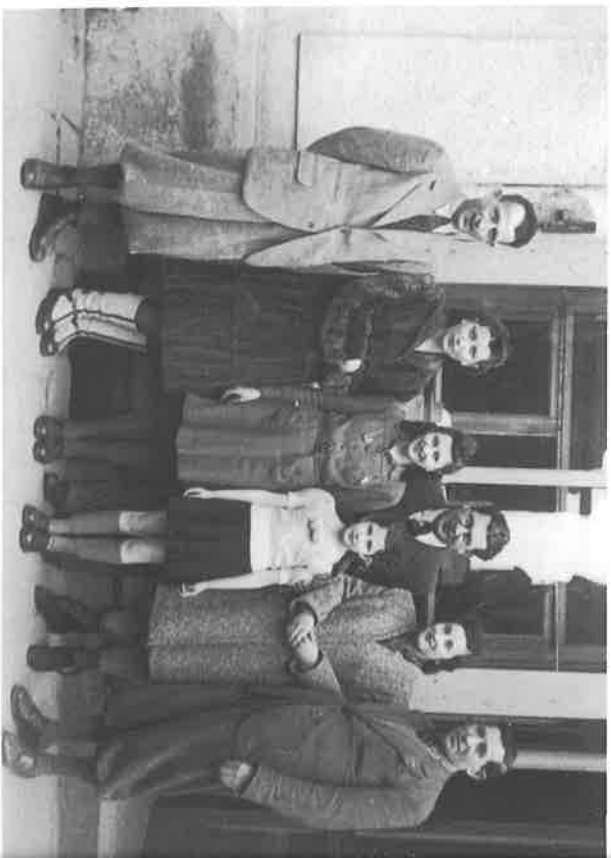
אבל, כמה חָסֵר לי: להוריד את המסכה, לגלות את ההתרגשות, את הקדחת. וכל ארבעת הימים שהדבר נמשך, היטלטלתי והיטלטלתי. אחרי קבלת-הפנים ישבנו בפאר ושתינו בירה. תערובת עדיין לא מזוהה של דוכרי גרמנית, בעיקר, מעט אנגליה, ועברית כמעט לא

[78]

תמונת המשפחה

וורצל, מרץ 1946. שלישי מימין – המציל "האקראני"

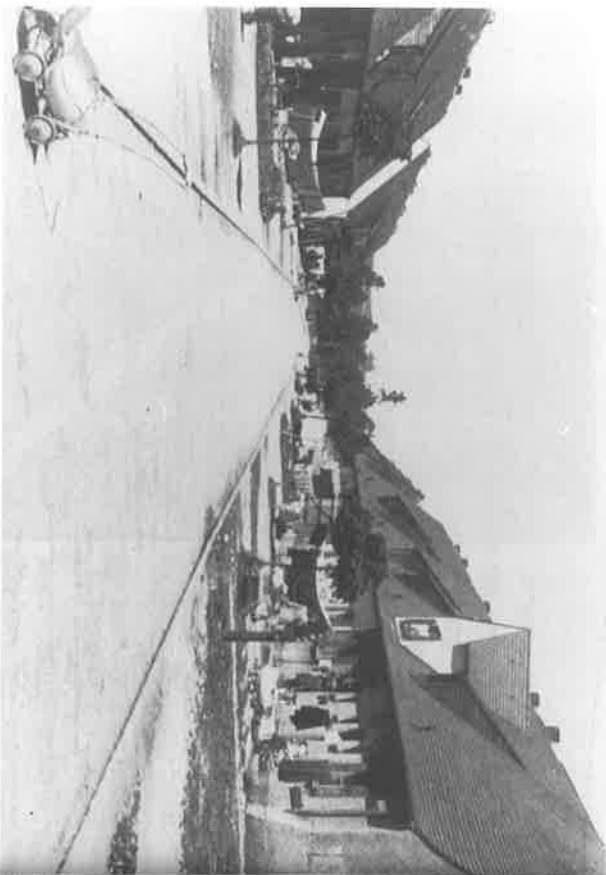

פוגשת כאן מגרמניה אינו "גרמניה". הם היו חייכנים, שני הצעירים שליוו אותנו כל ימי הכנס, דיברו אנגלית מצוינת, וראו בעיני קצת חסרי אופי. שני צעירים לא מעניינים במיוחד, שלא שאלתי את עצמי לרגע מדוע הם מתעניינים כל-כך ב"מתנות-הענקות" במגרמניה, מה מעשיהם פה בעצם, ממקומים בטבעיות בתוך חבורה של "ישראלים, יהודים ממינכן, ויהודים ממקומות אחרים. והיתה אתנו רוב הזמן גם צעירה שתקנית וממושקפת – חשבתה שהיא יהודייה עד שהסתבר שהיא גורת, נשואה ליהודי ממוצא צ'כי – והיא זו מכין כולנו המקפידה על כל דקדוקי היהדות, שותפה מלאה ונטולת ספקות ל"עניין היהודי".

סביב אלה, החיים בגופם את "בעיית ההוות היהודית", או הגרמנית, קם הכנס הזה, שחלק מבאיו חוו בגופם, אבל כבר מזמן, ואחרים, כמו ז'קלין, מארגנת הכנס, כל-כך "נשמה יהודית", ובעצם כלל לא יהודייה, אלא אמריקאית במוצאה, וחה עשרות שנים בגרמניה, מנהלת מכון העוסק בחקר האנטישמיות, ואיך בכלל התגלגלה ראשה ורובה לנושא הזה, וכבר אי-אפשר להכדיל בינה ובין מושאי מחקרה עד שהיא נאלצת להתנצל, "כמו בכדיחה הידועה של וודי אלן, שהיא אינה יהודייה, אבל היא יכולה להסביר את זה."

כמהלך ארבעת הימים הדחוסים, ההפכפכים, למדתי את המתנות, את השייכויות, וכל אחד מהם, מנציגי המתנות, הוא סיפור אנושי מורכב, ואי-אפשר לשפוט, ואם שופטים טועים, והכל מתבלבל מחדש, ומראית-העין מוליכה שולל.

למשל, איך יכולתי להשלים עם המידע החדש שיהודים ממתנות הענקות נשארו לחיות בגרמניה, וילדיהם גדלים כאן כל השנים וכל מעייניהם ב"זהות היהודית", ויש מי שאפילו הקימו כאן מסעדה יהודית למעוניינים. שהרי אני, משעה שעמדתי על דעתי, לא יכולתי להשלים עם כך שנולדתי בגרמניה, ושהורי ואני הגענו לארץ רק ב-1951, שלוש שנים אחרי המועד שבו יכולנו לבוא באין מפריע. ואני לא ידעתי ועכשיו אני יודעת, שכשליש מיושבי המתנות בגרמניה עשו את דרכם, למרות הקשיים בהשגת ויזה, דווקא לאמריקה ולארצות המערב האחרות. וכי אלה שהגיעו לישראל לא כולם נשארו בה, וחלקם חזרו דווקא לשם, לגרמניה, לאותו מקום שלא ידעתי מדוע נולדתי דווקא בו; והיו גם כעשרה אחוזים

רחוב הפרש

ביער

ליציאה מהמחנה

ברכטסגאדן 47

הבית עם הצדדית המושחזרת

"אניטירורס"

(השוארת של שארית הפליטה, קרא להם וילנר), שנשאר מלכתחילה בגרמניה. אני לא ידעתי את כל זה, ועכשיו כשנודע לי, התברתי כמזלי שנוקדתי לאב ציוני, שאולי חיכה לשעת כושר, אולי התעכב בגלל התחיבויות לקהילה, ובכל זאת, למרות "1951", הגענו בסוף, בזכות, דווקא לישראל.

אבל, ושוב וילנר הטוב רואה את צד הזכות, רואה בפסחון, שכן הוא גם חוקר, ולא רק מי שחזה בגופו, וכמה חזה: היסטוריה יהודית מהלכת על שתיים. והוא מסביר, בעבודה מחקרית כתובה למהדרין, עם כל הטריטוריווגיה וה"אפאראט", איך קרה שאחרי שמתנה פרנוואלד נסגר, ב־1957 – המתנה הזו היה האחרון שנסגר – עדיין נותרו ממנו כמה מאות יהודים, כל כך מוכנים, כל כך "מקורים" סוציאליים, עד שלא היה להם, כדבריו, מקום בשום מקום בעולם. לרכות בישראל. והם נאלצו להישאר שם, דווקא בגרמניה.

והעדים: למשל, האיש הזקן, הקטן והכפוף, שנאלץ להישאר בפּרנוואלד גם לאחר שהפכה לטריטוריה גרמנית, ומשם עבר לאמריקה. הוא קם ודיבר, ניתן לו מיקרופון ומצלמות הטלוויזיה האירו אותו באור-יְקִירָה, והוא נותר לעמוד גם לאחר שהמושב ננעל, מצפה להתמשכות המעמד, נמתח למלוא קומתו. כשינגישתי אליו חורה אליו חרשותו, ברגע הגדול הזה של חייו לא יתפנה לשמוע כך סתם, וכיוון שכך כתבתי לו באותיות גדולות וברורות את שמו של אבי, הרי לראות הוא יכול, אך הפתק הושלך עד מהרה לפח. "לא מכיר", וכבר פניו מוספנות בצפייה הלאה.

לא, הכותרת שתחתיה קיבצתי לגוף אינטימי וקרוב לי את "מי שחי במחנות-העקורים", הכותרת הזו התגלתה כפשטנית. והרי הייתי אמורה לדעת, הרי אסור היה לי לצפות, וככל זאת טעיתי. הכותרות אינן מתאמות, כמו שאינן מתאמות, והרי אני יודעת, אמורה לדעת, ככל הנראה הגדול הזה המכונה "שואה", והנה אינני יודעת.

בין העדים היו גם "האנשים הגדולים" שלקחו חלק פעיל ומכריע בהיסטוריה ההיא, אנשים שנקלעו לתנאים שמחזין לאנשיות, ונאלצו, וגם הצליחו, לפעול בתוכם, להקים את המתנות ההם, לחלץ מתוך הסחי והדם של הימים הראשונים שלאחר המלחמה את שרידי צלם האנוש, ולהניע את האנשים, מהם ניצולי מחנות-הריכוז שבסביבה – זה עתה יצאו בצעדת המוות מדאכאו, ונאספו על-ידי

חופשה בבוואריה

הקבר בגאטוינג

בתוך עצמו, בתוך צערו על חיים, שכפי שסיפורו לי אחרי-כך, גולת-הכותרת שלהם הייתה דווקא את, כשהיה המלאך של מנחות-הענקים בגרמניה, והנה, כאן, חוזר מאחור, בהכרח מאלכסנדר.

גם החוקרים והמרצים בכנס לא התאימו לכתורת. למשל, מהם החוקרים הגרמנים, אלה שמסיבות השמורות עמם בחרו לעסוק כל חייהם דווקא ב"אנטישמיות" ובי"שואה"? ומהם החוקרים היהודים שבחרו לחיות בכל מיני מקומות בעולם, ושם לעסוק באותם נושאים עצמם. "הגרמנות", שתי הנשים הצעירות שכתבו את הספר שבו מצאתי את שמו של אבי, לא התקבלו כאן בחום, והיו שייחסו לגשתן אפילו שמץ אנטישמיות. אני לא יכולתי לשפוט, ידיעתי בגרמנית לא איפשרה לי לעמוד על דקויות. אבל בשבילי היו השתיים אלה שגילו לי את אבי, ואני חיפשתי אותן מיד כשהגעתי, לספר להן, לשמוע מהן.

יוליאנה נענתה בנימוס, דוברת אנגלית מצוינת, כן, היא יודעת במי מדובר, אבל מוטב שאפנה לשותפתה לכתובה, אנגליקה, שהיא "מומחית ממש לנושא פרנולאד". אנגליקה, נערה בעלת תווי פנים חדים ועיניים כחולות צוננות, אכן שלטה היטב בחומר. מיד שלפה את שמו הפרטי של אבי, מכר מודע היטב מתוך "מאות מסמכים מנוסחים ומאורגנים" למופת שגממה מביח-המשפט של פרנולאד, כפי שאמרה לי אחרי-כך, כשהתפתה קצת. אבל עכשיו הייתה מתוחה, רגע לפני ההרצאה שעמדה לשאת, ולא בכדי הייתה מתוחה, שכן, כאמור, ההרצאה התקבלה במחאה ולוחמה בוויכוחים. ומי אני שאשפוט בין האוהדים העוורים, הקנאים, ובין גרמנייה שמה לה ול"עניין היהודי", וככל זאת, היא זו שידעת את שמו הפרטי של אבי.

במהלך שיטוטי בין האנשים נתקלתי גם ב"איש הספרות", כפי שכיניתי בלבי את הגבר המבוגר, האינטליגנטי, שקם ודיבר על החשיבות שעשויה להיות ליצירות ספרות בהקשר של נושא הכנס. שמו הוא כלום, אמר לי כשניגשתי אליו, מפנה אליו שאלה סמויה, מה מעשך פה, שאלה סמויה שאני מפנה כאן לכל בני-שיחי, מנסה לפענח את הקורים האנושיים הסבוכים שמעולם לא נתקלתי כשכמותם. כן, הוא עוסק בספרות יידיש ובספרות שנכתבה בגליציה בשפה הגרמנית, בעיקר בידי יהודים. בלום? האיש לא נראה ולא נשמע יהודי. זה היה ברור לי, בלי שנחתי את דעתי על פשרה של

[83]

הכתות האמריקאים – להקים, לפחות למראית-עין, "חברה תקינה". למשל "הגנרל", אמריקאי מג'ורג'יה עם מבטא מהקונדיות ההוליוודיות הישנות, לא שומע כל-כך טוב אבל עודנו חריף ומחירי-בדיחות, נהנה בעליל מהמעמד, נספח בטבעיות גמורה לחוקרים היהודים האמריקאים, וכולם יחד אינם מבינים את הגרמנית שבפי המרצים האחרים. "הגנרל", שריד נדיר לאותם ימים שלפני הכתיבים שונה, היה רק כבן עשרים כשהגיע לגרמניה עם הצבא האמריקאי. הוא שהה שם – "בואי נדייק", אמר לי – רק כמה חודשים ב-1946, ולכן – "יהי הוא בקושי זוכר אפילו את שמו שלי", אמר ומחליף מבט מלא לצדן עם חברו הצעיר ממנו, שגם הוא אמריקאי ו"מבין עניין" – לכן אפילו אינו שומע את שמו של אבי, שאני חוזרת עליו שוב ושוב, מאבדת תקוות, מתפכחת.

בין "האנשים הגדולים" בלטה דמותו של מי שפונה עלידי כולם "הרב קלאוונר" – זכרתי את שמו מהספר הגרמני, אך לא שיערתי שהוא עוד חי – האיש המזוקן והלא-זקן ש"כדאי לי לשוחח אתו", אבל לא עלה בידי. את הרב קלאוונר כולם כאן מעריצים, שכן היה "המלאך" של הניצולים, מי שדאג להם "בעשר אצבעות", מלים שאמר בנאום הנרגש והמפתיע, פינה קטנה שהוקצתה לו באירוע רב-המשתתפים.

קלאוונר היה המלאך כשהגיע לכאן, רב צבאי צעיר שנספח לאמריקאים, היה רק כבן עשרים ושלש, וכלי שום הכנה נחתה עליו המשימה הזאת, רק מפני שנקלע לכאן. אבל בנאום הנרגש ששא, התנפצה לי באחת כותרת נוספת, זו של "הטובים". בנאום הקצר פרצו מחוכו רגשות חבויים של זעם ותסכול, על מקומו שנקלח עלי-ידי אחרים, על הקושי העצום, וההצלחה, שאחריים קטפו את פירותיה. ואני נדהמתי לשמוע את קלאוונר, האיש הגדול, גדול ממידות אנוש, מתנמד ומתכער. משפילה את דבריו, וישב מתנשף, נסער, מול צוותי הטליוויזיה העטים עליו כמוציאי שלל, מיהרתי אלי. מיהרתי כי חשבתי שלא תהיה הזדמנות אחרת, לא שיערתי שהאיש הזה יישאר אתנו כמלאך ככל האדם ועטתי עליו.

הוא הטה אלי את אוזנו האחרת, וגם בה לא שמע. אז כבר ידעתי שקלאוונר הכיר את אבי, או לפחות שמע את שמו, אך הוא רק נד בראשו כפנים יגעות. גם הוא, ואת לא הבנתי אז לעומק, היה מכונס

[82]

היה מוכשר, ולא, הוא לא "עשה שוק שחור", כמו שמשישה ניסתה לומר לי בחיזוי סלחני של חוקרת, הוא היה איש מוכשר, שידע להביא תועלת לאחרים ולעצמו. וסוף־סוף אני משליכה מעלי את הבושה שסתבתי אתי כל חיי, וזקפת את הראש, ומבינה את משמעות חיי שאל אבי כאן, בגרמניה, ב"מתחם־העקורים" האפוף בושה.

כי אבי, כך למדתי, ולא בבת־אחת, גיווט כאן בסכר בלתי־אפשרי, והצליח לכנות מערכת חוק ומשפט בקהילה עשויה קרעים, וגם היה חבר בוועדה שפיקחה על כלל מתנות־העקורים בשטח הכבוש האמריקאי. ומדוע לא ארשה לעצמי להיות גאה באבי שהכרתי גם כאב המסור שדאג להשכלתי הספרותית מאז ידעתי צורת אות, וכאח המסור שדאג לאחי ולבתו, וכאיש הצעיר שעשה את דרכו מכית דל לאוניברסיטה ולתואר גבוה במשפטים, בתנאים קשים ובמון דיני. לא, אף לי סיבה לוותר על גאוה. ואני רוצה שכולם ידעו, שכולם כאן ידעו מי היה אבי, ושאתי, היחידה היום הידעת שאיש כזה היה בעולם, שאני נמצאת פה.

רציתי גם שכולם יראו את המתנונת. בכנס הראו לנו חומר ארכיוני, שצימור את בשרי: סרטי תעמולה מטעם ה.י.א.ס. ומטעם הגוינט, שנועדו, כך נראה, לשכנע את יהודי אמריקה לתרום למען אחיהם הנמקים במחנות, ואת שלטונות אמריקה – לפתוח מעט את ידם הקפוצה במתן אשרות לפליטים. ולכן, כנראה, הראו בסרטים מאסות אנונימיות, מגורים מלוכלכים ומוגבבים, ואף נציגי המוסדות היהודיים מצליחים להשליט מעט סדר בגיבוב הנורא, להחזיר משהו מצלם אנוש לדמויות חסרות הזהות והשם. וכשהלל, בנ־בל־השם, מגיעים לאמריקה, ארץ האפשרויות, איזו "סלקציה" תמורה אר־חזיבה הם עוברים בטרם יוחלט מי לשבט ומי לחסד, מי יורשה לעבור את המפתן ולהגיע ל"קרקע האמריקאית", וכמה נאורה ומתקדמת השיטה הזו, שנועדה לסנן את "אבק האדם" מה"אלמנטים" השליליים, ולהשאיר רק את מי שעדיין יש לו סיכויים לחזור אר־פעם לחיק החברה והאנושות. אצלי זה אחרת, רציתי לצעוק, בתמונות שלי אלה בנ־אדם, כל אחד ופניו, ותפנים אינן טובות או רעות מפנים אחרות, והמגורים אינם בלתי־אנושיים, והיו חיים משפחתיים, ואני הייתי ילדה ככל הילדות, והיה יער, וחגגו לי ימי־הולדת, ויצאנו לטיולים ולחופשות.

[85]

קביעה מעין זו, הזרה לי כל־כך. ואני שאלתי. וכאן, בשטף מזור, מפנה את דיבורו למאן דהוא כמו אוטומט שנלחץ בכפתור מקרי, בפנים נטולות הבעה, בקול נטול גוון, נבע סיפורו המזור. שוב זהות מפוצלת, "רבע יהודי", הסביר בפדנטיות את החישוב המדויק של מידות הדם הארי שבזכותם לא נרדפה משפחתו במלחמה. האיש המרוחק, דם אצילים בעורקיו, זה ברור, ארי, זה ברור, מדבר בבדיחות־דעת כלשהי, ופתאום נודדות מחשבותיו, מתוקף אותו כפתור כנראה, אל סיפור ששמע על אשה גרמנייה בכפר קטן שהחביאה את בעלה היהודי בביתם במשך שנים, המסכן לא יצא מפתח הבית, והשוטר המקומי – וכאן בלום קורץ בחיקוי של גיחור – "לא ידע מכלום", "לא שמעתי לא ראיתי". וכך היהודי ניצל, והכל בזכותו של אותו שוטר כפרי, ש"היה איש טוב".

והיו עוד דמויות שונות ומשונות, שהמשותף ביניהן היה בזהות המעוררבת, במשיכה המזוהה אל "העניין היהודי". כל מה שהיה שם היה בלתי־צפוי לנוכח אי־הנתונים בערכובים שבין יהודים לגרמנים, קטיגוריות שעד אז הצטיירו לי בנפרד, בבהירות תמימה. אך לא רק זה: אותם ימים מעטים וחוסים במינכן פתחו פתח למזוויות רבות והיפכו על פיהן את הציפיות שעמדו הגעת, לא מוכנה, התברר, פגיעה, אפשר לומר, תמימה, אפשר לומר.

במהלך ההרצאות למדתי הרבה דברים חדשים הקשורים ל"סיטואציה הפוליטית הגלובלית" בתקופה ול"מבנה הקהילה היהודית במחנות־העקורים" ול"פעילות התרבותית והחברתית" שהתנהלה במקומות שבהם נאספה "שארית הפליטה" מאירופה. וסוף־סוף הבנתי שלא היה להם לאן ללכת, וסוף־סוף הבנתי מדוע נולדתי דווקא בגרמניה, השם הארוך שאני נאלצת לרשום בכל המסמכים כמקום הולדתי. ועוד למדתי: כפרוואל היה שלטון פנים יהודי בחסות הכיבוש האמריקאי, ואז שיגשגו חיי הקהילה. בדצמבר 1951 נמסר המחנה למנהל הבווארי, ונשארו בו רק מי שלא יכלו, או לא רצו, לעקור שוב. והרי אחרנו יצאנו משם עוד לפני־כן, בפברואר '51, והנה עוד נקודת זכות. לא נשארו שם רגע מיותר. ולא הגענו בחוסר־כל, אלא מצוידים היטב, והישי עץ האגוז ומערכת כלי הרוזטל ושמיכות הפוך והפסנתר לילדה; ועכשיו אני גאה שכך באנו, כי מי לא דאג לעצמו באותם ימים, וכלל הימים. אבי ידע לדאוג לנו כי

[84]

אוזני שהוא "מאוד מעוניין להיפגש, אולי בבית-הקברות בגאויטג, וכולי וכולי", ומיהר לעיסקיו החופפים. כן, גם הערב הזה היה חלק מהסרט. והנה, אנחנו חוגגים.

מה קורה כאן מאחור: צוות הטלוויזיה מתמקד ביושבי השולחן, שני גברים חבוקים באחורה, האחד צעיר, קירח וממושקף, והאחר גזר ומבוגר, פנים מרוסות, והוא משתפך בגרמנית רצופה, במהירות שאין לעצרה, אל המיקרופון המופנה אל פיו. מה אני שומעת כאן, האם זה יהודי צעיר-מנותן לשעבר המקונן ארכות באוזני המקליט הגרמני? ומיהו הממושקף, שעל פניו תקוע חיוך חולני? הצלחתי לברר על מה השמחה: הממשקף הוא בנו של רופא ששירת את הגאזים, וסוף-סוף התודע לאחר מקרבנותיו של אביו. וכמה שניהם מתרגשים.

"הקרוב" ניצח בסנוורי התאורה ופיו לא חדל למנות את פגעי "אשוויץ", "שבת", "סבלת", "עיניים", "אִפְשֶׁר היה להפסיק את השטף הנלהב, זו ההזדמנות, אין אחרת, עיניו נעוצות במצלמת הטלוויזיה, הוא לא יפסיק, לעולם לא יפסיק, עד שיסתמו את פיו, יתנער ממנו בכות. וכל הזמן הזה "התליין" (שמה הכויר לי את אייכמן) מחיך את חיוכו הקפוא, המטורף, וידו חובקת באחווה את כתפי רעהו השטוף בדבור. אבל לא, לרוחותי הגזר לא היה יהודי אלא פולני, גם הם "שבור", והוא שותף מלא להגירה, לקבלת-שבת במסעדה היהודית במינכן. הוא הראה לי בגאווה את כרטיס האסיר שלו, וגם צירף כרטיס-ביקור: האדון אוגניש מוז מווארשה, כך נכתב ליד עיטור תרגום העמוד על צלב-קורס, וכפולנית וכאנגלית נכתב: "מתוך אוסף המוקדש לזכר אווניה ויטוס מוז, קרבנות מעשי הזרעה הגרמניים, וארשה 1944". בואי לבקר אותי כשחתיי בפולין, נשק את גב ידי. וגם לגרמני יש תעודה, "חבר דאכאו" או "ידידי ניצולי דאכאו" כתוב בה.

מאחור יותר באותו ערב מצאתי את עצמי במה שקרוי ה"הפּפּראָהאוס", חשכתי שזה עוד אחד מכתבי-הבריה הטפליים של מינכן, כבר ישבתי בו כיום שהגעתי, קרוב כל-כך למלון. כבר אז תחקרתי את המלצר הלא-מבין בדבר מידת עתידותו של מה שהוגדר כתפריט כ"מסד בווארי עתיק-יומיו"; אבל אז, וגם כשישכתי בו בשנית, עדיין לא התגלה לי שההפּפּראָהאוס הוא המקום שבו נהג

[87]

היתה לי הוכחה, הוכחה בדמות האלבוּם המסודר כבר למופת, כל מה שיכולתי לדעת כבר נמצא בתוכו, האלבוּם שנח בחדרי במלון בשקית הניילון המפוספסת הצבעונית, ועד אז עדיין לא ראה אותו איש.

כי כך זה היה: מארגנת הכנס סברה שמוטב שאראה את התמונות בראיון שאמן למוסד להיסטוריה של בוואריה; ובראיון התברר לי עד מהרה ש"מסיבות טכניות" אין אפשרות לשבץ תמונות בסרט הוידאו; ויליאנה ואנגליקה ביקשו את התמונות למכון שלהן, אבל הרי "יש בעיה עם הגרמניות"; ודלילה, חוקרת מישראל, אולי סוף-סוף מישהי מהבית, עדיין לא התפתחה אז; וגם כשהתברר לי, באחור רב, ש"כל הצילומים האלה שמצלמים כאן את הכנס הם בעצם חלק מסרט שצוות הטלוויזיה הגרמנית מכין על מחנות-העקורים", לא רציתי כל-כך להשתלב בו, לספק חומר מעניין לכמאי הצעיר והפעלתן, ולא הוא האיש שלי.

הבמאי הצעיר והפעלתן, ריח חזק של סיגוריות וארשת של דחיפות, התוודע אלי בערב הסיים החגיגי במסעדה היהודית. מצפיים באורם העז של הזרקורים הרבים, שהוסיפו על החום הנורא ("עוד לא היה לנו דבר כזה, 37 מעלות"), ישבנו מצופפים – רבים ביקשו לבוא לכאן – סביב שולחנות ערוכים בחגיגות, מחכים לתחילת "שקט קבלת שבת": נרות, קידוש וכל השאר, מוצרים סינטיטיים של יהדות שסיפקו בעלי המסעדה, יוצאי פרנוואלד, שאף טרחו ותלו על הקירות תצלומים משם.

מי חוגג כאן ומה חוגגים. היהודייה הגיורת מדליקה נרות בחרדת קודש, בהתרגשות אמיתית. רחל מנצחת על האירוע כולו ביד אמונה, במאית של הצגה מתוכננת מתחילתה ועד סופה ("לא, אל 'הפרנוואלדים' אל תיגשי עכשיו, אחרי הדג", עצרה אותי לפני שנוכחתי שאינם מי שרציתי לפגוש). שתי הגרמניות, קפואות ומקשיחות פנים, בתוך מה שאמור ליצג את שרירי החיים היהודיים שאותם חקרו בדקדקנות וב"קור". הרב קלאוזנר עורך קידוש, כבר גדול חולקים לו כאן. אבל הוא אינו שוכח לציין באיריגוניה מריחה שהוא "נחשב רק לרב של החומר, ולא לרב של הרוח, כמו הרב של לנדספּרג". הישראליים, נדמה לי, משתעממים. מארגני הכנס שמוחים שעבר בהצלחה, עוד פרק נחתם. הבמאי (האם שמו וילי) לחש על

[86]

על מִמַּד הדיבור, לא על המִמַּד הוויזואלי. לא, פשוט אי־אפשר לשבור את המתכונת הזאת. למרות שזה חשוב ומיוחד? לא, אין על מה לדבר. ויתרת.

בהפסקה בין הצילומים יצאנו למרפסת הנעימה, ואז ביקש לראות, כך באופן פרטי, את התמונות שבאלבום. ישבנו על מדגה בתצר ואני הראיתי לבחור הגרמני הקפאז'קורקטי את תמונותיה של אמי היפה (האם הוא חושב: יהודייה), שלי כילדה קטנה בפנורמאלד (פליטה קטנה?), מה זה אומר לו. וככל־זאת, רצייתי להראות. שמדיבאואר הבטיח לשלוח לי את סרט הווידיאו ("כמחווה אישית", אמר). והוא אכן עמד בהבטחתו.

בבוקרו של יום הראיון התקיים "הסיוור המאורגן למחנה־העקורים פרונואלד". זה היה כבר אחרי הכנס, רק למי שמעוניין, למי ששמע את ההרצאות היחידות המונות לחזות כמו עיניו בדוגמה חיה למחנה־עקורים. ובשבילי זו הייתה אמונה להיות ההזדמנות לקבל את האישיור ל"פלורידה 31" ולשמוע דברים נוספים על אלה ששמעתי מה סטיפן. הנה, עכשיו אני מלווה במדריך, ויהיה מי שילמד אותי מה שלא יכולתי ללמוד בכוחות עצמי.

אני זוכרת את הירידה מהאוטובוס (שני אוטובוסים הסיעו את הקהל הגדול, המערב, של באי הכנס). עמדנו כולנו בשמש החמה (37 מעלות, "עוד לא היה דבר כזה"), אנשי צוות הטלוויזיה מכוונים מצלמות, מקריבים מיקרופונים, ואני מאבדת כיוון. נקודות הציון שוביאו אותי אז אל פלורידה 31, חמקן ממני פתאום. המדריך עומד על במה מאולתרת ומדבר בגרמנית שפתאום לא מוכנת לי לחלוטין, והצלמים מסתערים בלהיטות על המפה מ"הספר האדום" שמלישהו הביא. מחזיקה בידי את תעודת־החשב של אבי ואת שני מסמכי המינוי שלי, ודליה, החקירה מישראל, מתרגמת לי את הגרמנית, ואז מתברר לי ש"ריכטר" זה "שופט", ו"Vorsitzender" זה "יושב־ראש", ואני מקרבת בידיים רועדות את התעודות ואת המסמכים אל המצלמות, קוץ, אל תפסונו על זה, זה אבא שלי. (אמא: "אבא הציל אותי במלחמה." ריטה: "הוא אהב לבוא אלי." ואנדה: "הייתי חברה של גולדה." סטלה: "הייתי ילדה קטנה." אני הייתי ילדה קטנה כשהוא מת לילה אחד, יצא לנפש פורים ולא חזר. וכל מה שנשאר לי ממנו הוא תמונות ילדות, שני ספרים מספריית "יכנה", מנחת

[89]

היטלר לשבת עם חבריו. את הערב של "המסעדה היהודית" הבאתי אפוא לסימו דווקא שם, כמו שבחיפוי אחרי אבי הגנתי דווקא לקו הנושרים בִּפְרֶכְטֶסְטֶאדן.

על ההופעה־הארוס נודע לי מפי וולפגנג. הוא, שידע הכל ואינו מסוגל למלט את נפשו. אבל המראיון הקורקטי מטעם המכון להיסטוריה של בוואריה יודע גם יודע. כשהובילה אותנו המכונת אל ביתו שבפרוור וחלפנו בפאתי העיר על שלט שהראה: "דאכאוארשטראסה", סיפורתי להר שמידיבאואר (שהגולה כבחרו צעיר ונאה) איך ראיתי לראשונה את "דאכאו" על השליטים שבכרכבת החתית של מינכן. ושבשבילי עד אז זה היה רק שמו של המחנה. "למה בעצם לא משנים את השם הזה, למה זה צריך לרדות את תושבי המקום לעולם?" אבל כמה החטאתי: בשביל תושבי העיר, אומר הבחור בארשת קפואה ובהוסר סבלנות, הפרק הזה בתולדותיה של דאכאו (במדריך: "עיריה קטנה ועתיקה, פהפייה... מוזיאון מימי מלחמת העולם השנייה... אפשר לבקר בו בשעות...") הוא קטע קצר בהיסטוריה של אלף שנים. קטע קצר שגורם קשיים רבים לעיר שמעוניינת למכור לחיררים את תמודותיה, ובמקום זה היא חוזרת ונתקעת עם העניין ההוא, ש"כבר הגיע הזמן להפסיק אותו." והנה אנו מגיעים לבית הכפרי, והתניקות הקטנה מקבלת את פני כשמהוה בזרועות אמה, ושיחיהן רכות כל־כך.

בבית הנעים עומד פסנתר פתוח, כן, הוא מנגן, עונה שמדיבאואר לשאלתי, העיניים הכחולות הצוננות אינו משנות את הבעתן. המראיון שלי, שלפניו אני אמורה לגולל עתה את העדות שנצרכתי שנים כה רבות, מה הוא חושב, מה הוא מרגיש: לא משהו טוב, גם לא משהו רע. מה שמעסיק אותו הוא בעיקר האיכות הטכנית של ההקלטה, התאורה, המִשָּׁר, אולי אקשר יחד את כל השתובות, ברצף? כוס מים, ומתחילים. לא יצא כמו שהכנתי. דברים חשובים נשכחים. שמדיבאואר כמעט שאינו מגיב, מדי פעם חיוך הכחי. הצלם, בעיקר, קצר־רוח, חור ומעלה קושינות טכניות. לא, הצלם טוען שאין אפשרות טכנית (מלת המפתח: טכני, שתחזור ותחזור) לשלב בראיון את התמונות והמסמכים שסוף־סוף הוצאתי מהחדר במלון, להראות אותם כאן. זה לא יצא טוב בסרט הווידיאו. זה לא מתאים לקונספציה של הראיון, שמבוסס רק – מדיגיש המראיון שלי בקול נטול גווץ – רק

[88]

זה נשאר חקוק בזכרוננו. במכונית שבה החזיר אותי למלון באותו ערב. מה היו המלים הראשונות? "אבי שירת במלחמה בקרקוב". האם אלה היו המלים? זכור לי שהוא פתח בעצם העניין, כאילו היכה לרגע הזה ורצה להציג בכח-אחת את מלוא אשמתו, להתודות מיד, ולא להיראות בפני עצמו כמכסה. ועדיין ניסיתי להתעלם, למעני ולמענו: זה היה הרבה לפני שנולדת, אביך היה מהנצרים שגויסו בסוף המלחמה, זה לא יכול להיות, אחת צעיר מדי (הוא לא יכול להיות "דור שני" מהעבר האחר של המתרס. זה לא יכול להיות, הוא לא שייך לכל זה, אני לא רוצה שייכות לכל זה). אבל וולפגנג לא הניח לי: לא, דוקא לא, אבי כבר היה נשוי לאמי, ואחותי הגדולה כבר הייתה אהם בקרקוב. הוא היה מהנדס, ונשלח לשם כי רצה להתקדם בקריירה המקצועית. הוא עסק שם בגז.

בגז. בקרקוב היה מתנה-ריכוז בשם פלשוב, ויהודים מדרוהוביץ נשלחו גם לשם. גם את אבי רצו לשלוח לשם ("כרח כשרצו להעביר אותו ל-K.A."). בגז? לאן אכרח עכשיו? (פלשוב, נדמה לי, היה מתנה-ריכוז ולא מתנה-השמדה, ולא היו שם מתקני גז. אבל המלה, בהקשר הזה, דווקא המלה הזאת).

אבל וולפגנג ממשיך: הרי פלשוב הייתה ממש בתוך קרקוב, כולם ידעו, אבי לא יכול היה שלא לדעת. והם גידלו שם את אחותי, שהייתה ילדה קטנה. ליד מתנה-הריכוז. אני נולדתי אחרי המלחמה, כשחזרו. ולא סיפרו לי כלום. גיליתי לבד, מצאתי יום אחד במסמכים שלי. ומאז לא יכולתי. הכל התבלבל. לא, הוא לא נענש על פשעי מלחמה ממש, רק עונש סמלי. (חבל עליך, אחת כל-כך מהיטרי, "רק עונש סמלי"). לא, לא חקרתי, ועכשיו מאוחר מדי, הוא כבר מת. אני מתכנן לנסוע לקרקוב, אולי אמצא משהו בארכיונים (אין לו מנוחה, לי אין מנוחה). וולפגנג גורל מעליך, אמר לי את מה שהיה חייב לומר לי.

יושבת מול וולפגנג במכונית, שעזת ארוכות, אל תוך הלילה. ליד פתח המלון שאליו הגעתי לכנס על "מתנות העקורים בגרמניה". ורק עכשין, זו הפעם הראשונה פגשתי את גמניה.

"הכל כאן מלא מההקתופה ההיא, הנה כאן, ההופארואהאוס הזה היה בתי-הבירה שבו הם היו מתאספים. וכל מינכן מלאה בתי-עסק שהיו שייכים ליהודים. אני נולדתי כאן, ואין לי מקום אחר לחיות בנו. אבל הכל מלא מזה, ואין לאן לברוח."

[91]

צהירים על המרפסת, איש גבוה, שני מפרצים לא זהים כמעט, איש ש"היה חולה", ואני ידעתי שאהב אותי. אבל הייתי צריכה לדעת יותר. ואיזו דרך עשיתי רק כדי ללמוד מה פירושו של "ריכטר", בתעודה היחידה שנתתה ממני.

כן, קיבלתי אישור לפלרידה 31. אפילו נכנסתי הפעם אל תוך הבית, צוות הטלויזיה היה מעוניין מאוד בתמונת החוריה לבי-הילדות. האשה הגרמנייה ("נכנסנו לכאן ב-57, כשהיהודים עזבו, הרי לא היה לנו היכן לגור") שמחה להראות את הדיירה הקטנה, תקרה נמוכה, רכוש שהזכור ומתוקף. ואני, רק לעבר החלון אני נמשכת, האם אזהה את החלון הצופה לחצר, שעל האדן שלו הייתה פרושה הפרושה: האם זיהיתי, או לא. הצלמים צילמו, הדיירה התמלאה אנשים, זה שלי, זה לא שלי, זה לא טוב, לצאת מהר.

חבורת המסיירים המתאגעת בחום הנורא השתרכה באטרות בעקבות המדריך, וצוות הטלויזיה גילה עניין מתון. גם אני רציתי לחזור. ושוב לא ראיתי את האיזר. אבל כשפנתה אלי אשה, מיקרופון בידה, התעוררתי, פתאום רציתי לומר את השמות: בעיקר התעככתי על שמו של איזדור, שחי ומת במקום הזה. השם הפרטי ושם המשפחה. שייאמר בקול ברור, שיישמע. האיש עם תלתלי השיבה, "איש שקט" ונשכח מכל שהיה דודי, לפחות כאן, במקום הזה, שיישמע שמו.

וולפגנג צילם אותי כפרנוואלד, וישב אתנו במסעדה היהודית, ונלווה אלינו ככנס, בחור צעיר בהיר שער וממשקף. עוד אחד מהגרמנים שנמשכים באופן לא מוסבר ל"עניין היהודי". באופן לא מוסבר. האם יש דבר כזה. אצל וולפגנג היה הסבר. והוא נחת עלי באופן פתאומי.

החבורה שהתקבצה באחד הבתים באותו ערב במינכן – ישראלים, יהודים חושבי המקום, גרמנים – כבר לא נראתה לי חזורה. וולפגנג וחברתו היו שם, זוג צעיר, ניטרלי. בעיני המתעלמות, לפחות. כמו שהתעלמתי מ"גרמניה", מ"מינכן", כמו שלא ידעתי כמה קרוב גרתי לבית הבירה של ה"פופשי", מה היה באודיאון פלאץ, שם עברתי פעמים כה רבות. איכשהו התרחשה כאן הפרדה מזורה בין המקום הכל-כך לא נייטרלי ובין הכירור הפרטי שלי, כאילו אין קשר בין השניים. ומי שניפץ לי את כל זה היה וולפגנג. וולפגנג במכונית. כך

[90]

בחונונת בעניין ומבינה את כל הנעלים: הטופס הגרמני שבו צוין מועד הגיעו של אבי למינכן בנובמבר 45 – לפליטים שהגיעו לגרמניה עד דצמבר 45 ניהנו זכויות פריפות, נראה שזהו פיברוק. (תושייה? צריך להסתדר? אלה היו התנאים ואבי פעל בתוכם, לא נקי יותר מאחרים.) הגרמנים החלו בחיסולים דווקא בשטחים שכבשו מידי הרוסים ב-41' (כלומר, במזרח-פולין, באזור שבו חיו הורי, ואני, עד לא מכבר) ידעתי רק ש"הורי התבאב במלחמה". הפוגרומים בפולין התחילו עוד לפני יולי, לפני קילצה. תמיכה בגרסה שהורי עזבו את פולין כבר במרס, והתמונה עם המציל היא אכן תמונת פרידה מפולין. תגלית רבת-משמעות: התמונה שבה נראים הורי צועדים, לכושים כמעלים ובכובעים חמים, בידיהם תיקים, ולפניהם צועד גבר לא מזוהה, כובע פרווה גדול לראשו – "הורי זהו חיי מהצבא הרוסי", ועל גב התמונה, כך ראיתי עכשיו, כתוב: מרס 46, Walemberg. האם זוהי תצוית הגבול לגרמניה? ("הגענו במשאיות צבאיות דרך צ'כיה") מקום בשם ואלמברג לא התגלה על המפה, לא בפולין, לא בגרמניה, ולא בצ'כיה. אבל אני נוטה לראות בתמונה, שבה נראים הורי נמרצים ומאשישים את הרגע שבו הם הגיעו לחוף מבטחים, וחייל הצבא האדום, בעל כובע הפרווה גדול-המדידת, מפלס להם את הדרך.

דליה הציצה וידעה הכל, החיים ההם אכן נהירים לה לפטרי פרטים. אבל בשבילי העיקר היה בכך שאני הגעתי לחוף מבטחים, שיום אחד החיים האלה שאבי חי כאן, כ"מחנות העקורים בגרמניה", יגיעו לחוף מבטחים.

ועוד נודע לי ממה שהתמונות שלי מספרות: האנשים היוצאים מהשער, "מינכן, יולי 47" – מצולמים ליד הראטהאוס, בהפגנה על החורחה של אקסדודוס; אני מזהה את אבי, במשקפי שמש כהים ובסקט לא אופייני, ולידו את תלתי השיבה של אחי איידור. ובתמונה שבה אבי מלווה משלחת המבקרת במחנה, אני רואה עכשיו גם איש כהה עור, שאינו יכול להיות אלא אמריקאי. נראה שאלה הם אנשי האונר"א, ואולי ביניהם גם הארי ברגר? וההתנסות באולם, כשמעל הכמה מתנוסס שלט "נקמת דם התלויים" – והנה גם דיוקנו של דב גרנר על הקיר – זוהי עצרת-מחאה שנערכה בפרונואלד על תליית אנשי האצ"ל, שבצבתוכיה נחל הסרג'נטים. ו"ברית הצה"ר המאוחדת" – שלט המופיע על בוח ולפניו עומדת שורת אנשים כפנים

אני זוכרת שצר היה לי עלין. באותו רגע נראה לי שהוא נידון לעונש החמור ביותר, שלעולם לא יוכל להיפטר, בעוד שאני אולי אוכל. לא רציתי להיות בשבילו סימן מחל של אשמה, אבל כנראה, בלי ידיעתי, הייתי. ניסיתי ככל יכולתי להקל עליו, לא, הוא לא חיב להיות כבר לגנצח ל"עניין הגרמני", ל"עניין היהודי". לא הצלחתי. אל תור הלילה, בלי יכולת להרפות, הוא הפך והפך בשאלה "איד זה יכול היה לקרות כאן", "כאן" שאין לו לאן לברוח ממנו, ולי לא הייתה נחמה בשבילו. ולפגנג המשיך ללוות אותי עוד זמן רב, כן דמיתי שמן העבר האחר של המתחם.

ולפגנג יסע לקרקוב בעקבות אביו, ואני כאתי לכאן. אבל אלוכם התמונות שבשקית המפוספסת עדיין שמור בחדרי ומחכה לפענוח. וקלין הסתכלה בו, ביקשה שאשאלת, גם תמונות של "אינטיוורוס"; החוקרות הגרמניות, אנגליקה ויליאנה, ביקשו כמה מהן, כאלה שיוכלו להשתלב בסרט הדוקומנטרי המתחזה שהכינו; הכמאי סריב, "מסיבות טכניות", לשלש בציילומים את קולי שיסביר את התמונות, אבל הסכים, לבקשתי המקיפה, "לצרף בגוף הסרט את הכיתובים המתאמים", "ספינקתי בדייקנות ובהדגשה: "יושב-ראש בית" המשפט שבתמונה הוא דוקטור ז.ה." בחדר-האוכל שבמלון יחתפתי את אחד החוקרים האמריקאים, גם הוא נולד במחנה, ככמה שאלות לא פתורות: גם לו, ילד כנו שלוש, שכרו "משפלת גרמנית". הרב קלאוזנר והקולונל כבר נזכרו בשמו של אבי ("ודאי, מרשימת שמות חכרי הוועדה"). אבל אני חיפשתי את מי שיוכל לספר לי את סיפורו הנסתר עדיין של התמונות, סיפור שהסתתר כמה שהיה ערמה מגובבת בתוך שקית נייר חומה. עכשיו כבר יש רצף, הרצף הטוב ביותר שיכולתי למצוא, והכל שמור כנחיות ובסדר, אבל עדיין מתכה.

עם דליה, החוקרת מישראל, בבית-הקפה שלי המלון. שעת ערב מאוחרת, הכנס כבר הסתיים, ועכשיו אנחנו יושבות יחד, ויש זמן. ספלי תה, הרגשה ביתית, עברית צברית, חום (אימה?) של מי שיכולה ורוצה, ותיא נוחת, ואני סופגת וסופגת: ההזמנה לקונגרס, עם סמל שארית הפליטה המעוטר בזחוב – "אורגניזל לתצוגה", ימצא את דרכו ל"יד ושם", וכך גם, אומרת דליה, המסמכים והתמונות שבידי, "נפתח תיק מיוחד על שם אביר", וכל זה יהיה כן. דליה

כי לא הצלחתי להגיע אליה, רק חלפתי על-פניו ברכבת, ורק ראיתי אותו מעל פסגת הר הקוונגדו שאליו העפלתי ברכבת, והנוף שמופיע בתמונה שצילמתי, שהוגדלה וחלזה בחדרי, הוא מראה דומה – אך ללא האגם.

הגברת הבווארית המבוגרת שישבה ליד שולחני בכית-הקפה בערב שלפני הנסיעה תיארה את מיטנוואלד כ"עיריה קטנה ועתידית", שאור שכבש את לב, והכריע: לנסות להגיע למקום הזה, שאינו מופיע במדריכי התיירות, כי אולי אמצא שם משהו מהנופים המוכרים של תמונות "החופשה בבואריות". זו תחנה אחת אחרי 'הצונגשפיצה' (ההר הגבוה ביותר בבואריות ואולי בגרמניה כולה), ופניה של הגברת הבווארית המתגוררת מדורידות ליד אגם סטרונברג, דווקא בפני נציגה זו של "הגזע הארי", נעשתה מיטנוואלד יעד ככל יעד אחר שנוסעים אליו בפשטות רבה מתחנת הרכבת המרכזית של מינכן. ולמחרת בבוקר נשאה אותי הרכבת, בתברתם של כמה מטפסי-הרים עליונים, דרומה, בקו ישר ממניכן, אל האלפים.

אחרי כשעה וחצי של נסיעה, לא יותר, וכבר החלו להתגלות מהחלון בקתות העץ שהכרתי מהתמונות – בקתות קטנות, בקושי בגובה אדם, שנראו כמו אורזים מספרי ילדים. לפניי כמושימים שימשו כנראה לנופשים, ומי היה מאמין שעדיין הן זרועות בכל האזור כולו. אבל כשכבר עברנו את התחנה של הצונגשפיצה והתקרבתנו למיטנוואלד והרכבת החלה להאט, ראיתי מרחוק, ואחר-כך יותר מקרוב, את האגם: את האגם מהתמונות, אותו עשב גבוה ורך, אותו צירוף של לכן וירוק וחום שאפשר לזמין מהתמונות כשחור-לבן, אותו צירוף של רך ונמרץ ומחדד ומתנשא. זה ולא אחר. האגם. כמשרד המידע שבמתחנת הרכבת שאלתי איך מגיעים אל "האגם", ונאמר לי שמיד יוצא סויר מאורגן. אבל לפי המפה ראיתי שזה איננו האגם שלי. וגם ראיתי בגליליות שנמכרו שם שהאגם המתווך מוקף יערות וגנים מטופחים. זה איננו האגם שלי. ואין תחבורה אל האגם שלי.

שלוש שעות עד צאת הרכבת האחרונה ממיטנוואלד למניכן: החלטתי למחר ולהעפיל ברכבת אל פסגת הקוונדו – לראות את מיטנוואלד כולה מגובה, הכי גבוה שהייתי מעודי. המראה עוצר-הנשימה הצדיק את המאמץ, אבל הפתעה קטנה חיכתה לי בפסגה:

[95]

מרצינות – הרי אלה, כמובן, הרויזיניסטים. ו"שימי לב, בתמונה הזאת אביך בא לחגוג את פורים בביתה של משפחה דתית", תמונה שבה אבי יושב בפנת שולחן ערוך בתגית, וכל שאר היושבים הם אנשים לא מוכרים, חובשי כובעים. ואכן, על גב התמונה גיליתי פתאום כיתוב : 48, purim. לכל פרט כאן באמת יש משמעות, סיפורים שלמים מתחבאים בתמונות האלה, ועכשיו הן מקבלות את הכתרתן שאבדו להן.

אבל העיקר: על מה יושבת הילדה שהייתי בתמונה שבתורתי פלורידה 25 היא יושבת על "לופט", אחד מאותם ארגונים ענקיים שבהם הובילו באניות את הפצי העולים. היא רצתה לשבת גבוה-גבוה וטיפסה על ה"לופט" שעמד לפני הבית, וישיביו עמדו כנראה לעזוב את פרנוואלד. משום-מה ה"לופט" הוא שריגש אותי יותר מכל, תמיד ידעתי שהילדה רצתה לשבת גבוה-גבוה.

ובינתיים, בינתיים עברו עוד חודשים רבים. התמונות עדיין לא הגיעו לחוף מבטחים, אבל יום אחד הן יגיעו. ובינתיים, ראשי-התיבות הרבים שבמסמכים וכספרים וכמחברת שבה כתבתי בהרצאות ששמעתי בכנס – עדיין לא פוענחו. ועדיין לא תורגם לי אפילו הפרק מהספר של יוליאנה ואנגליקה על "בית-המשפט של פרנוואלד". ובינתיים נודע לי שכל החומר מביית-המשפט מצוי בארכיון הגדול של Y.I.V.O. שבני-יורק, והעתקתי, במיקרופילמים, מצויים בארכיון שבאוניברסיטת תל-אביב, ממש מעבר לכביש. ועדיין לא עשיתי את הדרך הקצרה, לא חציתי את הכביש. כי התעייפתי. כי ממש לפני המטרה אפסו כוחותי. כי מאחורי ראשי התיבות והמסמכים המשפטיים שכתב אבי והעובדות הרבות שאני עשויה עוד ללמוד – לא אמצא את האיש בעל המצח המפורץ, שההבתי לשבת על ברכיו ולשוחח איתו על דברים שברומו של עולם. את האיש הזה כבר אין מי שמכיר היום. ואני הגעתי – במאמצים מתים – אל כל מה שאפשר ללמוד מניירות וממחקרים, וזה הרכה, אבל הגעתי רק אל הסף ואותו אי-אפשר לעבור.

אבל ביום האחרון לשהותי במניכן הגעתי למיטנוואלד, וראיתי את האגם. את האגם, מוקף עשב שופע, בקתות עץ קטנות מפוררות סביבו, וברקע הרים שפסגותיהם מושלגות. אבל אין אגם בתמונה שצילמתי, אלא רק בקתות העץ והעשב על רקע ההרים המושלגים.

[94]

סלבה

כשפגשתי את סלבה אחרי הכנס במינכן, וישבנו על מרפסת ביתה של ליצי ברמת-השרון, נתנה ליצי ליונתן רשימה לקריאה, "כדי שלא ישתעמם".

וכך היה כתוב בדפים שיונתן קרא בשקיקה על המרפסת, ושנמסרו גם לי כדי שגם אני אדע.

עורתם של משפחת וולשאנסקי ליהודים

הבונקר ברחוב ששקביצה בדרהוביץ'

מבוסס על עדותה של גבי שטוק ל"יד ושם" ועל זכרונות אישיים של הדסה (ליצי) ו'.

בזמן הכיבוש הנאצי בדרהוביץ', בשנת 1942, חוסלו כל הילדים היהודים בעיירה. אז הציג איזידור וולשאנסקי לסדר מקום מסתור לילדי משפחת שטוק ולי במרתף בבית ברחוב ששקביצה, שבחצור נמצא בית-מלאכה מכני בניהולין.

למשפחת שטוק היו שתי ילדות בנות חמש ושמונה, ואני הייתי בת שלוש-עשרה. יחד אמנו הייתה גם אשה צעירה, הלה גולדברג, ואמה.

כיוון שאיזידור וסלבה רצו להתחתן, הם ביקשו וקיבלו דירה בבית הנ"ל, בקומת הקרקע. בקומה א' גר גרמני שהיה המנהל הרשמי של בית-המלאכה. במרתף מתחת לדירתם סידר הזוג הצעיר מקום מסתור ל-39 יהודים. וולשאנסקי, שהיה בעל מקצוע, בעל ידי זהב, התקין במרתף מערכת מים וגז לכישול. כמורכב סידר בית-שימוש שדרכו גם הגיע אוויר למרתף.

העניין התחיל עם חמישה או שישה אנשים, אבל במשך הזמן, עם הגברת החיסולים ועם חיסול הגטו, הגיע מספר המסתתרים

מינוטוואלד היפהפייה התגלתה כמקפת שלוש אנשים, ורק בעזרתם של שני צעירים אדיבים, שהתפנו לפתוח מפות ולבדוק כיוונים, חזרתי ואיתרתי ממדומי הפסגה את האגם שלי, ואף ביררתי את שמו: "שְׁמֵאֵלְנֶיִי" (שמיד נקלט אצלי כ"האגם הקטן"). זה היה הפתוח מתווך מהשלושה, מרוחק במקצת, מזוהם בפאתי העיירה. המראה מלמעלה חזק את הידיעה: זה האגם ולא אחר. רק הוא ולא שני האחרים זוקקו בעשב הרך, המשתרע ונושק למרגלות ההרים. ושם יערות וגנים, אלא רק נקודות קטנות של פרחים צהובים, כמו בתמונות שלי. וכל-כך אצה לי הדרך אז, כל-כך רציתי להגיע אל העשב הרך, שמיד הפניתי עורף למראה הנישא, וחזרתי למטה, לעיירה, וכחוס הכבד, ברחובות הלא-מוכרים, התחלתי ללכת הלאה אל מחוץ לעיירה, שאכן הצטיירה כעתיקה ויפהפייה, אבל לבי לא היה עם יופייה, אלא עם האגם לבדו.

אבל לא הגעתי. הדרך לאורך מסילת הרכבת, שנראתה ישרה ופשוטה, היתה חסומה, והיצאה דרך העיירה השוממה, המעופפת מחום, התפתלה והלכה, התפתלה והלכה, ולבסוף, כשישכתי לנוח על ספסל, ליד שלט קטן שעליו היה חרוט שמו של האגם שלי, ונאמר לי שהדרך תארך "עוד ארבעים דקות", אפס כוחי. לא אספיק להגיע, לא אספיק לחזור במועד, וגם מפחיד להיכנס לשבילים המבודדים כיצר המוכיל לשם. וכשנשאתי את מבטי והתבוננתי סביבי, ראיתי את הבקמות, אותן בקמות, ואת העשב, אותו עשב, ואת ההרים המושלגים, כל זה ממש לפני, אבל בלי האגם. זוה המראה שצלמתי והגדלתי ותליתי בחדרי, זו "החופשה בבואוריה". הגעתי עד הסף. ובדרך חזרה, מתוך הרכבת, ראיתי שוב את המראה הנכסף מתרחק לאטו בחלון, וציילמתי אותו בעיניי, בידיעה שהגעתי לכל מה שאפשר להגיע.

יולי 1995

בגלל הזכרונות, רצינו שהן יכבדו אותנו בזכות עצמנו וכפי שהן רואות אותנו. גם לא רצינו שהן יתרגלו לסיפורים על המלחמה. מלחמה זה משהו נורא שצריך להתבייש בו, ולא להראות בטלויזיה. בעקרון לא צריך להראות אלימות בכלל, כי בדרך זו אנשים מתרגלים אליה.

זה קרה בדרוהוביץ'. כרחוב ששקביצה 9 הייתה וילת ומאחוריה היה בית־מלאכה. בקומה הראשונה היה המשרד של בית־המלאכה, וכו' עבד המנהל הגרמני. בעלי, איידור וולשאנסקי, שאז עוד לא היה בעלי, הסתיר במרתף הבית 14 אנשים – נשים וילדים – ממשפחות עובדי בית־המלאכה היהודים.

לבעלי, שעבד כבית־מלאכה, היה נוח לאסוף את המזון שאני הבאתי לשם במשך היום. בערב הוא היה מוריד את האוכל למרתף. מעל המרתף הייתה דירה, ובקומה השנייה התגורר המנהל הגרמני.

בסוף שנת 1942 נודע לנו שהדירה הזו עומדת להימסר לגרמני, וצריך היה למנוע זאת. בינואר 1943 נישאתי לוולשאנסקי כדי שנוכל לגור בדירה שמעל למרתף. לא הייתה ברירה אחרת, כי במרתף היו כבר 18 אנשים. אם לא היינו נכנסים לדירה הזאת, זה היה לגביהם פסק־דין מוות.

עוד לפני שנישאנו הייתה אצלי ילדה יהודייה, אניה. אספתי אותה אלי כאשר האנשים נלקחו לגטו. אהבתי אותה מאוד (ולכן גם קראתי לבתי הגדולה אניה).

למטה במרתף נוספו אנשים. כעת היו כבר משפחות שלמות, כי הגרמנים החליטו להשמיד את כולם. במשך 22 חודשים, עד אוגוסט '44, תאריך השחרור, היו במרתף מתחתינו: משפחת שטוק – מלישה אנשים; משפחת הנדל – שלושה אנשים; משפחת טפר – שלושה אנשים; משפחת פריי – שלושה אנשים; משפחת לינד – שלושה אנשים; משפחת הרציג – ארבעה אנשים; משפחת קרייזר – שניים; מישל – חמישה; ריינהולד – 1; סובל – שניים; קלינגהופר – ארבעה; משפחת מוטיו (מוטיו זה השם הפרטי, את שם המשפחה שכחת) – שלושה אנשים; וטאצ'יה וינקלר.

בין האנשים האלה היו גם ילדים: לאניה לינד מלאו כבר ארבע

[99]

ל-39. בתחילה הכנו דברי מזון, אבל כיוון שזמן שהותנו שם נמשך 22 חודשים, האוכל לא הספיק, ועל משפחת וולשאנסקי היה גם לספק לנו אוכל. הם קנו לרוב גריסים בשקים, כדונג בעיירות קטנות בפולין. אבל הקושי היה רב, כי היה חשוד מאוד ששני אנשים אוכלים כמות גריסים גדולה כל־כך.

בזמן שהותנו במרתף הרמה סלבה, ואחרי תשעה חודשים – אנו עוד היינו במרתף – היא ילדה בת. היא ילדה בבית, כיוון שחששה להתרחק מהדירה ומהמרתף החשוך.

החיים בתוך המרתף התנהלו כלילת, כי למעלה, בחלק מדירות משפחת וולשאנסקי היה משרד, וביום הסתובבו בו גרמנים וגויים אחרים. הפחד הגדול היה שישמעו למעלה רעשים חשודים מהמרתף. ביחוד חששנו מהרעש שהשמיעו המים ששטפו את בית־השימוש. לכן היה תור מדויק, שלוש פעמים ביום, בשעה קבועה. בזמן הזה סלבה פתחה למעלה מים באמבטיה ושטפה כביכול את החיתולים.

משפחת וולשאנסקי לא קיבלה כל תמורה כספית עבור מעשיה.

רצוף כזה מאמר שהופיע בעיתון פולני, המתאר את הסיפור כפי שסיפרה אותו סלבה בעצמה.

מאמר שהופיע בעיתון פולני: ראיון שערכה אדורדה אוברצ'ינסקה במדור "עניין פרטי". השנה: 1975.

גב' סלבה:

למה לא דיברתי על כך? כנראה בגלל שזה עניין פרטי של הדרך הפרטית שלי להתנגד לרע. וכבר פעם אפילו סיפרתי על כך ברדיו, וכאז גם מהטלויזיה למקום העבודה שלי, אבל באמת הייתי מאוד עסוקה אז ולא היה לי זמן.

גם לילדי לא סיפרתי. בתי הגדולה היא בת 33 ובתי הקטנה בת 29. במקרה נודע להן הדבר לפני שנתיים, כאשר גיסי התחיל לדבר על הנושא, והן התחילו לשאול.

החלטנו, בעלי ואני, לא לספר, לא רצינו שהן יכבדו אותנו

[98]

מקבילים יהודים שאין להם היכן להסתתר.״
 קרה לנו משהו שהפחיד אותנו עוד יותר מאשר הסתרת היהודים בביתנו. זה קרה כאשר הבאנו אלינו את דוקטור מישל, עם אשתו וכתו. אחיו, גם הוא דוקטור מישל, רופא כללי, כבר היה אצלנו. האחר היה רופא א.א.ג., והוא הסתתר עם אשתו וכתו במרתפים מימי הביניים במרכז העיר. בערב, בשעות העוצר, באפלה גמורה, היינו הולכים לשם דרך תצרות להבא להם אוכל. בעלי ירד במעברים סודיים למקום המסתובא, ואני עמדתי למעלה בחשכה ושמרתי, אם משהו יתקרב. בערב ההוא כל-כך פחדתי שאמרת: ״מוטב כבר שניקח את משפחת מישל אלינו.״

העברנו אותם בלילה. הם לא ידעו, כמובן, שישארו אצלנו. בעלי אמר להם שיש לו מקום מסתור אצל ידידים. והם, כמובן, לא ידעו שהאח ואשתו נמצאים אצלנו. כשהם ישבו במטבח שלנו הוצאנו אליהם דרך הפתח את דוקטור ליאון מישל, והרגע הזה, כששני האחים ראו את זה בחדים, היה שווה כשביילי את כל הפחדים של היהודים האלה.

מוטיזי חפר בעצמו את המעבר למרתף שלנו. זאת אומרת, הוא חפר גומה מתחת לבית ונתקל במרתף. האנשים למטה סיפרו שמעולם לא ראו דבר מצנזק כל-כך כמו הבעת פניו כשהזיז כף אדמה וכפתו שנוצר ראה מרתף מואר ובו אנשים. הוא לא האמין למזל כשנוכח שיש שם אפשרות להתרחץ וביט-שימוש.

במרתף נולדו שני ילדים. שניהם לא חיים. לא, לא שמעו צעקות. הנשים ילדו ללא צעקות. אחת מהן הייתה ידידתי הטובה, הלה. הלדה הייתה מטובכת, השיליה לא יצאה, והלה איכדה את ההכרה. היו אצלנו למטה שלשה רופאים. שני האחים מישל, ופרופסור ריינרולד מווינה, קרדיולוג. אבל לא היה רופא נשים. והיא הייתה זקוקה לרופא נשים. היו לי קשרים בבית-החולים המקומי, וסיכמתי עם רופא משם שאחרי-הצהריים יבאו מישלה מ'היער', הרופא ינחת, ומיד, לפני עלות השחר, יקחו את האשה משם. אבל כשהיא כבר הייתה על שולחן הניתוחים הרופא נבהל: 'לכי מפה מיד, לא אנחת אותך.' אך גררה את עצמה, לאחר שעות העוצר, בחשכה, חזרה אלינו – אני יודעת. המנקה

[101]

(לפני-כן היא הייתה אצלי בבית, והוריה היו במרתף); ילדות משפחת שטוק – בנות שש ושמונה; בתו של מר הרציג – בת שמונה; אחיו של מוטיז – בן שש; וולף טפר – בן שתים-עשרה; וליצי הנדל – בת שלוש-עשרה. עם הילדים היה קל ביותר. הם היו ממושמעים ואף פעם לא בנו ולא הרעישו. ליצי למדה פולנית רק במרתף; היא נולדה בברלין, אביה היה יהודי-גרמני. אני מתכתבת אתה בפולנית. אחיו של מוטיז למד במרתף קרוא וכתוב, הוא היה בן שש וכתב שירים. סדר החיים במרתף היה הפוך: ביום ישנו, ובלילה, כשהמשרד היה סגור, יכלו לנוע. תקרת המרתף הייתה נמוכה ומבוגר לא יכול היה לעמוד זקוף. אבל היה חשמל והיו מים לרחיצה וביט-שימוש.

כשנוספו אנשים היה צריך להגדיל את המקום, ולכן המשיכו לתפור כבתלים, ואת העפר שמו מתחת לתקרה שלהם – הרציפה שלנו. זה עזר לבידוד טוב יותר.

באותו זמן סגרנו בבנייה את הכניסה למרתף מהפרוזדור, ואפשר היה להיכנס אליי רק דרך המטבח שלנו. למטרה זו עשינו במטבח רצפת פארקט (בפארקט הכי קל להסתיר את הפתח). הפתח היה סגור בדלת מכוסה בפארקט, ומסביב פיוותי תמיד פלפל שחור – כלבים לא מורחרחים במקום שיש בו פלפל שחור. מלמטה, הם סגרו את דלת הפתח במוט ברזל. היו לנו סימונים שונים של דפיקות בצנורות, למשל: שקט מוחלט בלילה (כלומר, ביום שלהם) – הרי קרה שמישלה נשאר אצלנו ללילה, כי איחר את שעת העוצר. לפתיחה היה רק סימן אחד, האזנות של רדיו ב.ב.ס., שאותו הקשנו על הפתח מהמטבח. הרי בלילה אחדים מהם יצאו אלינו לדירה, הילדים ומי שיכול היה לצאת דרך הפתח הצר (והיה במצב גופני טוב, שיוכל בשעת סכנה לקפוץ מהר בחזרה).

הספקת המזון הייתה תפקידי. כל יום שיניתי את מסלול הקניית. השתדלתי לא ללכת יותר מפעם בשבוע לאותה חנות. את הכמויות הגדולות שקניתי הסברתי בכך שאני מכינה מלאי לשעת חירום.

בעלי כל הזמן הביא אנשים חדשים וחדשים והרשה לכל מי שביקש ממנו להצטרף. אפילו אמרת לי: ״תחלה מודעה:׳ בשקביצה 9

[100]

אותם לעשרה ימים. בעלי לא היה מסתור לבדו. לכן, כשהרגשתי שהלידה מתקרבת הכנתי הרבה מאוד מזון, כי בזמן הלידה אמי והמליידות היו אחי ולא יכולתי להעביר להם אוכל.

הרגע הקשה ביותר? למשרדו של המנהל הגרמני באה פקידה חדשה שגרה בחדר לידני. מדד הרגשתי שזו יהודייה על נדירות אריים. כלילה – לא ישנתי – שמעתי מחדרה אנחות, וכבוקר אמרתי לבעלי: "היא מסתירה אצלה מישהו."

בעלי ניגש לשם, והתגלה שאכן זו הייתה יהודייה מזוהרת, שהסתירה את בעליה, שהיה חולה אנוש בשחפת. היא התחננה לעורה. הזמנתי רופא לתינוקת שלי וביקשתי אותו לבדוק את החולה בחדר השכן. "כאן כבר אי אפשר לעזור", אמר הרופא. האיש מת כעבור כמה ימים. האשה נכנסה אלינו ואמרה: "בעלי מת, ועזבה לתמיד."

מה לעשות עם הגופה? קיץ, המצב אינם. בעלי, יחד עם ידיד ציני, אולדריך, ירד למרתף, הזין את ערמות הפחם, חפר קבר, ושם קברו את הגופה. אחריכך הם החזירו את הפחם למקומו. כל זה גרם לרעש רב, ובדיקת ממול הייתה מפקדה גרמנית. אני עצמדי ליד החלון ושמרתי. כבוקר ירדתי, ומעל ערמת הפחם התפללתי למען המת.

ב־1944 הגיע מנהל גרמני חדש. הוא הסתובב סביב הבינה וריחתי. עמד ליד חלונות המרתף שסתמנו בלבנים (ששתלנו לידם פרחים), ואמר: "גב' וולשואסקי, כאן היו פעם חלונות. אולי מסתתרים פה יהודים?"

רגלי התקפלו תחת, אבל שמרתי על קור־דת. בערב החלטנו: צריך להעביר את האדמה ששמנו מתחת לתקרת המרתף אל החלונות. אם יפרקו מבחורץ את הלבנים, יתקלל באדמה.

ולמטה? למטה היה צריך קודם־כל להיות שקט, גם כשהיו מצבים דרמטיים. עם הזמן, לחלק מהאנשים אול הכסף. ולא כל מי שהיה לו, היה מוכן להתחלק עם הזמר. אחרים נמנו ברצון. לכן אמרתי: "בכסף שיש יאכלו כולם. לא אורזק אף אחד." היה אחד שלא הסכים לכך, ודרש להוציא את אלה שלא היה להם כסף. ואז הוחלט לשבת למשפט (היו גם עורכי־דין). נקבע

במשרד מצאה אותה ללא הכרה על סף הבית. אני נתקפתי בהיסטריה: "היא חייבת לחיות."

ידעתי היכן נמצא דוקטור גטלינג, אביה של חברתי מבית־הספר, יהודי, רופא נשים, היכן הסתיר את מכשיריו. רציתי והבאתי אותם ואמרתי לדוקטור מישל: "אתה חייב לנתח אותה." דוקטור מישל פחת, הוא אמר שאינו רופא נשים ואין לו מושג מה לעשות. "תזכר כמה שלמדת באוניברסיטה", אמרתי לו. "היא חייבת לחיות." הוא ניתח, וחברתי הטובה נשארה בחיים.

כך אבל הם למטה ואני למעלה ידענו שהמסתור התגלה – הרי המנקה ראתה את הלה. האנשים למטה אמרו לבעלי ולי: "תברחו, אנחנו בלאו הכי אבודים. אתם עוד יכולים להינצל." לא ברחנו, והמנקה לא גילתה דבר. כמה פעמים נוספות כמעט התגלינו (ובכל המקרים האנשים למטה ביקשו שניציל את עצמנו בראש ובראשונה. לא עשינו זאת, אבל עמדתם חיוקה את כוחנו).

כך היה עד שטאצ'יה ברחה. בעלה היה פולני, והיה, כמובן, בחוף. טאצ'יה הייתה מאוהבת בו עד שגוען, ונכנסה לה לראש מחשבה שהוא בוגד בה. כלילה, כשפתחת את פתח היציאה, היא הכתה כמוט בראשו של הגבר שעמד על הסולם ליד הפתח, קפצה החוצה ונעלמה דרך המטבח לחצר, לפני שמישהו הבין מה קורה. למזלנו, הדלתות והשערים מסביב לבית ולבית־המלאכה היו סגורים, והיא לא יכולה לצאת. למחרת בעלי מצא אותה בעליית־הגג שמעל למשרדו של המנהל הגרמני. אבל במשך יממה שלמה היינו משוכנעים שהמסתור יתגלה, כי אם יתפסו אותה, היא תגלה. ושוב, אלה מלמטה אמרו: "אנחנו אבודים, אבל אתם עוד לא. פרחו!"

את שואלת ממה פחדתי הכי הרבה? כמובן, מהגסטפו, מהגרמנים, ממלוינים. הרי אני כאן למעלה הייתי חשופה לכל ההפתעות – כל היום הייתי לבד (בעלי היה בעבודה); ראיתי כל גרמני שהתקרב לביתי: אני היא זו שפתחתי את הדלת לזרים. מהבחינה הזאת, אלה למטה חיו חיים יותר שקטים. יותר מכל פחדתי שלבעלי או לי יקרה משהו, ואז 39 אנשים נדונים למוות. אפילו כשילדתי, לא הלכתי לבית־חולים. הרי לא יכולתי לעזוב

פרטי" של כריזמים.

את תמונת בתה של סלבה, אניה, הילדה עם הדוכן, אני מכירה מאז שהכרתי את עצמי. אבל לא ידעתי שהיא נולדה בדירה שמעל למרתף, ממש בזמן שהורי הסתמרו בו. ביום האחד שבו אני עתידה לשהות בווראשה, בדרך חזרה מדרווחביץ', לא אפגוש לא את סלבה ולא את אניה, אשה מבוגרת כיום, ומה, אם בכלל, אומר לה הספור הזה, שבו אמה מלאה תפקיד של גיבורה. אבל זה היה לפני יותר מחמישים שנה.

וגם לפגוש את סלבה כאן, בתל-אביב, וזהו כבר ביקורה השמיני, או החשיעי, גם זה לא היה קל. כששמעתי באקראי ש"סלבה מגיעה", כבשתי את התרגשותי ולא דחקתי להודיע לי. אבל כשהתקרב מועד הביקור המשותף עשיתי סבב טלפונים, סלבה התארכה חליפות אצלי "אריה", ואצל "ליצני", כולם שמות זרים לי, וגם אצל סטלה. התקשיתי לטלפן לסטלה, אך היה עלי להתגבר על היסוסי. גם אני רוצה לפגוש את סלבה. זה מגיע לי. גם הורי היו שם אצלה. ואני התקשרתי אל סטלה.

וקיבלתי את סלבה לטלפון. כאילו אין כבר כלום. כאילו אני מבקשת לשוחח עם פלוגי-אלמוני. ואני חייכתי לזה שנים.

קולה נשמע מתאים לחונתה בנוסח צעיר וספורטיבי. קול ישר, צעיר. בעלת שער שיבה קצוץ בנוסח צעיר וספורטיבי. קול ישר, צעיר. פניתי אליה בגוף שני, שלא כנהוג בפולניתי: "אני הבת של גניה ויגמונד. האם את זוכרת?" הורי הותבאו אצלה במרתף תקופה ארוכה, אך לא תזכור אותם. אבל כל הודאות המתפרזות, ואולי, הרי היו שם שלושים ותשעה אנשים, אולי היא פשוט אינה זוכרת. הרי סלבה זכרה. "הבת של גניה וג'ונק, מה השאלה, ואיך לא אזכור. הרי הייתי עם האנשים האלה. אמא שלך הייתה כל כך יפה שאפילו כמעט היו בגללה מכות במרתף. תארי לעצמך, מכות במרתף. הייתי צריכה לעצור את אבא שלך שלא יתנפל על פרופסור ריינהולד, תיש זקן שכמותו, שהיוו אחרי אמא שלך. ואבא שלך היה קנאי. וחם'מזג. ג'ונק, אהבתי לדבר אחר, אחרי המלחמה גרנו זמן מה בקרבת מקום בוורצלב. ולך יש תמונה של אניה, כן, אבא שלך צילם למזכרת. ודאי שאני זוכרת את ג'ונק."

[105]

שהמצב הוא כמו באנייה, ומותר לשופטים לפסוק לגבי חברי הקהילה שלהם. פסקי-הדין היה מוות. כמוכן שלא הוציאו אותו לפועל.

החזקתי מעמד עשרים ושניים חודשים. נשברתי רק אחרי השחרור, כשהמתח הנורא נגמר. לאף אחד לא יכולתי לספר. לא לאמי ולא לאחותי. רק אנתוני ידענו.

וריי הדמיון מראה לך תמונות. לו התגלה הדבר היה זה מוות בטוח. לא הייתה שום אפשרות אחרת. במרכז העיר בדרווחביץ', בכיכר – תלו את מי שעזרו להודים. את מורתי הרגו כיוון שבזמן אקציה הסתתרה בגינתה שני ילדים יהודים.

מיד לאחר השחרור חליתי, התקף עצבים, פחדתי מכל דבר, מכל רעש קטן. אבל לאחר כמה שבועות יצאתי מזה.

למה עשיתי את זה? לא יודעת לענות. זה היה ענייני הפרטי. כשאני יודעת שעושים עוול למישהו, אני יוצאת מכלי. לא הצלתי יהודים, הצלתי אנשים. התביישתי כזה שמסמנים אותם, שהם צריכים לענוה את הטלאי, המביישתי בשביל אלה שקבעו חוקים כאלה. אולי זו הייתה דרך ההתנהגות או דרך החיים שלי. לא תיכננו את זה. עשינו את זה כי אנשים או נזקקו לכך.

בירושלים יש גן הודיה. זהו מטע זיתים שבו הניצולים שותלים עץ על שם האנשים שהצילו אותם. על שם סלבה ואיזידור וולשאנסקי ניטע שם עץ ולידו עץ על שם כומר צרפתי.

לפני ימים אחדים שידרו בטלוויזיה בארצות-הברית, ברשת ג.ב.ס., שידור של חצי שעה לכל מרחבי ארצות-הברית. זה היה סרט על סיבוב הופעות של אחד הזמרים הידועים ביותר שלנו בדרום פולין. בתמונות מההופעות שילבו תמונות מאושוויץ והוסיפו הסברים: "כאשר היטלר הרג פולנים, היו פולנים אחרים שעזרו לנאצים לתפוס יהודים. עזרה זו הועילה לגרמנים מאוד." הכתבה על מעשיה של סלבה וולשאנסקי בזמן המלחמה לא באה ליצור ויכוח עם הכתבים האמריקאים (הכתבה של ההאשמות האלה היא מתחת לכבוד העם). זו רק כתבה על "עניין

[104]

בה שום דבר מ"ג'ברכה". שאין בה שום דבר מכותרת אחרת. זו "המצילה", זו האשה שהצילה את חיי הורי.

סלבה, ל"צי ובעלה, גם הוא ניצל-שואה, גם הוא לא תואם את הכותרת, ניהל שיחה מעורבת, מתגלגלת מפה לשם, הזכרונות חיים כאן ועכשיו, כאילו מדברים על כל זה בפעם הראשונה. (בהמשך יתברר לי שהביט בששקביצה פ, הביט של המתבואה, היה שייך לפני המלהמה לדודה של ל"צי, וכך גם ביט המלאכה שאיזוד נדהל מטעם הגרמנים. ל"צי והוריה התחבאו למעשה במרתף של בית משפחתם.) דרכה, נמנעת מלהעזר, מלשאל את כל השאלות הגדולות, ניסיתי לקלוט את כל מה שקלח שם בערבוביה בפולנית שבכל זאת קצת קשה לי, לשים איזה סדר, לאגור ולאחסן בראש את כל האוצרות. אבל בלי לגלות את הלהיטות, את החנק. הם במקום שלהם ואני בשלי, ואסור שיידע, כי אז משהו יכול להתקלקל. ואני ספגתי וספגתי, וכשיצאנו אמר לי יונתן, את תרשמי הכל כשנבוא הביתה, אבל תרשמי בלי סדר, ואחר-כך תעשי מזה "כתובה ספרותית". ואני עשיתי כמו שיונתן אמר.

סלבה: "אני הייתי צריכה להיות ה'רעה' (אני: הריאליסטית). איזוד הביא את היהודים, ואני הייתי זאת שדאגתי להם. הוא לא ידע לומר 'לא'. מול שהוא לא היה אשה. הוא הכיר את כל היהודים של דרוברקי" (אני: 19,500 יהודים...). והוא הזמין אליו את כולם. בבית הוא לא עזר, תמיד אמר 'לא'. פעם הרגשתי שהוא 'מכשיל' משהו. דיכר עם קלינגהופר, רצה לעזור לו להביא אלינו גם את משפחתו. הוא הכחיש שמהשוה מתבשל, הסתיר ממני. אבל כשהתגלה לי, נאלצתי לסרב. ועד היום יש לי ייסורי-מצפון."

אני שמעתי תמיד רק על איזוד, שעד היום לא ברור לי אם היה אקראי או פוליטי. איזוד היה "הל"ב" (כמו שאומרת לי ל"צי בעברית), מי שריחם, מי שלא חשב. והנה כאן סלבה, וברור שהיא האשה המעשית, זו שמימשה בפועל את מה שהתבקש, זו שידעה – והיא רק בת עשרים ושלוש – להיות כל מה שהיה נחוץ להיות בימים ההם כדי להציל ולהינצל. וסלבה אינה חוסכת לשונה, אינה מפארת דבר, והיא שונאת והיא אוהבת, את אלה שמגיע להם, ואין אצלה "יהודים" אלא אנשים שחיככה יותר ופחות, למרות שכולם היו שווים לצורך הצלת חיים, שעל זה אפילו אין מה להרחיב את הדיבור.

[107]

כפולנית שהולכת ומתעוררת לחיים ממשפט למשפט, בהתאגשות שהפעם קשה לכבוש, ניסיתי לומר משהו, משהו שאי-אפשר לומר. אבל אמרנו שניפגש. לאחר שאחזור ממינכן היא תהיה אצל ל"צי. ואני אטלפן כשאחזור, ואבוא, וניפגש.

אמי היפה, השתקנית, הניחה לדברים לקרות סביבה, לגברים לריב בגללה. היא לא עשתה כלום כדי שזה יקרה. היא רק הניחה לזה לקרות. וזה קרה. שם, במרתף, סביבם היהודים הולכים ומשמדים, אמי ישבה לה וביספיה הלא-מכוון הציחה סערות וקנאות, סערות של חיים. האנשים האלה חיו גם אז, אפילו לא הצטמצמו הקווים ללחם ואוויר. אבי, מהיר-חמה, סוער ומתפרץ, נשאר מה שהיה גם בתוך המרתף. המרתף הזה שאחר-כך התברר לי שאכן היו בו חיים, ועוד איך היו בו חיים.

ואיך היו בו חיים: "אבא שלי, ג'ונק, כמה אוהבתי את אבא שלי", כך קידמה אותי בטלפון ל"צי, כעבור שבועיים, מיד אחרי שחזרתי ממינכן. לא ייתכן שהיא זוכרת. הרי הייתה אז ילדה קטנה. כמה מפתיע, כמה משמח. אבל צריך להתאפק, לא להנפיל, לא להרתי את עוצמת הרגשות. ול"צי כבר מתכנסת: "לא, לא הכרתי אותו ממש. אבל הייתי כבר בת ארבע-עשרה, ילדה גדולה. ומקומות השינה שלנו היו סמוכים. אז היינו משוחחים. ואהבתי לשוחח איתו." מקומות השינה שלהם היו סמוכים. מקומות קבועים לשינה. ולפני השינה היו משוחחים, מפספסים, איש כבן שלושים וילדה צעירה. סתם כך, מדברים לפני השינה. כמו בחיים. כמו בני-אדם. לא כמו "יהודים מוסתרים במרתף". הוא היה איש רחב-אופקים, גבר לטעמי, אומרת ל"צי ברוח אפילו מבודחת, ומצי מתהפכים. כל זה היה במרתף. הייתה פעם כותרת חלולה, ועכשיו היא מתמלאת חיים. ואיזה חיים.

קניתי לסלבה מתנה: ידעתי איזה תכשיט תאהב, איזה תכשיט תענוד, ו'לא תשים במגירה', כמו שאמרה ל"צי כשראתה את שרשרת המדליון עם האבן הכחולה, שתאמה בלי שידעתי את עיניה הכחולות של סלבה. סלבה שללי היקרה, שיצאה אל המרפסת לכושיה בחלק, כי "עד עכשיו ממש" הייתה כיס, ועכשיו פירשו שעם ערב מאוחרת. אשה קטנה, מגיעה ליונתן בן השתים-עשרה עד גובה החזה בתמונה שבה הצטלמו שלושתנו. אשה פשוטת-הליכות, ישירה, אפילו סרקסטית, בלי מלים יפות, צוחקת בקלחת, אוהבת לצחוק. אשה שאין

[106]

מדייקות זו את זו בפרטי־פרטים, בשמות, עובדות מפה לשם בקפיצות אסוציאטיביות בלתי־מונחות לאוזן זרה. הן מגלגלות יחד, בהתאגדות שלא שכנה, את סיפורה של טאצ'יה, זו שמרוב קנאה לבעלה הפלגני שנשאר "בחוק", ניסתה לברוח וכמעט גרמה בכך להסגרת כולם. ואירוע לא נשכח אחר, איך מישהי נכנסה להריון (מתי, בעצם, ממי, בעצם), וסלכה, "נאיבית שכמדה", לא הבחינה בבטנה המתופחת. הרופא שסלכה סדרה לה "בחוק", לא רצה לספל בה, ואיך היא הוזחלה בחזרה לבית, והשומר ראה אותה, אבל לא היה לה הלשנה. ואיך הגיעה לבית אשה שהצליחה לברוח מההרג ביער (הלוואי הוא יער ברזניצה, "מקום רצח המונים"), הגיעה מכוסה לא בדם אלא בכוכ (כך הן דייקן). "גם היא, כמוהו, הכירה את אי"ז, כמו כל היהודים", וכך הגיעה אליהם, דווקא היה לה "מתבוא טוב" כלבוב, אבל היא לא הספיקה להגיע אליו, ותפסו אותה לכרונציצה.

אני רוצה לדעת פרטים, לאן לקחו אותם, אולי יודעת לי משהו על דרך מותם של בני המשפחה, אולי אוכל לבדוק, האם ביער, או במתנתו, או ברחוב. ואיך ניצלו הורי, שהיו כל השנים האלה בגטו, ומה, בעצם, עשו שם, הרי כולם עבדו בשירות הגרמנים. לחשוב שאמי ניצלה הודות לכך שידעה לסרוג, הדבר היחיד שידעה ממש טוב וארבה, אפילו עכשיו היא עוד סורגת לפעמים. האם סרגה לילדי הגרמנים בגדי צמר כחול־ורוד, כמו החליפה הסרוגה שליחותי אותי בשנותי הראשונות. וכמה עבד אבי, במה תרם בהשכלתו ל"מאמץ המלחמה הגרמני". הן לא ידעו לענות לי על כך.

אבל סלכה סיפרה איך: איך ראתה אנשים מוטלים ברחובות, איך ראתה אשה עם תינוק נחפסים למשאית, את התינוק זרקו לשם "כמו תבילה". איך חלו בכיכר העיר פלגנים שנחפסו בעזרה ליהודים, ומה זה משנה אם החביאו אחד או שולשים ותשעה, גם על אחד חלו. איך הגרמנים הכו גם פולגנים לפי הרצון והחשק, גם היא "חטפה" כך ברחוב, בלי שידעו מה היא עושה באמת. איך ריכזו את היהודים בסתנת־הקמת, וכ"רינק", הלוואי היא כיכר העיר. ואיך הרגו אותם ביער, בעיקר שם וגם במתנות. אבל היא לא יודעת פרטים.

וכאן העזתי, והסתכנתי, לחיים ולמוות. "אבא הוריד את אחי מהרכבת", ואיך הוא עשה את זה. ואבא, הרי הגרמנים קראו לו בשמו, הם הכירו אותו. לחיים ולמוות שאלתי את סלכה איך זה יכול

[109]

את הדיכור מרחיבים דווקא על זוטות, על קוריוזים, קצת רכילות, שהשלושה היושבים פה מגלגלים כאילו בפעם הראשונה, והכל חי כל־כך ואנושי כל־כך, וסיפור "המתבוא" הולך והופך לנגד עיני מכותרת סתומה וקודרת לחיים שיש בהם כל מה שיש בחיים.

"את מי שממש לא אהבתי, עד היום אני לא סולחת להם, אלה משפחת ל'. הרי את כחם אניה הסתרת, אצלי עוד לפני שכולם באו למרתף, והם פרטו דווקא על המיתר הזה, נשבעו בחיי אניה, כשדרישתי מהם לחלק את הכסף שלהם בין כולם. זה היה בשבילי האוכל, והם לא רצו להתחלק. והרי לא לכולם היה כסף (אני: ולהורי היה?). מי שעזרה לי ממש היתה ה'לה, היא היתה עולה למעלה (ה"למעלה" ומקבילו ה"למטה" ילכו ויהפכו למלות מפתח בחיזור המרחב המיוחד־במינו, שבו יש "עליונים" ו"חתחתונים" בכל־כך הרכה מוכנים מכירעיים). הייתי זקוקה לעזרה מעשית, בבישול, והיו נשים שידעו לדבר, ואילו ה'לה ידעה לעשות.

"היו לי היהודים שלי", אלה שהתבאתי עוד לפני שאי"ז ואני עברנו לגור יחד בדירה, למשל אניה, וגם ליצי עם הוריה, שהסתתרו בעליית־הגג שלי. ליצי הגיעה מברלין. אביה, יהודי־פולני, גורש בחזרה לדוהובניץ. (כבר בטלפון העברית של ליצי הסגירה מבטא אחר, שונה מזה שאני מזוה מזיד מהבית. ניכר שסלכה היא, שהיום הפרש הגילויי רגשנות). אני הבטחתי לליצי שאצלי היא לא תשתעמם. (עד כדי כך: חששו "להשתעמם". כלומר, היתה בעיה של שעמום, הפחד למות אינו מסלא את הכל, אנשים עדיין ממשיכים לחשוב במושגים של חיים רגילים). הבאתי לה וליקדים האחרים ספרים רבים, והאנשים בעלי ההשכלה שהיו שם (גם אבא שלי?) לימדו והעסיקו את הילדים.

"הם התארגנו שם במין 'יוגנראט', וכראשו עמד פרופסור ריינהולד (אחרי־כך יתברר שזה 'התיש הזקן' שניסה לפלרטט עם אמי). הוא אהב לשמוע רדיו בקול רם אצלי 'למעלה'. תארי לעצמך. הייתי צריכה למנוע זאת ממנו בכות. ובכלל (במשובה על שאלתי, איך היו החיים בסמיכות כזאת), קור דברים, ברור שזה לא היה קל. אבל סך־הכל הסתדר".

סלכה וליצי מתדיינות ביניהן כל הזמן, נכנסות זו לדברי זו,

[108]

"קוֹצֵמְנוֹנִי", האם היתה זו מלת צופן, או אולי כינוי שנקלח מלשון ילדים. הן דיברו על "מחבוא טוב", כמצינויות מושג שמשמעותו מובנת מאליה, כמו שאומרים "מקצוע טוב", "השקעה טובה". או ליהודים של סלבה ואיזו היה "מחבוא טוב", ולמרות הכל, הם יכלו איכשהו לחיות.

את חיי היומיום העבירו בעיסוקים שונים, למשל במשחקי קלפים (וכאן פוץ ויכוח סער האם היה זה "קמי" או משחק אחר, כל-כך אני זוכרת את ה"רמי" מהחבורה שהקיפה את הורי באותם ימים שלפני הנפילה). במשחקי הקלפים נכרכו אירועים מסעירים, כמו הקטטה שפרצה בין אבי ובין פרופסור ריינהולד, ואותה ליבתה, כנראה הקנאה שהצית חיזורו של "התשת הזקן" באבי, ועד כדי כך סערו הרחות שהפרופסור, "ראש היוזנראט" של המרתף, גילה לסלבה שהוא גור על אבי "גורדין מוות". וסלבה, כך היא, מספרת בסרקוס, שאלה אות: "זאד תבצע את גורדין? ביידי? בסכי?" אבל זו לא היתה ההתנגשות היחידה סביב משחקי הקלפים, לא פעם התקוטטו, אומרת סלבה, מדברת עליהם כמו על ילדים, והיא, כמוכח, מי אם לא היא, היתה צריכה "לעשות סדר", הרי "מוכרת להיות שקט". ואני חושבת על המלים שבהן מדברת על סכנת המוות שנסקפה לאנשים האלה מהפרה של הדממה, והרי אלה מלים של בית-ספר. האנשים האלה לא חשבו על מצבם, כך נראה לי עכשין, לפחות לא כל הזמן, כמונחים של "סכנת מוות", והם הרשו לעצמם לריב על קלפים ולשחק בכתי-משפט, וכל זה, כנראה, בגלל השעמום, כי הכי גרוע לא לחיות.

לפעמים היו מתאוררים אצלה שם "למעלה", שומעים רדיו. וגם "למטה" אורגן השטח המזמזם כך שיאפשר חיים. המרתף הנמור מקומת אדם חולק איכשהו לשני מפלסי דרגשים, כ"למעלה" רק ישנו או שכבו, ובימים, שבעצם היה לילה, "הסתובבו למטה". אבל לפעמים, מספרת ליצי – אז נערה מתבגרת, והיום נראית לי אשה חסונה ושפיה להפליא – כשכולם נהו "למעלה", איזה זוג היה מהמנב לו "למטה". כן, ודאי שהבנו מה הם עושים שם, אומרת ליצי. ואני, במה אני יכולה להיזכר: הורי היו צעירים, יפים ומאוהבים, והם, עכשיו זה ברור לי וחביב בעיני, "התגבנו למטה".

והיה גם המרגני ההוא "למעלה", כלומר בקומה שמעל סלבה, שגר

[111]

היה להתרחש, איך אבי דיבר עם הגרמנים (שנשארו גם כאן "נמצים" חסרי הוה, ללא הבדל בין חיילים לגסטפו, והמלה נאצים כל תישמע, הן לא זקוקות למלים המפוזרות, ה"חוקות").

"מה הבציה, זה היה פשוט שוחד, לא היתה בעיה לשחד את הגרמנים. מי שהכיר, מי שידע את מי אפשר לשחד, בקשרים ובכסף אפשר היה לדחות את הקץ. הודות לקשרים עם גרמנים שרצו מטעמיהם שלהם לדחות את מותו של מישוה, הוזהרו לפעמים לפני אקציות, ידעו מתי צריך להסתתר". (והנה אני נוכרת בסיפור על דודתי גניה, שעבדה כמתורגמנית, והמנהל הגרמני של המשד הזוהיר אותה לפני אקציות, וכך היא הצליחה להציל את חיי שתי בנותיה, אלא שגם זה לא נמשך זמן רב, ושתי הילדות הגיעו עוד לפני כולם אל המרתף). והסיפור המפורסם על פֶּקֶנְלוֹט, יהודי עשיר ובעל קשרים ש"חי על ניירות אריים", וכך, בזהות מוסיוית, הצליח להציל יהודים מבני העיר. ואפילו, אומרת סלבה, ובשביילי כל זה עדיין כל-כך לא מובן – הוועה הגדולה יחד עם השגרה – אפילו היה שם גרמני אחר, שעבד בלשכת-עבודה והחביא "אצלי" (מה זה) שמונה-עשר יהודים.

זאת אומרת שלאבי פשוט "הי קשרים", וזה טוב, כי אחרת לא היה מצליח להציל את אחיו, שכנראה היה אבוד בלעדיו; איש שקט שאף אחד לא זוכר בדיוק, היה "האח של ג'ונק" ותו לא, איידור שעל קברו שבגאנטינג שמתי זר פרחי בר צהובים, צנועים ונכלמים כמוהו. דודי מצד אמי הביא למחבוא את אחותו הצעירה עם בעלה, וזה הביא גם את אחיו עם בתו הקטנה, שאמה נספתה, מי ידע אד. מכל מקום, עכשיו אני יכולה להיות שקטה. "אבא הוריד את אחיו מהרכבת" כי היו לו "קשרים", והוא הצליח לדחות את מותו של אחיו, היחיד מבני משפחתו ששרד, ושהביא על עצמו את קצו כעבור כמה שנים, מסיבות השמורות היום רק עמו.

אבל הכי אהבתי את הסיפורים, שָׁלוֹן לפעמים בתאורים הומוריסטיים, של החיים שם "למטה", ואיד הם התערבבו עם החיים "למעלה". פתאום חזר אלי מנכבי השכחה אוצר מלים שלם שהיה שמור לימים ההם, מלים שאוני קלטו, אפשר לומר, "עם חלב האם", ועיכלו כמוכח מאלי. למשל, הן קראו למחבוא ("קֶרְאִיבֶקֶה") "פֶּיֶנְצֶה", אבל אף פעם לא "בונקר", מלה שלא קישרתי עד לאחרונה עם "מחבוא", התקשרה לי עם לחימה, הן קראו למחבוא

[110]

כן, הרוסים. בשביל סלבה זה היום האויב, לא מכבר השתחררה פולין משלטון הקומוניסטים. בשבילי זה מדהים לשמוע שהרוסים, "בפעם הראשונה", כלומר בשנכנסו לאזור ב־1939, בחרו להזעסק עם "הקפטליסטים", ועוד יותר מדהים ש"בפעם השנייה", כלומר כשיחזרו את האזור מהכיבוש הגרמני (ואמי דווקא זוכרת מהשתחרר את המוני החילים הגרמנים השבויים, כל־כך מוכים, כל־כך צעירים), בחרו המצילים להתעסק דווקא עם הקומוניסטים, להרוג את האנשים שלהם שברחו לרוסיה ושם גילו את זוועות המשטר, ולכן אותם צריך להרוג עכשיו. האם יש גבול לזוועות המין האנושי.

אבל, מה שאותי הכי מעניין הוא הור. סלבה וגם ליצי חיו עם הור. תקופה ארוכה, איך אקרא לה, תקופה מיוחדת, גוף־אל־גוף, חיים־אל־מוות. האם הן זוכרות? האם ידעו לספר לי את מה שאש, עד כה, לא ידע?

לא העזתי ללחוץ. לומר במפורש עד כמה כל זה גורלי, חיוני לחיי. אבל קצת סופר לי פה ושם, באקראי. הנשים האלה לא ידעו, ואך ידעו, מה זה בשבילי לשמוע משהו על הור, בעיקר על אבי, מאנשים שהכירו אותם, ועוד בנסבות הן שעדיין איז מלים לחאר.

"לאבא שלך היה 'פיסק' (שפירשן, איך לומר בעברית, 'היה לו פה גורל'), ולא שהוא דיבר הרבה, לא בזה העניין, אלא שכשהוא דיבר – שמעו אותו. אמא שלך הייתה יפה מאוד, ושקטה. צעירה ממנו בהרבה. הנה סיפור בשבילך: בורז'צלב, אבא שלך זקוק לדורים כדי לנסוע למערב (לגרמניה, שהיום אני יודעת שלא נחשבה ל"גרמניה", אלא למקום היחיד שבו יכול הפליטים לשקם את חייהם, בזכות בעלת־הבית ששלטו שם). היה שם יהודי מרוסיה שהציע להם דורים תמורת זלוטי. אמא שלך החזיקה את השטרות בתוך התיק שלה. הם ביצעו מהר את החלפת הכספים הבלתי־חוקית, כמוכן, וכשאמך עזבה את המקום הסתבר להם שהיהודי מרוסיה נתן להם רק דולר אחד במקום המאה שהם נתנו לו בזלוטי. אבל, המלך היה שבגלל המהירות גם אמך לא נמתה לו את כל הכסף, ונשארה להם בטעות חכילה של מאה זלוטי. תארי לעצמך." האם אבי כעס על אמי, האם כעס על עצמו שהפקיד בידיה משימה לא מתאימה. כמה טיפסי. כמה הולם הסיפור הזה את דמותה של אמי, את הדימוי שלי על אבי,

[113]

שם עם המאהבת שלו ונהג להשתכר, והוא לא רצה "למטה" מתחתיו גרמנים שיגלו מה מעשיו. העדיף שיגורו שם פולנים. אבל, אומרת סלבה, האהובה שלו רצתה את הדירה שמתחת לעצמה, רצתה "לשלוט עליו מלמטה", להוציא משם את הפולנים. בכל־זאת, סלבה ואיז' הצליחו להישאר כדירתם, וכשסלבה הייתה בהריון הגרמני השיג לה דג־מלוח, ובעצם, "הוא היה אדם טוב". ואחרי שסלבה ילדה שלחו לה הוריה, שלא ידעו דבר ("כמוכן שלא ידעו, הרי לא סיפרתי לאף אחד"), עזרת פולניה. סלבה חיפשה תירוץ לפטר אותה, וכשהעזרת שאלה לתומה בשביל מה סלבה קונה "כל־כך הרבה בצל", סילקה אותה בתואנה שהיא "תוקעת את האף". ואיזה סיפור: פעם אחת של סלבה קפצה לביקור בלי להודיע, ובדיקו אז הייתה שם מישוה "מלמטה". סלבה הורידה אותה מהר דרך הפתח במטבח. ובעצם, איך הסתירה הבחורה בת העשרים ושלוש מהוריה ומאחותה ומכולם את חיה המפוצצת, איך כילכלה את מעשיה כך שהתחומים לא יתערבבו אף פעם?

איך כילכלה את מעשיה: למשל, את מעט החלב שהשיגה (לרוב אכלו "קֶאֶשָה", מלה מהבית שפירושה כוסמת), שמרה לילדים. "אבל, תארי לך, גם גבי ר' רצתה חלב": נדהמתי: רצתה לעצמה את החלב? אני לא מאמינה, איך העזו, במה התעסקו. מה את מדברת, כך סלבה, הם רצו כל מיני דברים, למשל, איז' היה מעביר מכתבים בין שאניה לבעלה הפולני ש"בחוץ", למעשה היא ברחה אליו בגלל שהפסיק לכתוב לה. מה את חושבת, הרי שיעמם להם. "שיעמם". מכל המלים ששטו כל השנים לא מנוחות, דווקא על "שיעמם" מדובר כאן כל־כך הרבה. אני חוזרת: הכי גרוע לא היה למות אלא להפסיק לחיות.

וכשנגמר, כשהרוסים הגיעו "בפעם השנייה", אסור היה שיגלו שמשפחת וולש־אנסקי הסתירה במרתף ביתה, במשך כשנתיים, שלשים ותשעה יהודים. "אם הסתרתם יהודים", היו אומרים, "ודאי יש לכם דורים. אם שיתנו אתכם, מי יודע, אולי הייתם מסייעים גם לגרמנים." כשהרוסים היו תופסים מחבוא, היו מענישים את הפולנים שהסתירו. וגם איז' נחקר באג.ו.ד. כאן סלבה עוזרת לדבר בלחש, כאילו זה, מכל מה שסיפרה, עדיין מטיל עליה מורא. ולכן, כדי שלא יגלו, הוציאו את שלשים ותשעה האנשים, שכולם נצלו, אחד־אחד, באין רואה.

[112]

בפניה את המלה "קדושים", אבל העזתי, כך בשקט, לומר: "לא טבעי היה להציל, לא טבעי היה לסכן את חייכם, ואני לא מחכה להסבר, כי לא יכול להיות הסבר." וסלבה אומרת במלים פשוטות: כשכבר היינו בתוך זה, לא הייתה דרך חזרה. כבר היינו צריכים ללכת עם זה עד הסוף. וזה הכל. ואני נשארת עם ה"זה הכל", עם הדמות של האשה הקטנה, שער שיבה, עניינים תכולות ומישריות מבט טהור, ילדותי, ולשון שאין בה מלים מושג מלא על המלים של "המתבואה". באותו ערב על ראם קיבלתי מושג מלא על המלים של "המתבואה". ארבעה מבוגרים המרפסת של ליצי ברמת-השרון, חודש יולי, ארבעה מבוגרים וילד אחד, שקוע בקריאה מתוחה של "קורות המרתה בשש'בקיצי"9, קיבלתי מושג על המלים של המתבואה ככל שיכול לקבל אדם שלא היה שם.

יולי 1995

שאותו כמעט לא הכרתי. וכמה משתלב בכל זה שמדברים על "ג'נץ", אבל "אניה" נשארת "היפה", "השקטה". אשה חסרת דמות שנשארה כל הימים בצלן.

ואחרי המלחמה, גם אז המשיכו להתגלגל יחד זמן-מה, גם שם המשיכה ההיסטוריה לעצב להם גורל משותף: אחרי שהות קצרה בדרוהוביץ, שנהפכה ל"ברית-המועצות", עזבו סלבה ואיזו ועזבו הורי את עירם ששוב לא הייתה עירם, ונדדו מערבה לוורוצלב, שם יכול להשתכן בבתי החשבים הגרמנים שנאלצו לעזוב את עירם, שנהפכה ל"פולין". לפני כן חיו בקרקוב, וגם שם "תפסו" דירות, כדברי סלבה. ב-1946 עזבו הורי את פולין לנצח. אבל סלבה ואיזודור וולשונסקי נשארו בפולין, להם לא היה מקום אחר ללכת אליה. ואכשהו השיגו מגורי-קבע, ואם זכו כפיצוי כלשהו על הרכוש ועל החיים שהשאירו אחריהם בדרוהוביץ, זאת אינני יודעת.

סלבה אומרת שהיא "איננה ביחסי ידידות עם הממסד של הכנסייה", היא "בערך קתולית, ארי ואבוי לקתולית כזאת." אבל עם אלוהים היא כן בידידות. מספיק לה לראות עצים ופארקים, ובשבילה זה אלוהים, שהיא בידידות אחר.

ולמה עשתה את מה שעשתה. השאלה שאין עליה תשובה. וככלי זאת שאלתי, והקדמתי התנצלות ל"שאלה שאני יודעת שאין עליה תשובה." סלבה: אצלי זו הייתה דרך של מרד. לא להסכים לרצח. אולי בשביל זה נולדנו, אולי זה היה התפקיד שלנו בעולם. סוף-סוף לא כל אחד הוא איינשטיין. וזה מה שהגורל העיד לנו לעשות בעולם. וחוזר מזה, זה היה מקרה, נס. בשעתו אמרתי שאולי בגלל שלא הרווחנו מזה, לא בשביל כסף, אולי דווקא לכן נעבור את זה בשלום.

סלבה מספרת בהתרגוּס שפעם, כשהציגו אותה כ"מצילת יהודים", תקף אותה פתאום מישהו בשענה הידועה שהפולנים הם אנטישמיים, שהפולנים לא הצילו יהודים. סלבה מספרת שתקפה חזרה, היא הרי לא נשארת חייבת: ואמה, באותם זמנים, אילו התהפכה הוצרות, אמה הייתה מציל פולנים?

וכאן אני, הדבר מנקר ומנוחי כל השנים, מה אני הייתי עושה? מי יכול לדמות לעצמו איך עושים דבר כזה, איך מסכנים את החיים, ולא רק שלך אלא של משפחתך, מי מוכן להקריב את חייו למען אדם אחר, ועוד אדם זר? לי, מכל-מקום, אין הסבר. לא העליתי

כשחזרתי, פתחתי את ספרו של רישארד קפושצ'נסקי, "אימפריה", ספר על מסעותיו של העיתונאי הסופר הפולני כבירתי-המועצות לשעבר, ושם ראיתי שדרוהוביץ' אינה רחוקה מצ'רנוביל. זה עתה קראתי את הספר שמישהו אמר לי שדרוהוביץ' מוזכרת בו. כותרת הפרק: "דרוהוביץ' של ברוננו שולץ" הוכחה כמטעה במקצת. הפרק מוקדש לתיאור מסע באוקראינה, ודרוהוביץ' מוזכרת בו רק בהקשר של בקיור קצר בעירי של הסופר המפורסם. אבל כל מה שיכולתי ללמוד מתוך הספר המרתק על המקום שהיה בשביילי תמציתה של פולין – על המקום הקרוע ובידהם שהיום הוא אוקראינה – ואת לא למדתי. התודעה לא צירפה את דרוהוביץ' הפולנית של הורי עם מה שמחזאית בספרו של קפושצ'נסקי.

מה עוד לקחתי לדרך: ספרון קטן של יז' פיצובסקי על "מחוזות הכפירים" של ברוננו שולץ: בפולנית, שפה שהצלחתי במאמץ להחזיר לעצמי; צילום שני עמודים מתוך "אמפריה", שם מוזכר "מורה"הדרד הראשי" של דרוהוביץ', מר אלפרד שראייר, המלווה הקבוע של האורחים המגיעים לעיר. כולם הפנו אותי לאותו שראייר, ואפילו הצטיידתי במספר הטלפון שלו בדרוהוביץ'. אמרו לי שאם מישהו רוצה משהו על העיר, על העבר היהודי ואפילו על אבי – זה יהיה הוא. אבל מר שראייר היה בנרמניה כשהגיעתי. ונאלצתי להסתדר כלעדיי.

מה עוד לקחתי: בפנקס הקטן האדום ששימש אותי כבר בנסיעות הצעפות לפרנוואלד ולמינכן, הוספתי עמוד מקופל שציין פתיחה של פרק חדש: דרוהוביץ'. ושם רשמתי: "סלבה" ובראשיפראקים כתבתי: הגימנסיה של אמא – ברחוב של המתכבא; הגימנסיה הגדולה ברחוב ו'לוֹנֶה; לסלבה התחילו להגיע בדצמבר 42; את הגטו חיסלו ביוני 43; הורי הגיעו למחבוא בפברואר 43, והשחרור היה באוגוסט 44; בקומה הראשונה מעל המרתף גרה משפחת וולשגאנסקי ובקומה השנייה גר הגרמני עם המאהבת שלו; מאחורי הכית היה בית-המלאכה שאלידור ניהל; רחובות חשוכים: מיצקביץ', אזור ה"רֶנְקֶן"; לפנות ל"גֶמֶין ז'ידובסקי" (הקהילה היהודית) ולשאל על שראייר. ועוד רשמתי עצות שיעץ לי קובה, בו העיר ושכן של משפחת אמי: לקחת עשרים שקיות של אבקת מרק עוף אוס, קרטון סגריות "שיים", איז קפה בדרוהוביץ', לא לדבר עם אנשים, קלגולר יוכל לקחת אותי ליצר ברוֹנֶנְצֶה, לקברות ההמונים, אבל לא לחת לו כסף,

בתנות הספרים הפולניות ברחוב אלנבי הראה לי מר גוישטיין עותק פרטי של מפת דרוהוביץ' – התברר שמוצאו משם – אבל מיד הלכתי לאיבוד במפה שבה סומנה דרוהוביץ' רק כנקודה קטנה בתחתית ושכיחובה (אמנם בפולנית) היו חסרי פשר לגבי. זו לא הייתה מפת העיר אלא מפת המחוז, שנקרא, כך התברר, על שם העיר, וכשהגענו לשם התגלתה המפה כלאישיושית לחלוטין. המפה הגדולה והלא-שימושית (אפילו "העיר הגדולה", לוב, הייתה מחוץ לתחומה) נחתה לשניים במסגרת הצילום המיושנת הסמוכה לחנות, והודבקה בד"עמל ליחידה אחת. לא יכול היה להיות את מכשר סמלי יותר למסע, שעמד כולו בסימן של קרעים מודבקים, מאמץ עליון וקמשי של חישוק-שיניים להגיע, לא לדברים שהיו, על כך ויתרתי מיד, אלא לאפס־קֶצֶה.

בשום אטלס לא מופיע אזור לוב כייחידה שלמה. במפת בריט-המועצות מופיע חלקו המזרחי – מערב אוקראינה היום – קרוע מהשכו בפולין. במפת פולין רק חץ קטן ככיוון מזרח מצביע באותיות זעירות: לוב. במפת מרכז-אירופה האזור הוא רק נקודה זעירה, והעיר לוב כלל אינה מסומנת. אפילו עכשיו, שחזרתי, אינני יודעת את המיקום המדויק של דרוהוביץ' ביחס ללוב, ושל שני המקומות ביחס לפולין.

לקחתי אתי גם צילום של מפה זעירה שמצאתי בספר על הספרות העברית בראשית המאה, ובו פולין, שכלל לא הייתה אז ישות מדינית, כלולה ברוסיה הצארית, יחד עם פֶּלֶל־רוסיה וליטא בצפון, ווֹלֶצֶלב (הלוא היא ברסלאו) מערבה לה, בגרמניה. במפה הזעירה סימנתי לי, כך בערך, את המקום המשוער של דרוהוביץ', ותחתיו, בדרום, ציירתי את הצטלכות הגבולות: רומניה, סלובקיה, הונגריה. לא, אני לא יכולה לשאת אי-ידיעה של מיקומים במפה. רק שלא ידעתי שאי-ידיעה זו היא רק קצה הקרחון.

בידיהם. ואז עזבו הפולנים ושרידי היהודים את "אוקראינה הפולנית" ונדדו לחור פולין, וכיניהם הזוג וולושאנסקי והורן, שהתיישבו בוורוצלב.

אני חוזרת ומשננת את הידע המועט, אולי השגוי פה ושם, שקניתי לאחרונה במאמץ רב. אני מנסה לפרק את "דורותיו", פולין" לפירוטו ההיסטוריות, העובדות. האם זה יעזור? למה זה כל כך חשוב? כי גם כאן הכל השתבש. כי כל הלשונות המערביות, השמות המתלפזרים וחזרו והתחלפו, האנשים התחלפו, והמעט שאפשר להגיע אליו נשאר קבור מתחת למכשבי ההיסטוריה. בווארשה אפשר להשיג חומר על "הדוד פולין", אבל ההדגם של הורן נשאר מחוץ למפה. מפת "יודאיקה" שקניתי בווארשה ברוכב שנקרא "עדיין הגטו", לא כללה את מחנות-ההשמדה והריכוז של מזור-גליציה. לא, אמרו לי בתנויות הספרים, אין לנו חומר על מזור-גליציה. הלוא היום זו אוקראינה. אפילו לכו, העיר השלישית בגודלה בפולין שלפני המלחמה, לא מצלצלים מוכרת באוזני המוכרים בתנויות, ואין תמונות שלה באלבומים היפים של "מראות פולין". והרי אבי בילה את שנותיו האוניברסיטאיות בעיר העתיקה והיפה, ואני מעולם לא ראיתי תמונה אחת ממנה.

בדרך מלבוב, במחנות שחלונותיה אינם נפתחים ואי-אפשר לראות דבר מבד לשכבת הלכוד שעליהם, נשקפו אלי, אטומים וכל כך קרובים ללב, המראות שנטבעו בתודעה מאז ומתמיד: בתי עץ קטנים, תצורות מלבבות בעצבים וברק, פה ושם כנסיות ("קפליצ'וק"), ומרחיק יערות וגבעות. שליטים באוקראינית צפנו ידע נחשק, קראו לפענות. ה"קמחוד" – מעטה אדוק למלה נשכחת זו ל"רכב" – חסר החווא מפלט את דרכו בחוסר עקביות מתוכנן, פעם במסלול הימני ופעם במסלול השמאלי, לפי אפשרויותיה של הדרך המשוכשת, ואני כבר כמושב הקדמי ("דריצה לראות"). כשהתקרבוני עליו ביקורת בעיקר לי: כאן הפליה לטפרי (שהכרתי מספר שכתבתי עליו ביקורת בעיקר מפני שדורותיו נזכרה בו על וספר בו על המתבואה ב"ניירות אריים"). כשעשיתי את אותה דרך חזרה, בתום הביקור, אלי כבר למדתי לקרוא שלטים באוקראינית, או אולי היתה זו פולנית, אך זכור לי בבידור השלט: "דורותיו", שמו של מחנה-הריכוז שהכרתי מ"מפת השואה", וגם: "קטן-קלוב" (ריכוז: מקום רצח המונים).

[119]

לא ללכת אליו הבימה. וייס אדם הגון, יוכל לעזור. לקחת שטרוט קטנים, אפילו דולרים בודדים. ורשמתי עוד כמה מספרי טלפון שנתנו לי. את האינפורמציה המפורטת והדי-מפחידה הזו ריכזתי בשקיות מיוחדות, ולא נפרדתי ממנה כל המסע הארוך והמייגע מתל-אביב לוארשה (טיסת לילה), ומשם ללוב, ומשם לדורותיו, שאליה הגענו בערב שלמחרת ליל היציאה. ולמרות שהתגלתה כלא יעילה ברובה, לא נפרדתי ממנה גם כל הדרך חזרה.

אינפורמציה: אם יכול היה להיות משהו שיתמצת את הדרך הכבד-ארוכה שעשיתי עד כה כדי "לדעת", לדעת כל מה שאפשר, כל פרט הכי שולי, הרי כאן הגיע המאבק לשיא, וההצלחה – בכל-זאת אקראי לה כך – היתה כואבת לבלי מלים. "דיסאפורמציה", מלה פופולרית בימינו, קיבלה כאן מובן מעולם אחר, מעבר לתרבות, לשכל, לאנושיות. חוסר קומוניקציה, ביטוי שכבר נשחק במקומותינו, הצטלל כאן לשורשי מוכנו, ביטא את תמצית החיים במקום המקלל, האבוד, ואת תמצית החוויה שעברתי כמי שסוף-סוף הגיעה, והדרכים הסתברו כמשוכשות וכמפרכות בכל צורה אפשרית ובלתי-אפשרית. מזור-גליציה היתה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית עד מלחמת העולם הראשונה, ואני התמצתי להבין מתוך ספרי היסטוריה שגוללו בראשי-פרקים את תולדות מלחמות העולם, לאן זזו הגבולות באזור, ולא הבנתי: אם פולין לא היתה אז כלל ישות מדינית, מה בכל-זאת היתה פולין של הריי? אבי נולד בשנת 1907 באימפריה האוסטרו-הונגרית, ורק מגיל אחת-עשרה הפך ל"פולני". אחרי מלחמת העולם הראשונה (או היו הורי בצד של "האויב"), נכללה כבר מזור-גליציה בפולין, וממזרח נתקפה על-ידי ברית-המועצות שלאחר המהפכה. אף פעם לא שמעתי מהורי שלמעשה כונה האזור שלהם במזור-גליציה "אוקראינה הפולנית", מפני שמתישנה, מתי בעצם, היו אלה אדמותיה של אוקראינה. אבל היום, שאוקראינה השתחררה מברית-המועצות המפורקת, היא מניפה דגל פטריאטי קנאי גם ב"אוקראינה הפולנית", כאילו תמיד היתה בתחומה. סיפור על סיפור, קושי על קושי: בין המלחמות גרו שם פולנים אוקראינים ויהודים. לא, אינני מסוגלת ללמוד ולהבין את ההיסטוריה של האזור לאשורה. במלחמת העולם השנייה סופח תחילה האזור על-ידי הרוסים, ואחר כך נכבש על-ידי הגרמנים, ושם חזר ונכבש על-ידי הרוסים ונשאר

[118]

"בסקיד". דומה ל"בסנדנדאלסגאר" והאם קשור? כן, "בסקיד" התגלה לי כשמו של אחד מהרי הטאטרה שבדרום האזור, ועכשיו, ממש עכשיו אני בודקת ומגלה שלמתה"ריכוז קראו על שמו – "פסקנדנדאלסגאר" ולא "פסקנדנדאלסגאר", כמו שטעיתי לחשוב עד הרגע הזה ממש, וכרור גם למה: קנדס – ילדים. צלצול מוכר, והמלה מתבלבלת. אבל "בסקיד" לא התאים. (לחשוב שכמעט גרתי במלון ששמו כשם מחנה העבודה שבו היו הורי בדרוהוביץ.)

בדירה שרומן מצא לנו בבירסלב שום דבר לא פועל, ולמגע יד הכל מתפרדר. בירסלב רחוקה מדרוהוביץ' מרחק של עשרה קילומטרים ונצח של חוסר תקשורת – הטלפון כמעט תמיד מקולקל, והחיוג לשראיר, החוזר וחוזר בעצבנות שכבר מתחילה, נענה בצפצופים חסרי פשר. רומן נחלץ לעזרה: צריך קידומת. לא, הוא אינו יודע מהי, אולי אמו יודעת. אמו יודעת: 8244. קידומת של ארבע ספרות לעיר הצמודה. אבל הטלפון עדיין אינו מגיב, ורומן כבר חוזר לביתו. וביתנים, כיוון שאין מים (לאט-לאט התברר שתמיד אין מים, כלומר, רק שעתים בבוקר, שהיו בין דרוהוביץ' לבירסלב תמיד לא תקין, שאין מחבורה סבירה לדרך של עשרת הקילומטרים שמפרידים בין מקום מגורי למקום שאלין כיוונתי את כל מאמציי), וכיוון שלא ישנו יומיים, אין ברה אלא ללכת לישון. בהרגשה הקשה מנשוא, שבאתי לשווא.

למורי סבל וחשדנות, מוטב תמיד להעלים אינפורמציה, ולומר חצאי דברים, לטשטש, להרגיע כביכול במקום שבו נדרש להעמיד דברים על דיוקם (מעין גרסה סובייטית של ה"היה בסדר" הישראלי), איש מדידנו האוקראינים אינו מדבר ברוח. רומן אהב לדבר על הצורך ב"קונקרטיות" (את המלה הזאת, לפחות, לא היה עלי לתרגם כראש מפולנית-אוקראינית לפולנית-מהבית וממנה לעברית), ולפעמים הוא יודע להיות "קונקרטני". אבל לא בהתחלה, וגם אחרי שהתידדנו לא תמיד. "כן, אם תרצי לבקר בלכוב, אקח אותך. (אבל מיד ברור לי שמאה ושמונה הקילומטרים המפרידים בינינו ובין לכוב, בדרכים ההרסות וברכב חסר השם, הם מכצע בלתי אפשרי.) כן, ודאי שאני מכיר את דרוהוביץ', אראה לך מה שתרגי. זו הרי העיר הסמוכה, ואני מכיר אותה כל חי". (אבל מיד מתברר שאינו יודע אפילו את שמות הרחובות, ואחרי-כך מתברר שגם תושבי דרוהוביץ' אינם

אבל בדרך לשם, רק כשהתקרבו החלו שמות מוכרים לצבצב מבצע לערפל שעטף את המראות, הדרכים, המקומות. אידה ויטסק, שצירפו אותי אליהם למסע, כיוונו את פעמיהם לבירסלב, ולא לדרוהוביץ'. התברר שמוצאם משם, מהעיר הסמוכה, ועל דרוהוביץ' לא ידעו כמעט דבר. התכוננו לגור במלון בעיריית הנופש טרוסקוביץ', הממוקמת בקרבת דרוהוביץ' בכיוון אחד, ובירסלב בכיוון האחר, ולשם עשינו עכשיו את דרכנו ב"סמוחת" שבו אסף אותנו רומן, מפרם הפולני-אוקראיני של אידה ויטסק. אבל אני השתוקקתי לראות כבר את דרוהוביץ': "שוב, נעבור דרך דרוהוביץ', ומשם נמשיך לטרוסקוביץ'", נענו לבקשתי. ועברנו.

בתים קטנים ישנים, חצרות, כמעט כפר: זה היה המראה הראשון. חוסר התמצאות מוחלט. מימי לא סיירתי בשום מקום בלי מפה. האם אנחנו קורבים לרחוב שש'קביצה? לרחוב וויטובסקה גן? לא ברור. ופחאום יוסק: "הנה מגרש הכדורגל של בית"ר", מתלהב מכל מה שקשור לכדורגל, היה פעם כדורגלן. ולי זהו המפגש הראשון: במגרש הכדורגל הזה שיתק אבי, נבחרת בית"ר, דרוהוביץ' של שנות השלושים ("אבי היה המדריך של אמי בבית"ר וכך הכיר"). רומן מבקש למלא מקצת ממשאלות ומסיע אותנו ל"בית-הכנסת היהודי". בדלת הנעולה של הבניין העצום והמתפורר תחוב פתק: המפתחות אצל מר וייט, טלפון 20812. זה יכול להועיל ("שי' פשידה"), אמרתי לעצמי את המלים שהפכו לאחד מסמלי הנטייה והעמקתי את המספר לפנקס הקטן האדום. וכך קיבלתי את המדריך היהודי שלי לדרוהוביץ', זה שכינתי בלבי "היהודי האחרון".

"שי' פשידה", זה יוכל להועיל, אולי יהיה שימושי, כדאי לשמור: שקית ניילון, בטריות משומשות, בקבוק פלסטיק ריק מהארץ. כמה מהר מסתגלת התודעה לתנאים שלא מהעולם המוכר. "שי' פשידה" – מספר הטלפון של מר וייט אכן הוכיח את עצמו כמועיל, כיותר ממועיל. האיש הזקן, כבד-השמיעה, לבוש בחום בחליפה נושנה שעל דשה אותות של הצבא הסובייטי (גויס וכך ניצל), על ראשו מגבעת ניילון לבנה ותחת זרועו תיק משרדי, סימן להיותו אדם עסוק וחיוני, היה המלחה שלי, והמעט שנודע לי – מפיו נודע לי.

בטרוסקוביץ', "עירית המרצאות המפורסמת בכל אירופה", כדברי תושבי המקום הגאים, חשכנו לגור במלון חדש ששמו

כשחזר, סיפרה ריטה בשמץ בקורת, הרתינו סיפוריהם הקשים את בני המשפחה האחרים שרצו לעלות. כשאבי סיים את למודיו וחזר מלכות לדרהובצה, ודאי פתח משרד ועבד במקצועו כעורך-דן, ודאי כבר לא התגורר עם הוריו. מתי הכיר את אמי. היכן התגורר עד שנישאו בי"מן הרוסים? היכן התגוררו הורי אחרי שנישאו, עד הכיבוש הגרמני, שאז גורשו לגטו. נשאר לי ציון-דרך אחד, וויטובסקה גורה, שהאקוארינים מבטאים "הנקה", רחוב ארוך מה עוד: אבי למד בגימנסיה (המלה הפולנית מחליפה לגמרי את החוצה את כל העיר. האם אמרה ריטה שזה היה ליד תחנת הרכבת? מה עוד: אבי למד בגימנסיה נוספות בדורהוביץ' באותו זמן? סלבה נקל. האם היו גימנסיות נוספות בדורהוביץ' באותו זמן? חייבת להכירה את הגימנסיה ברחוב זילונה. מהפיסות האלה אני חייבת להרכיב איזו תמונה.

"ודאי יש כאן מוטיבציה", אני מנסה להסב את המלה האנגלית למעין פולנית. "אולי שם אפשר לשאול על הכתובות." המלה הבינלאומית כלל אינה מוכרת כאן. אבל איכשהו מגיעים ל"רטוש", גלגול רך וילדותי ("רטוש") זה אבא בפולנית, וכך, אחרי כל השנים עדיין אמי ואני מכונות בנינו את אבי, של המלה הגרמנית שלמדת בינתיים: ראטהאוס. אולי אפשר לשאול ברטוש? "ודאי" של רומן, והגמגום המתחמק של וייס נחמכים בחוכי במהרה ל"כמובן שלא". בעיר שאי-אפשר לקנות בה בקבוק מימ, עיר שכרטיסי המוזיאון שלה הם פיסות נייר עם מחיר ככתב-יד, איזו תקווה יכולה להיות למצוא משהו ברטוש?

אבל "הרחוב של אבא" היה רחוק מכדי ללכת אליו עם וייס הקשיש. ירדנו מדירתו וחצונו את הכביש ל"חיתוכנסת. האם זוהי ה"נילקה סינקלגה" שנאמר לי שהוא אחד מבתי-הכנסת העתיקים והגדולים שבצ'לצה? אבל בפולנית כיתוכנסת אינו "סינקלגה" אלא "פון-ניצף", וגם כל סוג כנסייה, על-פי דת או אולי על-פי הגזע, נקרא בשם אחד, לרוב לא מוכר (יורד-ניצף, האם זה מהשורש "ניצף", להאמין?). ו"סינקלגה" (מלשון "סיקשר" באנגלית) לא נשמע מוכר לא כאן וגם לא ברומניה, כאן זה "צמנטש" "זידובסקי" צמנטש, וברומניה, אחרי שציינתי צלבים זרועים במקובץ הבינו

[123]

מכירים את השמות, שהתחלפו שוב ושוב.) הכל יהיה בסדר. "אן, בנוסח פולני-רוסי, "פולביל-פולביל", בהגייה אטית ומתגלגלת, שפירשה: שום דבר לא בסדר, ואין מה להגרש מה.) למחרת בבוקר, רק אחרי שיחה עם המרכזנית, הצליח רומן לקשר אותי עם שראייך, שלא היה בעיר, ואחר-כך עם "היהודי האחרון", ואף נטל מיי את השפופרת, שלחוכה ניסיתי לצעוק בפולנית, להסביר לאיש החירש, ששפתו כבר מומן אינה פולנית, מי אני. ובאקוארינים שקטה של מקומיים שמבינים זה את זה קבע לנו פגישה "בעוד חצי שעה". ואז – וגם האוויר הצלול וקול פכפוף הנחל הסמור שהגיעו מהחלון שפתחתי במאמץ תרמו לשיפור – הדברים כבר החלי להיראות מעט יותר אפשריים.

כשרומן הטיע אותי אל וייס, דרך רחוב בוריסלבסקה (וכרתי מהספר על רחובות דרהוביץ') העתיקה אותו ואת רחוב סקופורסקה, המוביל לסקופור, ואת רחוב טרסקובניץקה המוביל לטרסקוביץ ואת רחוב סקופורסקה המוביל לסטרק, והגענו לרחוב "לש" אוקראינאי שבו הוא מתגורר, ועלינו במדרגות הרעועות, ונכנסנו לקישון המצטנן, כבר כרעתי מעומס הציפייה והפחד. האיש הקטן והרצוען, "סגן ראש הקהילה היהודית", נעשה למוקד שבו התרכזה ציפייה של שנים.

הוא רצה מאוד להראות לי את פועליו – תמונות שבהן הצטלם עם באי הכנס על ברוננו שולץ, תעודות ומסמכים מהימים ששירת בצבא הרוסי. פתאום הראה לי משהו מוכר בעברית: זיהיתי את ספר הזכרון לדרהוביץ' וכוריסלב שנת במגדתי במעטפה חומה עד שחזר ל"יד ושם", כלי שהעזתי לקרוא בו. חבל, "ש" פשידה" אילו קראתי בו לפני בואי. אבל עכשיו אין זמן. לצאת. לצאת כבר.

דרהוביץ' הייתה העיר של הורו, בעיקר של אמי, כי אבי לא הספיק לספר לי על חייו, ואילו היא דיברה על ה"פשידה" (הימים שלפני המלחמה, והרי כל אחד יודע באיזו מלחמה מדובר). אני אוספת את פירווי הידע: הוריו של אבי גרו, לפי דברי ריטה, "אם היא זוכרת היטב", ברחוב וויטובסקה גורה, וכספר "דרהוביץ' העתיקה", אחרי פענוח אות-אמת, גיליתי אותו, הרחוב קיים עדיין בשמו. להוריו של אבי הייתה מכולת קטנה (אמו ניהלה אותה), וריטה סיפרה שניסו לעלות לארץ בשנות העשרים אבל לא החזיקו מעמד.

[122]

אידה ויוסק מוידדים עם משפחתו של רומן: אביו של רומן התעלה כשראה את יוסק, שכנו מלפני המלחמה, בביקורו הראשון בבורסלב. האב מת בינתיים, ורומן מלווה את היהודים החוזרים לכפר בערים וקר מאזן מעט את תקציבו האפסי. הוא קיבל אותנו בשדה-התעופה של לובע עם זר-פרחים ובגינונים של משרת: "פאצי אידה, האם תוכל פרושה פאצי להיכנס לסמוחדזי? הפאצי, מפורכסת ולבשה כהתאם, אינה כוחלת בגינונים. זה מגיע לה. סוף-סוף "האקארניס" שנאו יהודים מאז ומתמיד. אידה ושני הוריה עברו את כל המלחמה בבורסלב; האב, שעבד בקידוחי נפט, נחשב לעובד חיוני וזכה לאה א' על שרוללן. ברע של קרבה סיפרה אידה איך ברתה באחת האקציות ובכלל לא חשבה על אמה, האם היא חיה או מתה. הילדה בת העשר נאלצה לדאוג רק לעצמה. ונראה שעדיין היא מייסרת את עצמה על כך. אביה דאג להם ל"קאריוקדה", וכמה פעמים העביר אותם מאקארניני אחד לאחר; כל זמן שהותנו נסתה אידה לחיות את הבית שבו הסתתרה שנתיים, אבל לא הצליחה לאתר את האנשים שהחביאו אותה, גם אחרי שלושה ביקורים בבורסלב. על משפחתו של רומן היא מוכנה לומר ש"הם בסדר", אבל מבחינתה, ש"לאקארניס לא יהיה יותר טוב ממה שעכשיו". קשה לי להזהרת אתה.

לא, כלל אינני פוחדת לחזור לכאן כיהודייה; אני פוחדת להראות תירמ, לנקר עיניים במצלמה, בתיק העור, בוקט ג'נס. טוב שהבאתי בגדים פשוטים ונעילים שחורות וקצת בליוית, ולא את נעלי הספורט הלבנות שהיו מסגירות אותי מיד, וממילא לא התאימו לחלוטין להליכה ברחובות חטרי המדרכות, בשבילי יער ברוניצה, בין הקוצים והאבנים בביתי-דקברות היהודי. כשרומן אמר לי: היהודים תמיד היו עשירים, התגוננתי מיד. האם אמ'אבי, שהיתה לה חנות מכולת קטנה, היתה "עשירה"? כן, ענה, מכולת זה כבר עסק. ולא יכולתי לתרץ את העובדה שלמשפחת אמ'אבי היה בית בן שלוש קומות ומחסן לניסור עצים בתחתיתו, זו כמה "עשירים" היו, שמונה ילדים ובקושי מים וחשמל. לא יכולתי כי באותו בוקר רומן ראה את הבית, המקורף והישן, אבל ככל-זאת בית.

את הבית שאמי רשמה ביד רועדת את כתובתו, "שש'קביצה 29", חטפתי לעצמי בכוח ונחישות שנינים. קוביה, שמשפחתו חלקה עם

[125]

אותי: אה, פרידהוף! וכאקארניני? מחסומי השפות, הבלבולים, הדמיון בצליל בין מלים שכלל אין קשר ביניהן. הבו'ניצה: ענקית, בכלל לא נקלטת בתצלום בכל ממדיה, הפאר לשעבר עדיין ניכר מבעד לקירות המתקלפים. צילמתי גם את וייס המלים לא חדלו להדהד באוזני. עכברון אפור עם אוזניים גדולות וחרישות, "סגן ראש הקהילה היהודית כדרהוביץ", המונה היום ארבע מאות איש ממשפחות מעורבות. כשפתח לי את הדלת במפתח האישי שלי (כמה גאה היה) ועלינו במדרגות הרעועות לקומה השנייה, משם נשקף האולם שלמטה, אולם ריק והרום, נמקדוב נראתה התקרה שמעלינו עם פיתוחיה, היתה זו הפעם הראשונה שגורוני נשנק. עד עכשיו רק דאגתי להגיע סוף-סוף, ואולי לא אני. ועכשיו אני בתוך הבו'ניצה, אולי פה נישאו הורי, "אולי בביתם הפרטי", אומר וייס, אבל כך או אחרת בודאי ביקרו כאן בילדותם, והוריהם, שהיו דתיים ממש, ודאי התפללו באולם הזה, שעדיין היה אז מואר ומלא.

כשירדנו הוביל אותי וייס לחדר צדדי, "חדר לימוד תורה". לא שהייתי מעוניינת. אבל הוא הסב את תשומת-לבי לכך שהחורבן – זכריות פזורות על כל עבר, ודלת עקורה מונחת על השוואן – אינו החורבן הרגיל שבכל מקום כאן. על הדלת, באדום, היה מצויר מגן-דוד מעוקם בתוך עיגול, ולידו, באדום: שָׁקֵנָה. כלומר: היהודים הם השטן. וכל זה נעשה שם לא מזמן.

האם האנטישמיות המקומית, או ועכשיו, נוגעת לי? האם אני חשה כאן כ"יהודייה נרדפת"? התשובה הפשוטה היא לא. בשבילי "האקארניני" הוא מי שהציל את הורי. בשבילי דרהוביץ היא מקום שטוב היה לחיות בו, המקום היחיד שבו היו לאמי חיים. ככל שאשמע ואקרא על המשטרה האקארנינית שביצעה את הרצח במקום הגרמנים – הרגשתי אינה משתנה. אפילו בביתי-דקברות היהודי, שנהרס ושיכונים נבנו עליו, ובחלקה ששרדה, המגודרת בחומות, רועות פרות בעשב, אפילו שם לא קישרתי את המראה ל"אנטישמיות של האקארנינים, יימח שם", כפי שחזרו ואמרו אידה ויוסק. הם, שחוזרים וכאים לעיר ילדותם בורסלב, כדי להראות שהיהודים בכל-זאת ניצחו.

[124]

השונות לבתי "מי שאולי יודעים", יהודייה מסמבור, שהגיעה הננה אחרי המלחמה. כוס מים מהכרז (האם שתיתי מים נגיעים ליד צ'רנוביל?) פולנית של פולנים, וסיפור על שכנה האוקראיני, שהחבא אותה בביתו בסמבור, אחרי שאיבדה את כל משפחתה, ונטלה רצון חיים, התנערה לקולו של הגרמני הצעיר שקרא לעברה: הסתתרי! וברחה למחבוא, ושם מצא אותה השכן, שהפך אחרי כך לבעלה, ואמר לה: "אף רגע לא תישארי כאן!" (בנקודה הזאת עברה האשה לדבר אוקראינית), ומאז ועד סוף המלחמה לא מש מלמה. "ואפילו לא דואגים להקים מצבה על קברו", היא קובלת, ואני מתנבט לעורר בידי ושם, "רשמית את כתובתה ומבטיחה לברר. הסיפור (הסתרנו יהודים במלחמה) חזר על עצמו בהמשך מספר פעמים. האם להאמין? ובתה, שהתלבשה בינתיים, נעמה אך חסרת סבלנות כלפי האם הרטננית, דוקא זכרה: שבמספר 33 היה בקומת הקרקע טארטאק, כך בילדותה. זהו, אכן, הבית. והקיר שמאחור באמת היה עשוי לבנים אדומות.

האשה הצעירה ליוותה אותנו למספר 9, כן, היא זוכרת את המרתף, היא וחבריה היו משחקים בו כשהיו ילדים, הוא חלק בינתיים לכמה יחידות, אבל אז, כשישחקו בו אחרי המלחמה, היה משטח אחד, רצוף, ולא, היא לא ידעה שבמלחמה, במשך כשנתיים, התגורר בבית זוג פולני שהסתיר במרתף הזה שלושים ותשעה יהודים. את פתחי המרתף, סביב-סביב לבית כולו, אפשר היה לראות מייד כשעברנו שם בדרך למספר 29. עכשיו הקפתי את הבית, ויחד עם וייס הקשיש, שהתעקש בג'נטלמניות פולנית ללוות אותי גם לשם, נכנסתי פנימה למרתף.

לא נמור מקומת אדם, על-כל-פנים לא מקומתי. האם היו בו שני מפלסי דרגשים? עדיין, אחרי כל מה שסופר לי, לא מצטיירת לי ממש תמונה. הרי הן דיברו על "למעלה" ו"למטה", כאילו הספיק הגובה, פחות משני מטרים, לאזורי קיום נפרדים עד כדי כך שזוגות יכולו להתחתן "למטה", בעוד כולם יושבים "למעלה", על דרגשים מגוללי המצעים (הן השתמשו במלה מיוחדת לציון התכילה המגוללת). הפתח שהוביל מן המרתף אל המטבח שוב אינו קיים – והוגו הצעיר שהכניס אותנו לדירתו ("אנחנו גרים כאן זמן קצר"), לא הבין במה מדובר. סלבה חשבה שכשבתקור בדרהוביץ' אחרי חמישים

משפחת אמי את אותו "פודבוק" (רק כשהגיעתי לחצר המשוחפת הבנתי מהו "פודבוק"), נתן לי הוראות רבות, מהן שימושיות. אבל רק לאחר שחזר ונוף כי: "חנה'לן, פוכיל'פוכיל", אני הוא מי שמדבר כאן, תשחקי ילדה קטנה וטיפשה, "ענה לי על שאלתי החוררת: אבל איך אוכל להבחין בין הבית שלך לבית של אמא, אם שניהם מספר 29? צ'ג'לי, אמר, הבית של אמך עשוי מצגלי, ולא אמר לי שהמספר השתנה, ואני הבנתי שמדובר במשהו אדום, אולי רעפים. אבל אלה לא היו רעפים, "צ'ג'לי" פירושו לבנים אדומות.

כשעברתי עם וייס דרך הריג'ק, כיכר העיר הישנה והיפה, עם הרטוש' הגדול והמכוצר שבמרכזו ורכיכתיה הכנסייה, ומיד היינו בתחילת ששקביצה, ותכף עברנו ליד מספר 9, הבית של המרתף, ואני מיהרת אל מספר 29, התעקשתי: "זה הבית, מספר 29, אמא אמרה לי וגם קובה אישר." צילמתי וצילמתי איזה בית עם רעפים אדומים (והרי קובה אמר "צג'לי"), ולא האמנתי לאיש, פחות מכל לורייס החירש והזקן, שחזר ואמר שזה בית חדש, "פודבוק", כלומר "מאחרי המלחמה", ושהוא זוכר ש"טארטאק", באוקראינית מנסרת עצים (ולא בית-חרושת לעצים, כמו שתמיד קראתי לו, מה זה בכלל "בית-חרושת לעצים"), היה במקום אחר, סמוך, שאותו אינו מזהה כרגע.

כשווייס הצביע על בית לבן ומקולף, בן שלוש קומות, מספרו 33, ולידו בקתה קטנה שיכלה להיות הבית של קובה, היססתי מעט ופמאום ראיתי משהו מוכר: המדרגות המוכילות מצד הבית אל הקומה השנייה, עם מעקה הברזל, שעלהן עמדו, זה מעל זה, אחיה של אמי ואולי גם היא, כאחת התמונות שנמצאה יחד עם תמונות המשפחה אצל בת-דודתי. התמונה של הצעירים עליו-המראה בתנחות שוככות וכבגדים אלגנטיים, התייצבה מול עיני למראה המדרגות של מספר 33. והתחלתי להשתכנע. (בטעות: בתמונה הזו לא היו מדרגות ולא היה מעקה.) "והיכן היה הטארטאק?" וייס לא זכר. אשה אחת הפנתה אותנו לאחור, וזו הפנתה אותנו ל"יהודייה", מתברר שבסמוך גרה יהודיה, ואולי היא יודעת משהו.

מן החצר האחורית התפרץ אלינו כלב שמירה, ובעקבותיו יצאה אשה צעירה לכושה למחצה. בתה של היהודייה. מתוך הדירה הוזחלה אשה סתורת-שיער ומעוכה משינה, מראה שחזר בהמשך כנסינות

להיכנס, כי אישי מהדיירים לא היה בבית. היו מכניסים אותי, לא נתקלתי אף פעם בסירוב מהסוג שהייתי לו. עם האנשים הדלים האלה לא הרגשתי "יהודייה", לא העליתי בדעתי שיש מה לפחד. למרות שרומן אמר לי ש"יהודים היו תמיד העשירים ואנחנו היינו תמיד עניים".

ברחוב ששקביצה עומד בניין שפעם הייתה בו גימנסיה "פלאט", כנראה גימנסיה פרטית יהודית. האם שם למדה אמי? בתזקזקונים וצעירי האחים למדו בגימנסיה. כשהלכו לשם בחורף, היה התק נופל מידיהם הקפואות (משום-מה נחרט בוכרונן הפרט הזה). אבל האם למדה בגימנסיה הזאת? סלבה אמרה לי שהלמדה בגימנסיה שברחוב ששקביצה. אבל אחריים אמרו לי שהגימנסיה היהודית התלפה מקומות באותן שנים. האם להקדיש תמונה בפילים ההולך ואוזל, ודאי לא אשיג כאן אחר, לכניין חסר התואר? צילמתי. אבל לפני ימים אחדים, כשביקרתי את אמי, עם זכרונה המתעפרל, אמרה שהגימנסיה שלה הייתה ברחוב ש'בֶּצֶקָה. די, בשבילי "הגימנסיה של אמא", וכך רשמתי כאלבום התמונות, היא גימנסיה בלאט שכרוב שקביצה.

הדרך אל ששקביצה עברה כ"מלי רינק", השוק הקטן, או בלשון של היום, ה"באזאר". חלפתי עם וייס במהירות והצלחתי להסיט את עיני מהדוכנים העלובים, בקבוקי משה המבטלים בשמש החמה, כמה חבילות שוקולד נמסות, פה כיכרות לחם חשופות, שם כמה בוננות, והרבה בגדים משומשים. על דוכן אחד היו אפילו תרופות מגובבות, פתוחות (רומן סיפר שהצליח להשיג לשכנה עררית תרופה "לעצבים" כאחד הדוכנים, וזו עלתה 750,000, כמחצית הפנסיה החודשית בת עשרה הדולרים של החולה). הסתתי את עיני גם מהאנשים המרדמים, המסמורטסים, נשים עם שקיות ניילון (שנכנסו כדוכנים) במקום תיקים, ונאלצתי לעצור את נשימתי בגלל הצחנה הגוראה. לרונתי, כשחזרנו מששקביצה הלכנו בדרך אחרת, ומצאנו את עצמנו בלשי" אוקראיני בלי לעבור דרך הבאזאר. אבל אחרי יומיים, כשחזרתי פילם למצלמה במקום זה שנשרף בעיר ברוצ'ה, נאלצתי לחזור לשם, ושוטטתי, מפחדת, בין הדוכנים ומוכריהם שנענו במבטים אטומים ובמיניות כחף. "פילם?" חשבו שהתכוונתי לבתי-קולנוע. אה, פלונקה, אמרו בהקלה אחרי שהגדמתי בפניהם תנועת צילום, חושפת את המוחבאת בתק. לא, אין כאן

שנה וחבוא לבית, תיכנס ותאמר: הרי זה היה גם הבית שלי. אבל היום הכל קבור תחת מכבשי ההיסטוריה.

אבל מה זה בתצר? וייס מפנה את תשומת-לבי למשהו מזור, מצבת אבן שנחקק עליה ת.ג.ב.ה., ובגרמנית: לינה שור לבית לאוטרבאר, היקרה שבאמהות, מילדיך הנואבים. כך, בלי תאריך. בתצר הבית מונחת לה אבן חסרת משמעות. אפילו סלבה, כשטילפנתי אליה לזורזעלב אחרי שחזרתי, לא ידעה מה פשר הדבר: "נקבר שם גבר, היהודי מהדירה הסמוכה, אבל לא ידוע לי על אשה".

אבל אתמול, כשחזרתי ודיפדפתי באלבום הגדול על ברונו שולץ שקניתי בווארשה, פתאום נתקלתי בשם מוכר: ארתור לאוטרבאר, פובליציסט, סופר ומבקר אמנות, חתום על מכתב שנשלח לברונו שולץ מהעיר לבוב. ועוד נתקלתי ב"לאוטרבאר" בדפים מתוך פנקס-הקהילה. משפחה מדרהוביץ'. מי מכיר מי יודע. תמונה של מצבה באלבום התמונות הפרטי שלי, מצבה של אשה וזה שמתה בדרהוביץ' בנסיכות לא ידועות, ומי יגלה עפרה.

המבנה של הבית: בקומה שמעל המרתף גרו סלבה ואיזידור וולדאשנסקי. באותה קומה גרה גם היהודיה המתחזה (ינירות אריס"), זו שברחה כשבעלה מת ועזבה לאנוחות את גופתו. גם המשד של הגרמנים, כלומר, המשד של בית-המלאכה שוולדאשנסקי ניהל בשביל הגרמנים, היה באותה קומה. ומי שגר בקומה השנייה היה, כנראה, "הגרמני" שנהג להכות את אהובתו וגם סיפק לסלבה דגמלוח כשהייתה בהריון. נשים בהריון אוהבות דברים כאלה, אמר לה. הוא היה בעצם אדם טוב, היא אמרה לי.

ושוב: למטה במרתף היו מוחבאים יהודים. בקומה הראשונה, בחזית, היה המשרד. באותה קומה, מאחורי הבית, בניסה שבה נכנסתי אני, שם הייתה דירת הזוג וולדאשנסקי. והיכן שהוא באותה קומה היה גם החדר של היהודייה המתחזה. כל אלה היו מעל למרתף. ובקומה השנייה היה הגרמני. האם הבנתי סוף-סוף? למה זה כל כך חשוב?

אחרי יומיים, כשחזרתי לבית של אמי, היו בתצר שתי נשים לבשות בסניפים ולראשן מטפחות, ואוזנים ותחלה וכלב. אהבתי את מה שראיתי אז. כן, הן אמרו, בקומה הראשונה היה טארטאק, ועכשיו היא משמשת למגורים, וכבית גרות שלוש משפחות. לא יכולתי

משהו מהחן המינורי שראיתי בתמונות שכספר על דרורהוביץ' העתיקה, שהיתה פעם עירם של הוריי? כשהחזיתי לשם, כעבור יומיים, ויצאתי עם וייס לכבוש מחוזות נוספים, כבר הייתי מאוהבת: מבעד למראות ההווה, נשקף אלי המקום של העבר, מלבב, צנוע ומהודר בדרכו המיושנת. כבישים מרצפים מימי האימפריה האוסטרית-הונגרית, כנסייה מהמאה התשע-עשרה ("דרורהוביץ") היא עיר בת אלה שנים"), עשויה כולה קורות עץ ש"איז כהן אף מסמר אחד", הכיכר הגדולה בשדרות מיצקביץ' – הרחוב הראשי של פעם – הגנים, ובעיקר העצים: עצי פרמון, עצי אגוז, עצי "לישיניה", עצים ועוד עצים. שמותיהם, שעברו הסבה מאוקראינית לפולנית וממנה לעברית, לא תמיד הגיעו ליעדם. למשל, לבנה: לבנה-הכסף מהספרות הרוסית, ואפילו מטיפורו של יעקב שטיינברג, איך הם אמורים להראות? (בטרנסקריפציה הראה לי רומן עץ נמר, דומה לאשתי, שנקרא "...סֶפֶןֶהֶה". "סרפנה" פירושו בפולנית "כסוף", אבל זה לא היה לבנה. שם, בטרנסקריפציה, טרח מישוהו פעם והצמיד לכמה מהעצים שלטים עם שמות, לא באוקראינית, אלא בלטינית. לא פיענחתי שמות רבים, אך יצאתי עם שלל של "אלון", הלווא הוא בפולנית "ולפ", ואת עצי האשוח הרבים קל היה לזהות, הרי אלה פשוט "עצי הג'המולה").

בתי דרורהוביץ', חלקם-בתי עץ צווייסי, שיושנם אינו מעלים לגמרי את יפי גגותיהם המשולשים ומרפסותיהם המגולפות, מוקפים לרוב בגינות קטנות, כותיות. כנסיסה לגינות הכתים, במהלך חיפושיו, רכנו מעלי עצי תפוח ואגס ושיזפים, וכלי משיים קטפתי לי פה ושם איזה פרי, או אפילו הרמתי מהקרקע, ונעצתי בו את שולי כאלו זה מנהגי מאז ומתמיד, עירונית שכמוני, לנגוס בפרי לא-לי בגינות של "גויים". בחירות-נפח גלחמתי על זיהוי גידולי הגינה – הרקות המוכרים כל-כך, ובעיקר על זיהוי גרגירי-היער (אוכמנונית? דומדמנית?). "הפוז'מק" וה"בול'מק", וה"אוז'ני", עדיין אינני יודעת מה הוא מה בעברית, או אפילו בפולנית, העיקר שראיתי את כולם, הן במקום גידולם – בשולי הדרך קטף לי רומן משהו שנראה כמו תותם זעירים – והן כמרכולת בשווקים, שם הצענו למכירה בתוך כלי פלסטיק קטנים קוז'אכול. ואפילו ממש במטבח דירתנו, המוהיס-המוניח שאידה קנתה בתאוה ולכסוף לא הצלחנו לאכול (רק

[131]

פלונקה (כמה שפות, באיזו שפה זה "פלונקה", מתבלבל לי כל הזמן עם "פלוטקה", בפולנית – רכילות, או משהו כזה.) לני לֶצֶנְטוֹס, אולי שם תשיגי.

בצנטוס, הלווא הוא האזור שמסביב לכיכר העיר, עברתי מחנות לחנות. מכרו שם ספרים משומשים, ושום זכר לגליזת דואר, למפה, לספר תמונות. בבית שנבנה פֶּמְקוֹם בית-הולדתו של ברונו שולץ (כך אמר לי וייס: שום שלט לא היה שם), מצאתי חנות לצורכי צילום, שבה מכרו גם בקבוקי "אפטר-שייב" וחומרי ניקוי. "בית-החורשת לא עובד, המתקלקל", אי-אפשר להשיג "פלונקה" בדרורהוביץ'. מקולקל לא עובד. הפסיק לעבוד. אלה מלות המפתח באוקראינית, ארץ שלשונותיה התערבבו, ארץ ש"פולין" וזה לה לחלוטין.

רק לאחר שמצאתי את ששקביצה 29 התחלתי להתרחות מעט, לפניכן רק רציתי להגיע, רק פחדתי שלא אצליח. עכשיו נתקפתי רצון לשוטט קצת לבד, לעכל את מה שראיתי. אבל לשם כך הייתי צריכה לקחת סיכון, במונחים מקומיים: לחזור בכוחות עצמי לדירה בבוריסלב, הווה אומר – לשאול אנשים ברחוב ("לא לדבר עם אף אחד"), לסמוך על אינפורמציה, לסמוך על נהג מונית, אם תמצא לי. בריק, שם יש תחנת מוניות – תילצתי מווייס את האינפורמציה – עברתי מדוכן לדוכן, פה מוכרים רק לחם ושם רק שוקולד, אבל לתחנת המוניות לא היה דוכן. "תחנת המוניות" היתה חבורת גברים רעשנית על ספסל, ונכנסתי למונית בליויזי המפוקפק של בחור צהוב-שער ודובר פולנית שוטפת. בדרך, מפל-מלים המופנה אל התיירת הפולנייה ממוצא צרפתי (כך החליט ואני לא תיקנתי), חמד את דיבורו בתנועות ידיים לרוב, כשהסתמך על הלא-מוגדר שלל מיטלטל כמעט בכוחות עצמו. אבל הגעתי לבוריסלב בשלום, ובתחושת נצחון של ממש שמתי פעמי לקניות. לחם, שאין נייר לקטפו בחנות אחת (אי-אפשר לזהות מבחוח מהי בכלל חנות, כי אין חלונות ראווה, כנראה מפתח שוד), בחנות אחת גוש חמאה שחתך מהר צהוב וענקי (200,000, סכום אימתני) ובקבוק חלב. עכשיו יש לנו אוכל בדירה, וזה טוב, כי בעיר פשוט אי-אפשר לאכול.

עכשיו, שהעניינים הקיומיים החלו להסתדר קצת, וכבר הרגשתי ככת המקום, ערוכה היטב לתנאים, וגם האנשים כבר לא כל-כך מפחדים, התחלתי לצפות לביקור הבא בדרורהוביץ'. האם נותר בה

[130]

תפוחי-אדמה, ומה לא, זהו בעצם מעין מקור לאגירת מזון לחורף. ורומן הוציא לכבודנו צננחת של שימורי תותים, והוסיף לשולחן. לבקשתי לקח אותי רומן לטויל קצר – ממש מעבר לבית יש גשרון רעוע על פני נחל קטן וברקע יער – וכדרך חזרה הצביע שוב על פירות וצמחים וגם על בית גדול למדי, "זה היה בית דודתו של יוסק לפני המלחמה". הכל ביחד, הכל מעורבב.

עוד בשדה-התעופה בישר לנו רומן, ציפורני שחרות מימים של חוסר מים, ש"מחר הוא משא את בתי", אבל "מה זה משנה, טויל פשיסקו ידגה". בחתונה האוקראינית שנפלת אליה היישר מהבקרור הראשון בדרוהוביץ, כל האנשים שהיו שם התערבבו בעיני, הדור, הבן-דוד, הילדים הקטנים, קרובי משפחה אחרים שלא ברור מהי קרבתם, וכולם הקיפו אותי, מציצים ארוכים עמוסים בתכשילים שהכינו אינטימיות מביכה. שולחנות ארוכים עמוסים בתכשילים המזילולי הסבתות האמהות, מישו המוצג כ"סטרן-ש'צ'ק", שפירשו המזילולי בפולני "קשיש", ורק במאמץ הבנתי שזה מעין "סנדק" או "שושבין", ואולי טעיתי, כי בדפי פנקס הקהילה נחתתי לשיר את שיריהם בהקשר אחר. אבל כשהאנשים האלה התחילו לשיר את שיריהם הנפלאים, שני קולות של מקהלה טבעית, חסרת מאמץ, לגברים קולות אופיאיים, והשירים, במפתיע, דומים לעמים לזמירות יהודיות, ופתאום לשיי-עם ישראליים, פתאום השתנו לעיני, ואיוז שמחה, איוז קולות וטבעיות בריקודים, ואלס וטנגו, ממש חן של אצילים. טקס-הנישואין התקיים בכנייה כבר בשעה שתיים, שעות לפני שהגעתי, וההגיגה המשיכה שעות אחרי שפרשתי, עד חמש לפנות בוקר. הם קראו לחגיגה "סֶלֶה", ועוד כמה "סֶלֶה" כאלה התקיימו כאן בימי שהותנו המעטים. כוסיות וודקה נשתו לרוב, מונפות חמיד בצוותא, ולמרות מצב-ירוחי המתחלפים, הצטרפתי להרמות הכוסית. הרי גם אני אהבתי וודקה. הלכנור, הריחות, הדביקות, כל אלה היו כלא היו כשהאנשים האלה שרו ורקדו.

למחרת נסענו לבית-הקברות היהודי. בית-הקברות הישן, הגדול, נחרש ועליו עומדים שיכונים. אבל מישו אמר לי ש"יש עוד משהו", ולכן נאלצתי לפנות לקולגור ("אל תיחני לו כלום", נחתי לו נסֶקפה וסבון), והלה התחמק מתשובה, למה לחת אינפורמציה בחנם, ונאלצנו לקחת אותו אתנו, "מדריך" כפוי. בתוך שטח מוקף חומה

[133]

קצת, בשמנת וסוכר), וגם כמילוי בתוך ה"פֶּרְלֶזֶ" של אמו של רומן, והכל רשמתי בקפידה בימן-המסע, עם עוד מרשמים ממטבחיה הפולני-המוכר של אמו האוקראינית של רומן. (סלט כרוב בחומץ וסוכר, "ג'יפֶקו", הלוא הן פטריות בשמנת, מרק עגבניות עם אורז, "זנפה קוֹטוֹפֶּלֶאנֶה", הלוא הוא מרק תפוחי-אדמה, ו"מִיֶּרְזֶה", שם שחרר אלי מנכחי הנשייה: פעם היתה אמי מכינה לי סלט מלפפונים חמצמץ-מתקתק וחשבתי ששמו המוזר, מיסר-ייסורים, הוא פרי דמיוני המתעתע, עד ששמעתי אותו מפי אמו של רומן כשהגישה אותה לשולחן הערור במיטב הכלים, ואפילו סכין, מוצר כל ייראה כאן, ומפיו, היו עליי.)

בבירסלב, קטנה וכפרית יותר מדרוהוביץ, די היה לפסוע כמה צעדים ממקום מגורינו בשיכון מתפורר בצנטרם שעל ה"פֶּרְלֶזֶ" (גשר, פעם זרם שם הנהל זרימה אמיתית, וזה היה באמת מרכז העיר, עם מלון מפואר וטיילת, כך אידה ויוסק), פנימה מהדרך הראשית, וכבר היינו כבתוך כפר: הבקתות הקטנות והמתפרקות אינן נוחות ביותר למגורים, אבל החצרות הנלבבות, בוריסלב כולה היא כפר פולני, יכולתי לשבת על מדרגה לפני החצר ולהתבונן בגידולי הגינה, המוכרים בלי שם.

אמו של רומן, אניה, נרשאת על כתפיה משפחה המורכבת מבנים ומאחיינים, שאבהם היה כנראה, יהודי (בתחילה הוצגו בפני כאחיו של רומן, וגם בהמשך לא עמדתי על טיב הקשרים המסובכים שביניהם, כאן נקראים כולם "בני-דודים" ו"דודים") והיא האבן השואבת והבסיס לכולם. שם, בביתה הקטן של אניה, מלנסנת העיניים ושמנמנת הפנים, השופעת אימהיות וארציות, היתה תמצית הכפריות.

מה לא היה כאן: כלב קשור בחצר וחמולה ג'ינג'ית שפלת-דחם, ועצי פרי למיניהם – כוכדנו בתפוחי-עץ קטנטנים ובשיזפים, ורומן אף הוסיף מלפפונים עבי-כרס שכמותם לא ראיתי, ואחר-כך, בטבעיות, גולל שטיח ופתח את מכסה המרתף, ה"פֶּרְלֶזֶ" (כשבילי כל הזמן המקום שבו החבא הורי במלחמה, וכל הזמן שמעתי כאן סיפורים על "פייכניצה" ויהודים), ואני ירדתי אחר לראות. ובפנים, חלל קטן ומצופף, עמדו צנצנות-צנצנות של ריכות וריקות כבושים ולפתני פירות ווישניאק ("הכל מכינים לחורף") וערמות של

[132]

שם הריחה ריח שרוף. עד ששמעה זאת גם מפי מבקר אחר, חשבה שהיא מדמינת. דם אחיד צועק אלך מתוך האדמה? חמישים שנה, ועדין ספוג הריח באדמה? איני יודעת. אידה הביאה משם צנצנת עם אפר, הביחה לישראל. היא יודעת, מה שאני איני יודעת, מי מקרובה נספה שם.

אודה ויוסק יודעים היכן בדיוק נספו בני משפחותיהם. עוד בארץ, כשיוסק התם דיבר על הצורך לטפל בקברים של הוריו, תהיתי אף זכו להיקבר, חשבתני שאולי מתו עוד לפני המלחמה. בבוריסלב התברר לי שהוא מכנה "הקבר של" את קברי האחים המפורים בכל אזור בוריסלב. "זה הקבר של אחי", הינו שם, ואל הקבר של הוריו לא נלוויתי אולי. יוסק היה בן שבע-עשרה במלחמה, ומכל משפחתו נותרו רק הוא ואחד מאחיו. צעיר וחזק, כדורגלן כמעט-מקצועי, שרד במחתנות-עבודה וריכוז שונים. בבוריסלב כבר ביקר שלוש פעמים, בכל פעם מחגלה קבר אחר שצריך לתחוק: להחזיר למקומם את עמודי המתכת המעוטרים בכוכבים, הנעקרים ביד אלמונית, לעקור את העשבים החורים ותוקפים את המקום ואין מנוש. המראה חזר על עצמו: שני האנשים הכבדים, פשוטי מחשבה ולא פעם אטומים, מסתערים בידיהם על העשבים, מנסים, ולו רק לזמן קצר, להשיב למקום את כבודו.

באחד הקברים שליד בוריסלב מראה לנו רומן ניצד הסתיר ברוכ-עורמה את הכוכבים שנגעקרו בין עצי היער. במקום אחר ראיתי גליעד קטן שהקם במקום שבו "חיו והתפללו יהודים", כך נכתב בידיש ומשום-מה בצרפתית. פעם היה שם בית-כנסת, ועכשיו הילכו לתומם ברוזים ותמנגולות ליד המצבה. בעליהם הם דרי הבתים הקטנים, מוקפים בעצי פרי אופייניים, בתים שממש בקרבם עמד בית-הכנסת. וגם אשה וקנה ולראשה מטפחת נראתה מגבה מרחוק. מראה אידילי, מראה של פעם, ורק בית-הכנסת אינו. הונצח בתצלום וגם יוסה ל"הגדלה".

בדרהוביץ' עצמה לא הייתה אלא האנדרטה שכניכר העיר, הקמה ליד קיר אבן ישן, שריד מבית שעמד שם, שלידו "יורו באנשים בשנים 1941-1944". את קבריהם האחרים בעיר ברוניצה גילו לא מזמן; מאז עדיין ממשיכים ובונים עליהם מצבות ענקיות, רק כמה מהן הצליחתי לראות במעבה היער הגדול, ושם קראתי: "כאן נרצחו בזמן המרמנים

נגלו לעינינו תחילה מצבות חדשות, ביתובים ברוסית ("כאן לא תמצא, אלה יהודים שאחרי המלחמה"), עד שהגענו למצבות הישנות, ביתובים בעברית, בפולנית, בגרמנית, שנות העשרים והשלושים. אבי-אבי, שלום, ואם-אמי, אסתר, אולי קבורים כאן. הבאתי נרות-נשמה (לא הייתי חושבת על כך, בורה בענייני יהדות שכמותי, לולא אמר לי קובה, "שימי נר בשמי על הקבר הקטן ביותר ביער ברוניצה, אל תדאגי, אשלם לך מיליון שקלים"). אבל לא האמנתי באמת שאמצא.

ולא מצאתי. שרוטת רגלים בוסתני כנוץ וכקוצים, עוד ועוד מצבות הפוכות ושבורות, אבל אפשר לקרוא את הכיתובים, וכולם שמות של גברים. והנשימה עד מהרה הכניתי שיש חלקה נוספת, וקלוגלר, המדריך המחכה לשכור הדל, אינו יודע, או אינו מוצא לנחוק לומר. "למה הוא אינו 'קונקרטנה'?" ממלמל רומן בזפת, "איזה מין יהודי הוא?" אבל גם בחלקת הנשים לא מצאתי את "הסבתא", ונרות-הנשמה הונחו במקום אקראי, וצולמו למזכרת.

גם ביער ברוניצה, עשרה קילומטרים מדרהוביץ', השארת נרות-נשמה. "מקום קדוש", אמר מיכאל, "מקום שבכל פעם שבאים צריך לחזור אליו", אמרה אידה. ביער ברוניצה נרצחו ונקברו בקברות-אחים ענקיים כ-12,000 מיהודי דרהוביץ' הסביבה: מתוך 19,500 היהודים שחיו בעיר, שמהם שרדו כ-500, וככללם שלושים ותשעה היהודים שמשפחת וולש-אנסקי הסתירה בשש-קביצה⁹.

אחרים נרצחו כך סתם ברחובות, ורכים השמדו במחנה בליץ (שעכשיו הוא בתחום פולין). בבליץ נספו כ-600,000 יהודים, זה היה מתנה-השמדה וגמרו שם מהר את המלאכה, כנראה במשאיות-גז, שקדמו לעידן ההשמדה המשוכללת יותר בתא-הגזים. אבל המחנה חוסל על-ידי הגרמנים עצמם כבר בשנת 1943, ולא נותר לו זכר. ולכן, מפני ש"אין מה לראות שם", זה אינו מקום עלייה לרגל ותיירות מחנות. בבליץ נספו יותר יהודים מאשר ברוח המחנה, האחרים, כן, גם כאן יש מחרות, אבל מה זה מעניין לראות אדמה, אולי איזו אנדרטה קטנה, אין מה לצלם, ונראה שלא היה מי שידאג אפילו להנצחה סמלית, כמו זו שבטברקלינקה. אף פעם לא רציתי "לבקר במחנה", רעיון שנראה לי מבטית ותפלצתי, אבל בבליץ רציתי. אבל לא יכולנו להגיע אליו, לפולין. אידה סיפרה שכביקורה

ורפילים עם כל התמונות היקרות של בית אמי וזית המתכבא וזית-הקברית היהודי – נשרף.

לכן, למחרת, חטפתי להם את רומן, שיסייע אותי לכל המקומות שכבר הייתי בהם, לצלם מחדש. וכשחזרתי אמו ליער ברוניצה, "רק כדי לצלם", ולמצעה כדי לשהות שם עוד רגע, קיצרתי את הביקור, שאין זמן שיקיף אותו. אבל הדבר המפתיע, הגואל, היה שהנרות עדיין דלקו. כמעט כולם. מישוה – הרי גרות-נשמה דולקים רק עשירים וארבע שעות – הדליק אותם לאחר שכב, ועכשיו הם דולקים, כמעט במלוא שלהבתם.

חזרנו גם לבית-הקברות היהודי, אבל הנר שהנחתי אחריו כבה. והנה אני יושבת לנח ולאגור כוח, ודוקא על העשב שצימחה אדמת בית-הקברות, על הקברים שמתחני, ופרות רועות לא הרחק. ואני אוכלת כרך, וכותבת ביומן-המסע, ומשוחחת עם רומן, האם הוא באמת מבין ללכי או רק מתאים את עצמו לגבירה החדשה.

בבית-הקברות היהודי, דוקא שם, מצאתי רגע של מנוחה בתוך השטף האדיר של הרשמים, המחמ, החפשיים, דלית טפוח ה"אנופומציה". זה היה אחרי הסיכוב השני עם וייס, שהשתדל ללמדני בינה כמורה-דרך ללמוד (לא מעניין אותי ברונז שולץ, מעניין אותי אבל אני לא רציתי ללמוד (לא מעניין אותי ברונז שולץ, מעניין אותי אם הגמנסיה שבה למד היתה היחידה בדרהוביץ' באותן שנים, כי אז אדע שבה למד אבי). עכשיו הצלחתי לגנוב לי פיסת זמן מאוורר, והלאה למשימות: נר-הנשמה כבה אך נשאר במקומו (במקום שבו כל דבר, שימושי ולא-שימושי, נעקר ממקומו, הרי זה פלא). ורק צריך להדליק מחדש את הנר שכבה.

נסעתי עם רומן גם ל"יוטובסקה גורה", "הרחוב של אבא". ריטה אמרה שהרחוב סמוך לתחנת הרכבת, מישוהו אמר לי שיש בדרהוביץ' שתי תחנות, ורומן טען שהרחוב אינו סמוך לאף אחת מהן. וככל-זאת נסענו, לפי בקשתי, לתחנת-הרכבת הישנה, הגדולה. תחנת הרכבת הגדולה ממוקמת בבניין ישן עם פיתוחים מפותחים, ואפשר היה לקנות שם גלידה. מכאן אפשר לנסוע לבוריסלב, אומר רומן, כמו אינו מבין מה אני מתפשת כאן, מנסה לחרום אינופומציה. אתה יודע למה אני כאן, אמרתי לו בגרון חנוק. מכאן הסיעו את היהודים למחנות ("אבא הוריד את אחי מהרכבת", אבא הוריד את

[137]

יהודים מדרהוביץ' והסביבה, לזכר משפחת... בנה את האנדרטה...". אל השם האחד שצוין שם הוסיף מישוהו, כנראה עוד אחד מבני האנדרטה, ציון של כמה שמות נוספים מבני משפחתו. גם כאן יש בעלי זכויות. אבל אני אינני יודעת אפילו את שמות כל מי שנספו מהשפחת אמי וממשפחת אבי, וודאי שלא את נסיבות מותם ומקום קבורתם. כן, הצלתי מפיו של קובה, בכל-זאת היה שכנה של משפחת אמי, ש"מלצ'ה" לא התחתנה, וחנה התחתנה עם מולדבאואר, ורוז'ה התחתנה עם צוקרברג. "וכך זכיתי בכמה שמות.

במעבה היער לא יכולתי להימנע מלשתף את רומן, "גרי" שנראה לי קשוב, במרי לבי, על הרשימה הארוכה כל-כך שאפילו לא היתה נכנסת ללוח שעל הגלעד. מרי לבי על כך שלי אפילו אין שמות.

כשנסענו ליער ראיתי לפני דרך ארוכה וישרה, חדגונית, עצים ועצים לשני צדיה. זו בהחלט נראתה "הדרך האחרונה". חלפנו על-פני פסל לוחם כסגנון הסובייטי הרווח כאן, ולא היה לידו שילוט. הפסל שימש כציון הכניסה ליער. לא רחוק מהכביש, גם לא קרוב מדי, לשם לקחו אותם וירר בהם. כבר שייכללו את הישיטה, נעצתי ברומן, כבר לא כל אחד וקברו, כבר כרו לפני-כן קבר גדול, משיחה, שנוקרא היום בפיו "קבר-אחים". מצבות ענק, לפחות לא דורכים על הקברים עצמם, כמו במקום שהיינו בו לפני-כן, ואודה אמרה, שמי לך לתולדות באדמה, אלה הקברים, ואני נבהלתי כשרגלי דרכו על מה שנראה לי תולדות.

עצמתי ליד מצבה מרוחקת מעט, מוקפת עצים דקיקים וגבוהים מאוד, לא רואים את השמים, ממש חשוד עכשיו כיום. ושקט מוחלט. דממת מוות. את נרות-הנשמה, שעליהם שמתי מדבקות עם שמות שתי המשפחות, בלועזית ובעברית, וגם צירפתי את הנר "של קובה", הנחתי על כמה מצבות שונות. האם יחזיקו מעמד ולא יכבה?

היינו שם זמן קצר מאוד ("בכל-זאת כבר ביקרנו כאן כמה פעמים, חבל על הזמן", כך יוסק), ואני מיהרתי, טרופת חרשים, לא פילסתי לי דרך בין הענפים ונשרטתי עד זוכ דם. (ופתאום, בלב כל זה, קרא לי רומן כדי להראות לי "איד צומחת פטרייה, ממש מתוך גזע העץ"). זירזו אותי יותר מדי: "חוז' אניה", בואי אניה, שם יקר ללב בפי האנשים הלא-זכונים, בואי כבר, אין זמן. וברוב חפזוני, וברוב התגרשותי, פתחתי בתשכת היער את המצלמה במקום שאסור,

[136]

באדרדטוט. אבל את מי זה באמת מעניין. "אתם, היהודים, עוורים זה לזה, ואילו אנחנו, האוקראינים, כשאנחנו רואים שלשכן רע רק מאחלים שהיה לו עוד יותר רע," כך רומן ברגש של גיליילב (ואלי לא). וכלם מתפשטים אד לברוח מכאן, לפחות למצוא עבודה בארץ אחרת לזמן קצר, לא חשוב כמה, העיקר לחזור עם קצת כסף. אלי בשראלי? אולי יוכל להסתעיב בכך שאמן, אניה, "הסתירה יהודי בזמן המלחמה"? ובעצם, מי הכיר את מהגרי היהודים, את שפתם ואת שיריהם, אם לא אביר הפולני של רומן? כך חשבתי לי, מלאה רצון טוב לעזור למברי החדש, ה"גוי" המאיר לי פנים.

אמן, כך סיפר, היתה ילדה, חיה עם אמה ודודתה, והן הסתתרו במרתף שלהן יהודי. הילדה שימשה לעתים כשליחה בין יהודים מסתתרים, ובעל בת־הקולנוע לשעבר הכסית לה, "חמודה, אם נינצל, תוכלי לראות בחינם כמה סרטים שתרצי." אחרי המלחמה הודדה התחתנה עם היהודי המוסתר, ורומן ביקר אצלם באמריקה עם אמן. רומן סיפר זאת כבדרך־אגב, ומי־פעם גם הצביע על בית זה או אחר שבו גר לפני המלחמה "קסלר" או "ייס", שמות של יהודים, כאילו בוטריסלב שומרת עד היום את כל היהודיה.

האם הוא דובר אמת? האם אינו מכין את משמעות דבריו? נכר יותר ערמומיות, בתנתי את גרסתו לעומת זו של אמן, אותה השיתה לי במטבח, באמתחת קצרה של לבד. רומן דייק, והתברר גם שאותה דודה רבת־הרפתקאות היתה נשואה ליהודי גם לפני המלחמה, אלא שהלה נעלם. "סיפור רומנטי, סיפור אהבה יפה," אמרתי לרומן, כמו שבעצם אמרתי גם לבתה של היהודייה מסמבור על הנסיבות שבהן הכירו אביר ואמה.

אבל כולם כאן, איכשהו, קשורים ליהודים: החבורה המשונה שהתקבצה בביתו של "רופא השיניים" (בעצם טכנאי בלי מכשירים ואמצעי היגיינה אלמנטריים), הורכבה מ"היהודייה", גברת מבוגרת בעלת פנים סלכיות מובהקות, שלא הננתי מדוע, בעצם, כונתה כך; אשתו של "רופא השיניים" היא באמת יהודייה, שנפדה מבעלה וכבר היתה בארץ, ובתה, שהכניח לכבודנו ארוחה מפוארת, מבקשת גם היא לעלות, אלא שלא נראה שבו־זוגה, בחור דרווה־ביצי, כבד, יאות לבוא אמה לישראל; וגם קריש'ה, אשה חמה ומלאת־חיים, ידידת משפחה, היא מעין יהודייה: אמנם אינה יודעת אם אביר נחשב

אחיו מהרכבת). בצילום האחד שצילמתי שם נראית מסילה, קרונות ישנים ופריצוף בגדול של אדם מקרי, מה הוא קשור בכלל. ועל השלט כתוב באוקראינית: דרוגוביץ. די, אני לא רוצה דרוגוביץ' אוקראינית, שאין בה זכר ליהודים. נלך. לא, לא אכלתי גלדה, אני לא אוהבת גלדה. נסענו ל"וויטובסקה גורה", "הגורה", בשפה המשונה, שכולה אמות־קריאה בלי עיצורים כמעט, הרחוב שבאמת נמצא סמוך לתחנת הרכבת הגדולה.

האשה הזקנה ("גרה כאן מגיל שש"), גיחכה מעט כששאלנו אותה על אשה בשם שרה, בעלת מכולת מהזמנים שלפני המלחמה. "שרה קראו לכולן," אמרה, ואת שם המשפחה אינה זוכרת. לא, יהודים כבר אין ברחוב, "לקחו הרי את כולם," המשיכה וגיחכה בפה חסר שיניים. הכלב נבח וחשף שיניים באינם, וכבית הסמור גערה זקנה אחרת בצעקות רמות בנערים שהשתובבו בתצורה. רומן אמר שאין לו סבלנות ל"גלופוט", זיבול־מוח (הו כמה מוכרת המלה בפולנית), ואני הסכמתי איתו בהקלה. הרחוב הארוך מאוד, אין סכרי למצוא כאן מיקום מדויק (רומן: אל תוותר), צולם בנקודה מקרית: בתי עץ ישנים ומתפוררים, גגות משולשים, מרפסות מגולפות לתפארת, "רחוב של יהודים," כמו שמדמינים בתודעה שאין לה על מה להסתמך.

אבל כשחזרתי לארץ, וניסיתי לדוב את זכרונה ההולך ומתעפרל של אמן, היא לא זכרה את וויטובסקה גורה אלא דווקא את "בֶּדְנֶאָקְהָה". די, בשיבילי זה הרחוב. זה "הרחוב של אבא", וכך גם כתבתי ליד תמונת הרחוב באלבום המסודר אחרי הנסיעה.

כסמחוד הישן, תחשבת דרור לאחר הזמן שנחטף ומוצה לא רע, מגלגלים שיחה. רומן שונא את ה"נציזנאליסטים", כולם מושחתים עכשין, כשהשלטון בידיהם, חלק מהמאפיה השולטת כאן בפל. כששאלתי: כאן אנשים על העצמאות החדשה, נענית בלי יוצא־מחלל ברובלים: בימי הסובייטים אפשר היה, תארי לעצמך, לקנות בכך וכך רובלים מזון לשבוע, ועכשין, עכשין עשרה דולר הם משכורת של פנסיונר. "עצמאות", "חופש", "התרבות האוקראינית", אלה מושגים נעזרי תוכן לגבי אנשים שאין להם מה לאכול. אמנם, כל הסביבה מלאה פסלים המנציחים את הסופר הלאומי, איזוא פרנקו (כמלרע). וככלל, "אוקראינה ואוקראינה", כשירים, כמוזאון.

התאכזבות. כגטו צרינו רחובות שאף אחד מהם לא היה מוכר לי, וז'פנה כלל לא הוזכר שם. וככל-זאת, לא שיניתי את הכיתוב ההוא, הברור, שרשמתי באלבום התמונות: הגטו ברחוב ז'פנה.

רחוב מיצקביץ' הוא באמת הפה ברחובות העיר, שדרות הערמונים מרהיבות עין, ואין נכר להמולת "אקראינה" שבסביבות הענטרס. פה שקט, ירוק, נקי, אפשר לדמיין את "פולין". אחרי הכיכר עם המבצר הצהיר – כאן טרח וייס להרצות לפני על ההיסטוריה של העיר, נוסדה לפני אלף שנה סביב מכוורת המלח שהתגללה באזור – המכנה ל"גמנסיה שבה לימד ברוננו שולץ", ואני חשבת שזוהי "הגמנסיה ברחוב ז'ילונה" שבה למדה סלבה. אבל בווארשה חזרה פיסת המידע המוצק והתפורר – "די, לא חשוב", התפרצתי בחמה לא מובנת על בעלה הרפה של אולגה, שניסה לסייע רשור שיכש, "זה רחוב ז'ילונה ודי". זה כבר היה סוף המסע, רצוף נסיגות של צירופים והצלבות אנפורמציה אינסופיות. וז'ילנר הטוב, שהעז לערער אפילו על "ששקביצה" (אולי את מתכוונת לשקביץ?) את יודעת, הנריק סנקביץ', ודאי קראת ספרים שלו בלדות) ענתי בתריאות: זה ששקביצה ואל תנסה לחקו. וסנקביץ', ודאי שקראתי (מי לא זוכר את "בישימון ובערבה"), אבל זה לא שייך.

הגמנסיה הוצגה לפני עליי וייס כ"מוזיאון של ברוננו שולץ", עניין מועט יש לי בסופר החשוב, ורק כשנכנסנו, לאחר שנאלצנו לתור אחרי המנהל ולקבל את הסכמתו, הבנתי איכשהו שהמסדרונות האלה, המדרגות האלה, המראה הנשקף מהחלון, הם אולי מחזות ההתבגרות של אבי.

וייס סתב וסתב ל"פוסט" של שולץ, מה זה, האם אין מלה מוכנת יותר לפסל, למה לא אמר לפחות "פרוטוקול", הרי כסוף זה כל מה שמצאנו משולץ במוזיאון. השומרת שעל המפתחות הפנתה אותנו בארצון אל המנהל, והלה הסכים ברוב חשיבות שתפתח בפנינו את ה"מוזיאון" – כל-כולו חדר קטן בקומה השלישית של מה שהיה הוא "אינסטיטוט פדגוגי" (האם הכוונה לסמינר למורים), ואני עדיין לא יודעת מהו אותו "פוסט", חשבתי משום-מה שזהו שולחן הכתיבה של שולץ, ושאלתי אמצא שם תצולמים מהתקופה, התנפלתי מיד על ערמה של ספרים שתיעדו את תולדות המוסד, מנצרת מעלי את וייס

במלחמה ליהודי ואיד בעצם ניצל (היא יודעת רק משהו על "הצאה הורסית"), אבל שם משפחתה, "איריס", הוא לדברי הכל, שם משפחה יהודי מובהק, ושם אביו, "שקין", הוא למעשה ישעיהו.

ואייזיק: מדוע דחה יהודי, משרידי היהודים בבוריסל, מחור ומתמחה אל סטיריאוטיפ של יהודי, אפילו השם "אייזיק" מצלצל כאן כל-כך לא מתאים, מדכא. אבל בתו, מה היא אשמה, נולדה לאב יהודי ולאם אוקראינית, וקפסד ה"א-אפשר לדעת" לא רשמו אותה על שם אביה. ועכשיו, כשהיא רוצה לעלות לארץ, בגלל בתה ("תלמידה מוכשרת במתמטיקה"), היא אינה רשומה כיהודייה. "זמזמב כר בנייתם", מסכמים אידה ויוסק, "הרי א-אפשר לדעת." שתי הנשים היו עצובות כל-כך, רק חודש קודם-לכן מת הבעל (יטבע פתאום, כנראה התקף-לב) ורק כן שלושים ושבע היה. פגשתי אותן ב"נפלה" שנערך לכבוד סיום ביקורנו, וחוץ ירד גשם כבד ועצוב.

כשביל מה באתי לכאן: מה חיפשתי ומה מצאתי. לא מצאתי זכר לחיים שחי כאן אבי, איש צעיר, ודאי מהודר, שייך ל"אלטה", כדברי קובה. היכן בתי-הקפה שבהם ישב, המקומות שבהם נפגש עם חברי מבתי'ר, משרד עורכי-הדף שבו עבד, הדירות שבה התגורר. היכן שחקן שחקט והיכן גלש סקי (פרטים שדלתי במאמץ מאמי כשחזרתי, ופתאום, בוכרונה המבולבל, טענה שלמד בקרקוב, ואני נצמדתי לפרט הבטות – כתוב בספר – שלמד בלוב) איד נראו אז הרחובות האלה, מיצקביץ' ושקביץ' וז'ילנר שבהם ודאי טייל. מי מכיר מי יודע. מחר מאד ויחזרתי.

חיפשתי את אבי ברחובות שנראו לי ישנים, "פשיד'ז'נה", כמו סלנה וז'פנה. בז'פנה 16 התגורר אביה של אידה בילדותו ולדו סבו – האם זהו סב משותף, ואם כך גם אבי התגורר בז'פנה? אינני מצליחה לארגן בראשי את קשרי המשפחה, כמה גם זה מבולבל. ז'פנה הוא רחוב עם בתים ישנים ויפים, בייחוד הבית הפנתי לצנטרס, הבית עם הצריח ש"כולם מצלמים" לדברי וייס, וגם אני צלמתי. כשבאתי לכאן שוב עם וייס, מאבדת כיוון בעיר הקטנה – פתאום שוב ז'פנה – הפתעתי לשמוע ש"כאן היה הגטו". צלמתי שורת בתים קטנים ועלובים למראה, באמת מתאים ל"גטו". אבל כשחזרתי לארץ, וחפשתי בפנסקס-הקהילות את הרחובות המוכרים,

היהודים שתיו פה לפני המלחמה ומפולין ככלותה לא נשאר כאן זכר, ולי רוצים להראות חיות.

בדורותהביני' אין ולא היו יהודים. ודי לי בדורותהביני' אוקראיני. האם עוד ימצא לי הכוח להמשיך לחפשי? למשל, בארכיון שבכוכב, שעל קיומו נודע לי רק בסיים המסע המתיש, המתסכל, בעיר שמרשא לא היה סיכוי למצוא בה פיסת תיעוד?

עדיין אני מחכה לתשובה מהביתור מבוריסלב, המטפל בענייני היהודים משם – גם זה נודע לי במקרה, כסוף שהותי שם, מפי רומן, שקבע לי פגישה ולקח אותי ל"משרד", שם חזרתי ורשמתי את הפרטים המוכרים, שם אבי ושמות הורי, ושאר האינפורמציה המעטה, שאלי תסיע. "מחר הוא נוסע לארכיון בלוב, ודאי ימצא שם משה", אלה היו מלותיו האחרונות של רומן בשדה התעופה בלוב, לשם הסיע אותנו בבוקר האחרון, הגשום, בוקר עצוב. ואני עדיין מתכה. הדואר מאוקראינה עוכד לאט, אם בכלל. האם ישמך החוט הדק, המור, המחבר אותי לאוקראינה, משפחת שופה מהעיר בוריסלב, משפחה אוקראינית מרוחה שנריימה בשבילי פולין של הורי.

כל אותו שבוע קראו לי אנה, שם ילדות נשכח, "חוזי", אנה, "לא נעים, אבל גם "אניצקי", נעים כל-כך. הפולנית חזרה אלי בטבעיות שלא תאמן, אפילו מצאתי את עצמי חושבת בפולנית, חולמת בפולנית. בווארשה פנתה אלי ברחוב אשה: מה השעה? וענתי לה בלי לחשוב, כאילו אני בארץ, "ש'ש' פו'ש'ש'ש'". עשר ועשרה. אלי בשביל זה היה כדאי לבוא, בשביל הפולנית, בשביל לחזור להיות "אנה" לשכרע, שנמשך כמו נצח ועדיין אינו מרפה.

באלכום התמונות היקר והכבד שקניתי בווארשה, "ז'מיה פולסקה" – "אדמה" בפולנית היא גם "מולדת" ו"ארץ" – באלכום ניסיתי למצוא, ולו מעט, מאותם מראות נלבבים, ישנים, מאותו "יש", כמו באנגלית "קאנטרי", מלה שאין בעברית, ושהרביתי לשמוע מאמי. ג'ה'ש', אמי הייתה אומרת, מספרת על "מחוז לעיר" שלה, וכשבילי זו הייתה מלה בפני עצמה עד שהגעתי לכאן ונכחתי שזה ריבוי של ווס, כפר. בכפרים, מחוז לעיר, הייתה לכך גימה מיוחדת של הזמנים ההם שלפני המלחמה, והנה, כאן, סביבסביב, הייתי בתור ה"יש", והנה הוא כמו ביכורים ההם על המקומות שלפני המלחמה.

[143]

שטען בתוקף ש"כל זה פרוינה". אבל שורות החלמידים והמורים שהציעו אלי מסרוד הספרים אכן צולמו כולם "פרווינה", היו אלה תניכי "האינסטיטוט הפזגוגי" שהוקם כאן במקום הגימנסיה על שם ולדיסלב גיילי, "הגימנסיה שבה לימד שולץ". הכל מתחיל משנת 1945, כבר לא פולין, ומה אני מתפשט במוסד העדיין סובייטי כל-כך, בחדר שבקצהו עומד בודד ולא שייך, ה"פינטס" של ברונו שולץ.

ברונו שולץ נולד בשנת 1892, שום נקודת מפגש עם אבי או עם אמי, וכלל התצלומים הראיתי אותו מצולם בהם עם בני משפחתו ועם ידידיו ועם תלמידים ומורים, ופניו מיוחדות התווים בולטות מיד לעין, לא יכול היה להיות זכר לאנשים שאני מתפשט. בחיפוש הלהוט שלי, בודד וכמעט פראי, אין מקום ל"שולץ". ולמרות זאת, בווארשה קניתי אלכום גדול וכבד על חיי וכתבתי, ובדורותהביני' הסכמתי ללכת אל המקומות שלשמם באים אהביו של הסופר אל העיר הנידחת, וגם אני ראיתי את הבית ברחוב פליראנסקה שבו התגורר (לוחית קטנה באוקראינית, אולי גם בפולנית, "כאן חי הסופר הפולני ברונו שולץ"), ואפילו צילמתי. אבל לא צילמתי את המקום שבו נורה נכח את ברחוב, האם באמת היה זה מול בית היודנראט, האם הבנתי נכון את וייס שהראה לי את הבית וסיפר משהו על נסיונותיו של הסופר להיעזר באנשי היודנראט, לא הבנתי וויתרתי.

עוד נותר לי "המוזיאון של דורותהביני' והסביבה", ושם פסחתי מהר על מוצגים ארכיאולוגיים ומיהרתי לתצלומים המעטים שכמעט לא נראו באפולונית (כאן חוסכים בחשמל, והאור, שהדולק במיוחד לכבודנו, היה אף הוא קלוש): אוקראינים אמיצים שמתו על-מזבח-מולדתם, ולא טרחתי לקרוא איך ומתי. בחדרים האחרים ראיתי מיני תלבושות עממיות וכדים וכלים, כל זה "דורותהביני' והסביבה", ואין כאן יהודים, ואפילו לא פולנים. "ורקת כסף", דאב וייס כשמהרתי לצאת, 40,000 בשביל שנינו, ומילמל משהו באוקראינית באוזני האשה שבקבלה. כשכבר יצאנו, נתפזה אחרינו האשה, בפיה "אינפורמציה" נוספת. "היא אומרת שיש פה 'ז'ה'ש'ש' שבידי עיר לראות", הסביר לי וייס. המלה נשמעה מוכרת, אך רק כשהתחיל וייס לעצב בידי צורות של ציפורים נזכרתי שפירושה "חיות", כלומר, שפסחנו על פותחצי ציפורים ומה עוד, מ"דורותהביני' והסביבה". זוויז'נטה, כמה גרוטסקי, כמה תפלצתי. מ-19,500

[142]

על עטיפת חפיסת השוקולד שקובלתי ממשפחתו של רומן, שוקולד מריר וקשה אבל אינל, מצריפים הרים וביניהם נהר, ושמו של השוקולד, כתוב על העטיפה באוקראינית, הוא "קרפטיס". בצירוף השמן הקטן, נחנן במסגרת מזוהבת ומסולסלת, שקניתי בחנונת בדוהובוקי, נראים ברקע הרים מיוערים, וגם נהר. האם הנחף שבצירוף הוא מכאן, חזרתי ושאלתי את המוכרת. לא בדרך. ובכל זאת, בשבילי הנחף שבצירוף הוא "הקרפטיס". אם אחזור פעם לפולין, זה יהיה לשם, לאתו מחנן נידת, הצטלכות של שלוש ארצות, לא הרחק מהקרפטיס. כי רק זה, ולא זאקופנה, ולא קרקוב, ולא הרי הטאטרה הנישאים, זה בשבילי פולין.

ועוד נסענו לטויל: לטרנסקובייץ, עיירת הנופש המפורסמת. בדרך לטרנסקובייץ עברנו ליד אגם, היפה שראיתי מעודי. מים כמו מראה, קניסוף ופרחים התערבבו בעצים עד למרחקים, ואין נפש חיה. "אי אפשר להתקרב לאגם, את לא רואה, יש כאן גדר, אלה מי שתייה והכניסה אסורה" ("לורים הכניסה אסורה" נכתב על השלט שבתמונת המשפחה). אבל שוב התעקשתי, כאן זה שלי. והיתה דרך אל האגם. השתדלנו רגע קצר ("חץ", אניה, תמיד את רוצה להתעכב בכל מקום). רומן צילם אותי בידי אמונה, והתמונה המוגדלת והמזווגת תלויה על קיר בביתי. "האגם".

טרנסקובייץ היא עיר, ואני רציתי את "הכפריים". אבל טרנסקובייץ אינה עיר ככל הערים. כמו מתוך צ'כוב, מתוך המאה התשע-עשרה, נפלתי אל "עיירת קיט", או אולי "עיירת מרחצאות מרפא", כך קוראים לזה בספרות הרוסית, ומה מאוד הופתעתי למראה הארמון המפואר שבכניסה לרחבה המרכזית. מיד ראיתי אנשים מוצצים באטיות את מי המרפא לסוגיהם השונים מתוך קומקומים קטנים פחוסים, מים שפעם, סיפרה אידה, נשתו בכיתני העץ הקטנטנים בעלי הצורה האנושית, עם גגותיהם המשולשים דמויי הכרע, בתנאים בני יותר ממאה שנה. והיפה מכל: פעם לכל ביתן היה שם – "מרישה", "קשישה" – ושתינו את אחד מסוגי המים. היום שותים את המים בביתן מרכזי גדול, בכל כרז סוג מים שונה, ואיש איש בא עם קומקומו, ולפעמים שותים מכוסות פלסטיק. גם אני לקחתי לי מעט וטעמתי טעם גופרית נורא. הקיטנים כאן הם מרוסיה, משתכנים בסנטוריום לחרוש שלם, ואני מזוהה במראה הדשן, בתור הפנים

ולו רק בשביל זה, למרות שלא גיליתי דבר, לא מצאתי עקבות, לא זכר. ולו רק בשביל זה אחזור, ודווקא למקום המקולל ההוא, מעבר להרי החושך.

במכונית העלובה, דלק לפעמים אין להשיג והתחנונת סגורות ומבוצרות מפחד שוד, נסענו עם רומן אל ה"שש". דרך סכוֹדניצ'ה, שפירשו דרום, וטוסטובניצ'ה, חיבור של סטובניצ'ה וטרנסקובייץ, הרחקנו אל מחוזות ילדותו של יוסק אל הכפר פרנקובניק ("תראי, אניה, כאן היה הבית שלי, לכאן נסענו בחופשות"), דומה לקרופטוניק, דומה לקרופניק, רשמתי לי ביומן המסע כדי שלא אתבלבל.

כל כך רציתי להשתתות בכל מקום, אבל עצרנו רק ליד הגשר שעל נהר הקטרי, בעצם ורם דקיק, אבל היערות שהקיפו אותנו, מעולם לא ראיתי כאלה. מרחוק הצטייר עץ-עץ בחדות, כמו במכחול דקיק, בירקן שאין בצוירים, ירוק אפור, מעט כסוף. רציתי לשבת בתצורה, להשתתות ליד בתי העץ, להתבונן מקרוב בתציר שגדח לערמות מדורגות, אחוזות במעיץ קלשון, לקרוא בשמו של כל עץ וכל גידול ירק, לראות מקרוב את האנשים, את התרנגולות, את הכלבים עלוביהסכר, הקרובים ללב. אבל כל כך מיהרנו, הרי רומן ציף, ורק מפעם לפעם האטנו כדי שאוכל לצלם לרגע, את הכניסה, את השדות, את ערמת החציר שלייד אחד הבתים, שלידה יושב עכשיו בתצולם המוגדל שתלוי בדירתי בחור עירום למחצה, אני זוכרת את נבחת הכלב שעצרה אותי מלהמשיך ולהתקדם, כאילו אני בתוך שלי, בשביל שהוליד אל ביתו.

אבל ליד אחת הגינות עצרנו וירדנו: אלה צמחי שעועית, או אולי אפונה, מטפסים לגובה בפרחים, וזה סלק, וזה כרוב, ומה זה, מוכר כל-כך, הרי זה שמיר, ועצי תפוח, ושזית, והכל טובל בירוק-ירוק. אידה קטפה לי תרמיל שעועית, והאשה שיצאה מהבית שמחה להסביר מה היא מגדלת בגינתה, ואני, סוף-סוף מאושרת, חזרתי למכונתי, והשלמתי עם העזיבה המהירה של "הכפריים". האם כמעט הגענו לקרפטיס? אידה הצביעה לכאן ולשם, כאן הונגריה, כאן רומניה, כאן סלובקיה. לאן את רוצה להמשיך? לחוץ-לארץ? ("אבא רצה לברות לרומניה." האם באמת התקרבו להצטלכות הגבולות שבקרפטיס?)

מחודדים וחיוביים מוררים, מזכרת מטרסקבייץ. והנה גם רומן מגיע וכידו המתנה שהגברת אניה כל־כך רצתה ויסק אמר, אין, לא תשיגי. הקומקומון המקומי, קומקומון המים הפחוס, ועליו כתוב באוקראינית: טרסקבייץ.

ומה עוד נשאר: רומן הכטיח להראת לי אגם שכניה "שווייצרית של בוריסלב", משדל אותי להרפות מהאגם היפה שבדרך לטרסקבייץ. עוד יותר יפה, אמר, אבל זו הייתה רק מעין ברכה שהשתכשכו בה בחרחי הסביבה, והסמוחד חנה בסמך, ליד ערמות אשפה. פרידה מבוריסלב, מדרוהוביץ', מארקראינה, מפולין. התרחקתי לדקות אחדות, נמשכת לירוק הלא־רוק, וכלב ידידותי התלווה אלי בהליכת הכודת, כמו יודע את נפשי. והנה, אפילו "יער" נקרה לי וישבתי בשולי. ישבתי והשקפתי על הנופים הנלבבים, ולכמה דקות, הכלב עדיין אחי, היה כמו שרציתי שיהיה. זהו, פחות או יותר, היה הסוף.

למחרת, בוקר גשום ראשון, שמם אפורים, עשינו את הדרך חזרה ללבוב, לשדה־העופה. עצוב, האם אחזור לכאן, כיצד אחזור לכאן. במטוס הקטן של "לוט", בחזרה לציריליזיצה – פולין נראית עתה כמעוז התרבות האירופית – הכני שהיה עצור כל הימים פרוץ, מוסתר מעין רואה.

ספח עדרף של יום וחצי בווארשה, מקום סטירלי בשבילי, בכלל לא פולין, למרות שכל־כך קל לדבר כאן פולנית והכל מובן, כאילו אני בבית. בלי הרגשת רוממות מיוחדת, וגם ללא הכאב, קוצר־הנשימה של להיות ואי־אפשר לנגוע שהריץ אותי בכוחות לא גשמיים כמעט מעבר למשולשים, שם, בדרוהוביץ'. כאן אני תיירת מישראל, וכמו כולם גם אני מחפשת פה את שרירי החיים היהודיים, את המוֹיֶאוֹנִים, את המקומות היפים המעטים שיש בעיר הזאת, שנחרבה עד היסוד במלחמה.

לאולגה, מכרתי החדשה כאן, סיפור חיים שמספיק לשלושה: יהודית, הרריה הקומוניסטים גורשו מדרוהוביץ' לברית־המועצות בימי הפולנים, ושם נכלא אבתי בבתי הסוהר של סטלין. מתישנה, אחרי שנים של פעילות קומוניסטית בקוחסטון, השתכנה בווארשה. "אני לא יהודית, אני לא רוסית, אני לא פולנית, מה אני בעצמי" ומה היא: נפש אנושית ומוכנת, רחוקה מהפובל־פובל־השיי

[147]

הבולכויסטים, עוד לפני שאני שומעת את שפתם, את "רוסיה" של הספרים, גם מזה טעמתי כאן באופן בלתי־צפוי.

ברחבה המרכזית מחכה צלם לעוברים מזדמנים, לידו כובת גורילה ענקית. ועוד צלם, משוכלל ממש, מביים לנגד עינינו ילדה תמירה ועדינת־תווים, כבר הלביש אותה במעין אדרת ומגעת אדומות עם שולי פרווה, והיא עומדת על רקע כרכרת קרסון, מזכנה ומזומנה ללחיצת המצלמה. צלם־כרכרת מהזמנים שטרם המצלמה הפרטית, שהונצח במצלמת־כיס שלי, תפיץ־חמדה שאין לא לאי.

על ספסל שליד הטיילת ישבנו לנות, הזדמנות להשתחות מעט, לצפות בהרחבה בעוברים ושבים. "מיד רואים מי כאן אוקראיני, אחד כזה בשום אופן אינו רוסי", כך רומן, מצביע על איש מרוט חובש קסמט. לפנינו הילכו להן נשים מדזשנות, גדולות, "רוסיות", בעטרת שער עשויה בנוסח מיושן, פחאום שער סגול, ולאחרת שער כחול, מעין אופנה מעודכנת בנוסח מקומי. וגם להן שקיות ניילון במקום תיקים, זכר יחיד לברית־המועצות בתוך מראות שלא מהמאה הזאת.

רוצה ללכת קצת הלאה, לראות. מה יש כבר לראות, הכל אותו דבר, כך אידה ויסק. אבל שוב הצלחתי לחטוף את שלילי וציאתי עם רומן לטיול קצר בטיילת, עצים ועצים ומתחת לגשר נחלים, ובאמצע כיכר עם פסל של מיצקביץ', זכר פולני בלב "רוסיה". שמות של עצים, של ציפורים, של פרחים – הכל כל־כך חשוב ולא־מושג. הציפורים האלה, שירמן כל־כך צוללה, רומן קרא להן "שִׁצִי־גִלִי", אבל מה זה באנגלית שבאלבום הפולני, ו"עצי אדר" שבמילון העברי, והעצים שראיתי שם במציאות שוב אינם מתקשרים זה לזה.

ברחבה המרכזית התקבעה עכשיו מתחת לסככה חבורה של רוסים, חבורה מקרית, לא מקהלה מאורגנת, והם שרו בדרקות ובקולות נפלאים את השירים ממסי־הלב ההם, אנשים עבים ומגושמים שכל מה שיש להם בתוכם, הגעועועים בעיקר, יוצא החוצה בזמרה הזאת. הייתי נשארת עוד ועוד שם, ליד חבורת השרים בטרסקבייץ, אבל צריך להמשיך. יש עוד "באזאר" של מציאות. אבל מן ההפקר זכיתי בכנסייה, כנסייה אוקראינית יפה, בפנים בדים רקומים וחרוזי זכרית צבעונית וכל הקיש הזה, בעל הגוון המזרחי דווקא. ב"באזאר" מכר סחבות, אבל גם עבודות עץ מקומיות, ויש לי מנורת עץ עם דקדורים

[146]

לאחר שהגתי אותה במספר הטלפון המשונה, שהסתבר כ"קומוניקציה", המלה הפולנית ל"פלאפון". לכן נפגשתי עם אלגה, נפש אנושית שנקרתה על דרכי, האומנם משהו מוכר מהבית, ובעצם לא.

מה קורה לאנשים האלה, כל אחד בדרכו, היא רוצה לעזור אבל רוצה בעיקר לשהות קצת במחיצת "יהודייה מישראל", ובמיוחד מושכת ומושכת ל"זארה רוזנבלוזה", וארשה ההרוסה שאחרי המלחמה, שאחרי ה"אשרבסקי פובליקאציה", ההתקוממות הפולנית של הארמיה קדומה. פתאום גל של פטרויות פולנית, להראות ליהודייה מישראל מה עוללו לזארה. אבל היהודייה מישראל מעוניינת רק בשלל, למשל בתמונות שמלפני המלחמה, במראות היומיום של החיים שהיא יכולה לראות רק בדמיון. חבל שבמדינות זו יש רק פינה קטנה למרד "שלנו", מרד גטו וארשה, שבשכלנו זו "ההתקוממות". ולא, אסור לצלם. ובתערוכת צילומי יהדות פולין של רומן ריינצאק, תערוכה שהוצגה על דרכי ממש בשעותי האחרונות ברוארשה, צילמתי כסתר למרות האיסור. אבל, הכי חשוב, היה אתי נר-נשמה אחרון, ולמרות שפולין "שלי" נותרה שוב בחוף, השארתי אותו ליד ספר האורחים שבכניסה, ועובד הגלריה הבטיח לי להשאיר אותו דליק עד תום התערוכה.

אצל אלגה בבית, באחד השיכונים המרוזים שכל וארשה מלאה בהם, רחוק מעבר לנהר (ויסלה, או ויסטולקה ויסטולה, מסתבר, הוא באנגליה), זימרה ציפור-שיר בכלים בסלון, וכשהוציאו אותה, נהנתה מליטופי בני-הבית והתבוננה בעצמה בעניין בראי. משהו אנושי, חיי-מחמד לאנשים המרוסים, המתגעגעים כנראה למעט חסד. הציפור (קנרית) גם כאן מכשול השפונה, היתה לי נקודת אור אחרונה במסע הקרב לסיומו. אלגה משכה ומשכה אליה הביתה, הבטיחה לי כפיתורי "ציילומים אמיתיים מדרהוקיז", שלא נמצאו, וגם לא ציפיתי שיימצאו. מה שהיא רצתה, בין השאר, הוא ש"יהודייה מישראל" תקח לארצם של היהודים את אלכום היהודייה, שכאן לא יבא תועלת לאיש, אמרה אולגה. לא, אני לא מעוניינת ב"אמנות יהודית", באתי לכאן למצוא משהו אחר. אבל לקחתי. שלא לאכזב. לקחתי את שריד היהדות האחרון שנשאר לאלגה, כבר אבד עליו כלל ואין למי להשאיר, לקחתי אותו למקום שלי, לישראל.

[149]

פשי"דה, מפיטולי הראש הקטן, החששן, לא כדאי להסתבר. רחוקה גם מהצינה הפולנית, מההנשאות שבחיתוך הדיבור, כמה אני מכירה את זה. כמו, למשל, מוכר המוכרות ב"גטו", אולי יפתחו פה בית-קפה, הוא אומר, אי-אפשר בלי בית-קפה לחייהם (המעטים כל-כך הפוקדים את אנדרטת לוחמי הגטאות). "יש דעות שונות", צנה בצינה כשהתחלתי מהרציון, צינה שאין בה רשעות, צינה של אנשים אטומים.

אבל כשישבת ברחבת האנדרטה על ספסל, שם שמעתי נימים אחרות. אנשים יושבים במקום שהיה בו הגטו, ובגיתוכים שכמו מיועדים לשיחה על ה"יד", שוב שנינים חסרות פה ואולי לא, "כמה ילדים שהם ילדי שם בגטו", ו"חברים שכאו לגור כאן אחרי המלחמה חפרו, כך במקרה, ותארו לעצמכם, הם מצאו אוצרות זהב שהם החביאו פה". ומשם מתגלגלת השיחה באופן טבעי לענייני דינמא, כמה עולה זה וכמה זה, וזה חיתן את בתו ולא הזמין, וכמה זה עלה לו. "אנטישמיות". כאן הכותרת מתאמה. והפרצופים האלה, הגסים, חיתוך הדיבור השפל. גם זה "פולין", יש אומרים שזה תמצית פולין. אבל בשבילי זוהי כמין שיחה מזומנת לאזניים יהודיות, לא חכמית שהסטיאטיפים יתממשו בשלמות כזאת.

ויש גם הזוג המשייל כאן, ברחובות הגטו, "בוא נלך דרך זיילונה", סתם זוג מבוגר, נעים-סבר, מטייל להנאתו ברחוב, שכמו רחוב מילקה ורחוב אנילביץ' הוא עוד רחוב. מה יש כאן מהגטו, מה לאנשים האלה ולעבר שלפני חמישים שנה. ובכל זאת, לראות את הבונקר של אנילביץ' בין השיכונים, מכוניות כביש וילדים על אופניים, וברור לגמרי שאיש מהעוברים והשבים אינו יודע היכן רגליו דורכות. ואומשגלפלאץ. כביש ראשי סוער, על ספו מבנה שיש קטן, נכלים.

בדרך חזרה מ"הגטו" עצרתי ליד עם צינים אדומים, כעץ כפתורים, רבים כמזהו ראיתי מאז באתי לכאן. קטפת לי ציץ, אולי אמצא מישהו לשאול, והנה אשה עוברת, גם היא נעימת-סבר, מופרית. באותה תחושת בית פניתי אליה בעיניים שואלות, אבל היא רק אמרה בחיור: אסור לקטוף. "ומה שם העיץ?" שאלתי בלי מורד. היא ענתה ברצון. אבל אינני זוכרת מה ענתה.

סלבה לא חיכתה לי בווארשה, חזרה לוורצלוב, אמרה לי בתה,

[148]

ההתחלות

וכל זה הוא רק התחלה.

הקווים קצת פחות מטושטשים, והמפה, מפת הזמנים והמקומות והדמויות, מתחילה להיצבע קווים מקשרים מתפשים בה זה את זה. הפרטים הנפרדים מתחילים לקבל משמעות משותפת, להינטע בתוך הקשר. עד עכשיו ההקשר עמד לחד, והפרטים הידועים לא היו מחוברים אליו. עכשיו, מכל עבר נשלחים רמזיו של ההקשר הגדול, ההיסטורי, הגיאוגרפי, ומוצאים את דרכם אל הפרטים הידועים, שמתמקמים בתוכם ומתרחבים. זה לא דומה לעולם אל התמונה המחוברת, זו שבמקור. זה דומה יותר לצירוף של שני שקפים שקוויי של האחד מסתדרים יחד עם כמה מהנקודות הפזורות בלי-קשר של האחר. אלא שכל נקודה שנפלת נכון בתוך המחאר הכללי, האובייקטיבי, רק מתחילה להתגלות בכל סתמיותה. ככל שהעיץ מתמקדת בה יותר, ודווקא כשכבר אינה תלושה לגמרי, מתגלה שכלל אינה נקודה, אלא סר-כל של נקודות, שגם הן סר-כל, או אוסף, של נקודות. לא מפוענחות בדיוק כמו שהיו קודמותיהן, הקרובות יותר לפני השטח.

התודעה נעצרת לרוב על ספן של הכותרות הגסות, כך נוח וטבעי יותר. הדמיון נעצר על ספן של הבנלי, המעובה, הלעוס היטב לגושים-גושים, ונותר לכן רחוק ולא מציאותי. אנתוני רואים את "הרכבות" ונעצרים על ספן – משהו נורא, אטום, ארוז בחבילה, ולא מתפרט הלאה. נורא, אומרים, לא מסוגלים, לא רוצים, מדוע נרצה, לזמות לעצמנו רגע אחד ויחיד מהרגעים שלפני הקרן, שלפני האיסוף. רגע אחד מאלה שהרכיבו את השגרה לשלביה, את כל אחד מדרכי השרידה, את הזמנים שלפני המאבק על שרידה. רק רגע אחד מהשלב שלפני, זה של הלכטים, הידיעה או אי-הידיעה, והכנות להכריע בין אפשרויות. רק הרגע שבו אבי החליט (או רק תיכנן) לברוח לרומניה, שאכן התגלתה כמובלת בדרוהוביץ' מדרום-מערב.

[151]

במטוס "לוט" כולם מדברים פולנית: יהודים ישראלים שחוזרים מביקור, מי בזאקופנה ומי בצ'יקצ'נה, ופולנים שנוסעים לישראל. "אני באה מדרוהוביץ", זה באוקראינה, לשעבר פולין, "אמרת למי שרצה לשמוע. יהודייה מנידג'רסי סיפרה לכל מי שרצה לשמוע שבנה איבד בדרך למטוס "תמונה", וכמה הוא מצטער. התמונה התגלתה כ"פוסטר מאושוויץ", והבן לא נח ולא שקט עד שמצא אותו שלישי לי מחלת אוזניים", כשחשתי לחץ נורא בנתימה. חבורת צליינים, על דש מעילם כתוב: "ש'וֹנְטֶה ז'מֶיה", ארץ הקודש, לאן מועדות פניהם בשעת לילה מאוחרת זו, מהי בשבילם "ארץ הקודש".

האם זו הארץ שלנו, שלי?

באחד מערכי אותו שבוע כ"פולין" שירטטתי לי ביומן-המסע מפה פרטית של דרוהוביץ: כל הרוחות שהלכתי בהם סוף-סוף מחוברים, גם אם לא בצורה הכי מוצלחת. גם כאן התפצלה המפה על-פני שני דפים לא מחוברים, וכמה רחובות מרכזיים חסרו בה. כל אותו לילה לא ישנתי, וגם כלילות האחרים לא כליכך, ועכשיו, אחרי הנסיעה, אני עדיין שם, בפולין, מחפשת ומחפשת.

אוגוסט 1995

[150]

ולא יותר. אבל גם את זה אי-אפשר.
לא, עוד לפני. זו לא ההתמלה. זהו רגע גורלי, ואני ענייני ביומיום,
בהתהוות של הדברים לאטם. ענייני גם במה שהיה לפני, בכני-האדם
כלי "המלחמה". ההורים שלנו שבאו מ"שם" אף פעם לא היו בני-אדם
לעצמם, כי כל זה – תאבנות והנעורים וההתבגרות והוריהם שלהם –
הכל התרחש שם. והשם הזה הרי נמחק. בשבילנו, לתאר לעצמנו רגע
בחיי הורינו שם, במרחב שבינתיים נמחק, ולפני המלחמה ששטפה
את העבר ומקומותיו כמו במבול, הוא בלתי-אפשרי, מעבר למסך.
לכן צריך להתחיל עוד מזה.

המחברת, שאיבדה את אביה בגיל רך, מתעדת בספר מזגש זה את חיפושיה אחר זהותה, אחר הביטויים המשפחתיים שלה ואחר דמות האב. זהו סיפור פרטי, חיפוש אינטנסיבי אחר שייכות - לנופים, לאנשים שאינם עוד, לאוטוסוריה. ועיקרו בתהליך החיפוש עצמו, ובאכזבה על המעט שנמצא. אך זה גם סיפורו של דוד שלם החי בארץ, במציאות שתבעה למחוק את העבר, ושל המחיר ששילם עליכן. ד"ר חנה הרצוג היא חוקרת ומבקרת ספרות, וחיה ספרה הלא-מחוקר הראשון.

דאנקארד 32-20213

עם עובד